

51014

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

**İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE
OSMANLI HÜKÜMETLERİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ**

Doktora Tezi

HAZIRLAYAN
Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU

DANIŞMAN
Doç. Dr. Sabri SÜRGEVİL

İZMİR
1996

Doktora tezi olarak sunduğum "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki" adlı çalışmanın, tarafımdan, ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

...../...../1996

Ahmet Mehmetefendioğlu

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün/...../1996 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Ahmet Mehmetefendioğlu'nun "İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetleri ve İttihat ve Terakki" konulu tezi incelenmiş ve aday/...../1996 tarihinde jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu gerekse tezin dayandığı anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezi layık olduğuna oy ile karar verilmişti.

Başkan

Üye

Üye

ÖNSÖZ

Siyasal ve sosyal tarihimizin yakın, fakat bilimsel olarak oldukça sınırlı araştırılmış olan bir dönemi ifade eden İkinci Meşrutiyet dönemi, Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle Cumhuriyet tarihimiz için bir siyasi labaratuvar niteliğindedir. İkinci Meşrutiyet dönemine damgasını vuran ve dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerini yönlendiren güç ise İttihat ve Terakki örgütüydü. 1889'dan 1908'e kadar uzanan uzun zaman süreci içinde meşrutiyeti tekrar yürürlüğe koymak için örgütlü mücadele veren ve bunu başaran İttihat ve Terakki, meşrutiyet ilan edildiğinde ülke yönetimini üstlenmedi. Bugüne değin, ya 1908 öncesi koşulların incelenmesinde ya da meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra dönemin siyasi ve sosyal gelişmeleri içerisinde incelenen İttihat ve Terakki İkinci Meşrutiyet sonrasında iktidarı ele geçirme çabası içine girdi. İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirme çabası tam beş yıl sürdü. İktidarı denetleme dönemi olarakta adlandırılan bu dönem, 1908 yılından Bab-ı Âli Baskını'nın gerçekleştiği tarihi olan 1913 yılına kadar olan dönemi ifade etmektedir.

Meşrutiyetin ilanından sonra ülke yönetimini üstlenmeyip perde arkasında kalan İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele geçirme çabası dönemin hükümetleriyle ciddi sıkıntıların yaşanmasına neden oldu. Bu tez, İttihat ve Terakki'nin iktidarı denetleme döneminde görev yapan hükümetlerin İttihatçılarla olan ilişkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu tezin bir diğer amacı da, 1908-1913 yılları arasında kurulan hükümetlerin göreve gelmelerinde ve istifa etmelerinde, Sadrazam ve bakanların seçiminde İttihat ve Terakki'nin etkisini ortaya koymaktır. Çalışmada, 1908-1913 yılları arasında kurulan hükümetler incelenmiş ve bunların İttihatçılarla olan ilişkileri ve İttihatçıların hükümete bakışları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Konuya ilişkin temel kaynakları dönemin basını, Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, arşiv belgeleri, hatıra ve konuya ilişkin yapılan diğer çalışmalar oluşturmaktadır. İttihatçıların kaleme almış oldukları sınırlı

sayıdaki hatıra ve özellikle de Hüseyin Cahit Yalçın ve Cavid Bey'in hatıraları İttihatçıların hükümetlere olan bakışlarını ortaya koymak açısından önemli kaynaklar olmuştur.

Çalışmamın başlangıcından beri desteğini gördüğüm hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Sabri Sürgevil'e yakın ilgisinden dolayı teşekkür ederim. 1993 yazında İstanbul'da kısa bir süre içinde olsa görüşme imkanı bulduğum Prof. Dr. Feroz Ahmad'a görüş ve uyarılarından dolayı teşekkür etmek isterim. Tezin yazımı sırasında gösterdiği yakından dolayı Kevser Akkuş'a da teşekkür borçluyum.

Ahmet Mehmetefendioğlu

İzmir - 1996

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
SAİD PAŞA HÜKÜMETİ	
A-) SAİD PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ	4
İKİNCİ BÖLÜM	
KAMİL PAŞA HÜKÜMETİ	
A-) HÜKÜMETİN KURULMASI	7
B-) RECEP PAŞA 'NIN HARBİYE NEZARETİNE GETİRİLMESİ	8
C-) HÜKÜMET VE KAMUOYU	10
D-) ABDÜLHAMİD'İN ENDİŞELERİ	11
E-) HÜKÜMET PROGRAMI	13
F-) HÜKÜMETTE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER VE İTTİHAT VE TERAKKİ	14
G-) GELİŞEN OLAYLAR KARŞISINDA HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ	15
H-) BALKAN KOMİTESİ OLAYI	19
İ-) YENİ HÜKÜMET ARAYIŞLARI VE İTTİHAT VE TERAKKİ	19
J-) 1908 KONGRESİ	23
K-) MECLİSİN AÇILMASINDAN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİ	24
L-) HÜSEYİN CAHİT BEY'İN GENSORU ÖNERGESİ	26
M-) HARBİYE VE BAHİRİYE NAZIRLARININ GÖREVDEN ALINMASI	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜSEYİN HİLMİ PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ.....	35
B-) HÜKÜMETİN KURULMASI VE İTTİHAT VE TERAKKİ	36
C-) HÜKÜMET PROGRAMI.....	40
D-) HÜKÜMET VE ORDU	43
E-) İTTİHAT VE TERAKKİ VE MUHALEFET.....	43
F-) HÜKÜMET VE MUHALEFET.....	46

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI	51
B-) 31 MART İSYANI VE İTTİHAT VE TERAKKİ.....	54
C-) HÜKÜMET PROGRAMI.....	56
D-) HAREKET ORDUSUNUN İSTANBUL'A GELMESİ VE HÜKÜMETİN İSTİFASI	57
E-) İKİNCİ TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ.....	59

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI VE İTTİHAT VE TERAKKİ	61
B-) HÜKÜMET VE KAMUOYU	63
C-) HÜKÜMET PROGRAMI.....	64
D-) İTTİHAT TERAKKİ VE MAHMUT ŞEVKET PAŞA	66
E-) İTTİHAT TERAKKİ'NİN YÖNETİMİ ELE GEÇİRME	67
ÇABALARI VE SİYASİ MÜSTEŞARLIKLAR	67
F-) HÜKÜMETTE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER	73
G-) 1909 İTTİHAT VE TERAKKİ KONGRESİ	76
H-) LYNCH OLAYI	81
L-) İSPİRTO KANUNUNUN YÜRÜRLÜKTEN KALDIRILMASI	89
M-) HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİNİN İSTİFASI.....	90

ALTINCI BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI	93
B-) İBRAHİM HAKKI PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ	94
C-) HÜKÜMETİN YAPISI.....	97
D-) İBRAHİM HAKKI BEY VE İTTİHATÇI BASIN	99
E-) HÜKÜMET VE KAMUOYU.....	100
F-) HÜKÜMET PROGRAMI.....	101
G-) İTTİHAT VE TERAKKİ'DE AYRILMALAR VE “CEMİYET-FIRKA” ÇATIŞMASI.....	105
H-) HÜKÜMET VE MUHALEFET	107
İ-) BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ VE CAVİT BEY'İN İSTİFASI ...	107
J-) MAHMUT ŞEVKET PAŞA VE CAVİT BEY ÇATIŞMASI	110
K-) YENİ HÜKÜMET ARAYIŞLARI.....	112
L-) 1910 KONGRESİ.....	113
M-) KONGRE SONRASINDA İTTİHAT VE TERAKKİ VE HÜKÜMET.....	114
N-) İDARE-İ ÖRFİYE'NİN UZATILMASI KARŞISINDA	
HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ	119
O-) İTTİHAT VE TERAKKİ İÇİNDE GÜÇLENEN MUHALEFET VE HİZB-İ CEDİD	122
P-) İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN 1911 KONGRESİ.....	133
R-) İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÜMETİNİN İSTİFASI.....	134

YEDİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI	135
B-) HÜKÜMET VE KAMUOYU	137
C-) HÜKÜMET PROGRAMI.....	137
D-) HÜRRİYET VE İTİLAF FIRKASI'NİN KURULMASI	139
E-) 35. MADDE SORUNU VE SAİD PAŞA'NİN İSTİFASI	141
F-) SAİD PAŞA HÜKÜMETİNİN İSTİFASI	142

G-) SAİD PAŞA HÜKÜMETİNİN TEKRAR KURULMASI VE İTTİHAT VE TERAKKİ	142
H-) MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESH EDİLMESİ.....	145
İ-) MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESH EDİLMESİNDEN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİ.....	147
J-) MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN İSTİFASI	152
K-) HÜKÜMETİN İSTİFASI	154

SEKİZİNCİ BÖLÜM

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİ KURULMASI	156
B-) HÜKÜMET VE KAMUOYU	159
C-) HÜKÜMET PROGRAMI.....	161
D-) MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESH EDİLMESİ.....	162
E-) MECLİS'İN FESH EDİLMESİNDEN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİ	164
F-) İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN 1912 KONGRESİ.....	164
G-) KONGRE SONRASINDA HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ	165
H-) HÜKÜMETİN İSTİFASI	166

DOKUZUNCU BÖLÜM

İKİNCİ KAMİL PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI	168
B-) HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ.....	169
C-) İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN YÖNETİMİ ELE GEÇİRME ÇABALARI VE BAB-I ÂLİ BASKINI	171

SONUÇ.....	175
EKLER.....	179
BİBLİYOGRAFYA.....	189

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.g.t.	Adı geçen tez
A.g.y.	Adı geçen yer
Ay.es.	Aynı eser
Bkz.	Bakınız
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
D.	Devre
İ.S.	İçtima Senesi
İ.	İnikat
M.M.Z.C.	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
O.T.A.M.	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
Y.E.E.	Yıldız Esas Evrakı

GİRİŞ

1876 yılında meşrutiyetin ilan edilmesi Türk yenileşme tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Türk halkı tarihinde ilk defa bir anayasal metinle 1876 yılında tanıştı. Meşrutiyetin getirdiği anayasa, ayanın ağzından çıkmışcasına yazılan Sened-i İttifak ve Padişah adına kaleme alınan Tanzimat Fermanı'ndan daha farklıydı. Türk yenileşme tarihi açısından oldukça önemli olan bu olay yine Türk yenileşme tarihi boyunca görülen her olayda olduğu gibi toplumsal destekten mahrumdu. Genç Osmanlılar hareketinin girişimi ve dış müdahale kaygısıyla dönemin Padişahı II. Abdülhamid tarafından ilan edilen meşrutiyetle beraber anayasal bir rejime geçildi. II. Abdülhamid'in denetimi ve kontrolü altında bulunan meşrutî sistem kısa sürdü. Anayasada hak ve yetkileri yeteri kadar denetim altına alınamayan II. Abdülhamid 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını bahane ederek Meclis-i Mebusan'ı dağıttı ve anayasayı askıya aldı.

1880 yılıyla beraber koyu ve baskıcı bir istibdat yönetimine giren Abdülhamid'in bu tutumu karşısında meşrutî rejimin gerekliliğine inanan aydınlar sessiz kalmadı. 1889'da İstanbul'da kurulan İttihat ve Terakki örgütü, meşrutiyeti tekrar yürürlüğe koymak için yürütülen mücadelenin öncülüğünü yaptı. İstanbul'da askeri ve sivil okullarda okuyan öğrencilerin katılımıyla gittikçe büyüyen İttihat ve Terakki'nin temel amacı meşrutiyeti ve anayasal düzeni tekrar yürürlüğe koymaktı. İttihat ve Terakki örgütlenmesinin ilk aşamasını İstanbul'da devlet okullarında okuyan öğrencileri bünyesine katmakla sınırlamasına rağmen saray ve ulema çevresinde geniş bir taban buldu. 1894 yılına kadar olan dönemde, Abdülhamid yönetiminin baskısı ve bir takım tutuklamalara rağmen örgütlenme sürecini sürdüren bu tarihten sonra yönetimin artan baskıları karşısında Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldılar. Aynı yıl hareketin Avrupa'daki lideri konumunda bulunan Ahmet Rıza Bey ile anlaşılması İttihat ve Terakki'nin siyasi faaliyetlerine yeni bir dinamizm getirdi. Bu doğrultuda İttihat ve Terakki geniş kitlelere adını ilk olarak Ermeni olayları karşısındaki düşüncelerini ifade eden bildiri ve afişlerle duyururken, Abdülhamid yönetiminin içinde bulunduğu çıkmazlarında eleştirmeye

başladı. Ülkenin içinde bulunduğu durum dış destekli müdahaleyi de beklenir hale getirdi. 1896 yılında İstanbul merkez örgütü tarafından Abdülhamid'e karşı düzenlenmek istenen suikast girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması İttihat ve Terakki'ye büyük bir darbe vurdu.

İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan itibaren hızla büyümesi düşünce ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden oldu. Genç Osmanlılar gibi meşruti sistemin tekrar yürürlüğe girmesi dışında ortak bir dünya görüşleri olmayan İttihatçıların kendi aralarındaki düşünce ayrılıkları 1902 yılında Paris'te toplanan 1. Jön Türk Kongresi'nde giderilmeye çalışıldı. Pozitivist Ahmet Rıza Bey'in öncülüğünü yaptığı devletçi ve merkezci düşünceyle Prens Sabahaddin'in öncülüğünü yaptığı adem-i merkeziyetçi düşüncenin tartışıldığı kongrede istenilen sonuç elde edilemedi.

İttihat ve Terakki'nin 1906 yılında Selanik'te asker ve siviller tarafından kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile 1907 yılında birleşmesi İttihatçıların Abdülhamid yönetimine karşı verdikleri mücadelenin gücünü daha da arttırdı. 1907 yılında Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan azınlık temsilcilerinin de katılımıyla gerçekleşen 2. Jön Türk Kongresi'nde meşruti yönetime geçilmesi için sürdürülen çabaların arttırılmasına karar verildi. 1908 yılına gelindiğinde İttihatçıların harekete geçmesini sağlayacak birçok gelişme yaşandı. İran, Rusya ve Japonya'nın meşruti düzene geçmeleri, 1908 yılının Rus Çarı ve İngiliz Kralı arasında yapılan Reval görüşmeleri, İttihatçıların Abdülhamid yönetimi üzerindeki baskılarının artmasına neden oldu. 1908 yılının haziran ve temmuz aylarında Balkanlarda yaşanan gelişmeler ve İttihatçıların Abdülhamid yönetimi üzerindeki baskısı meşrutiyetin 23 Temmuz 1908 tarihinde tekrar ilan edilmesini sağladı.

Meşrutiyetin ilan edilmesi bir anlamda İttihat ve Terakki'nin 1889 yılından itibaren sürdürdüğü örgütlü mücadelenin başarıyla sonuçlanması anlamına geliyordu. İttihatçılar, meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte uzun ve yorucu bir mücadeleyi başarıyla sonuçlandırırken aynı anda da başka bir mücadelenin içine giriyorlardı. Meşrutiyeti ilan

ettiren örgüt olmanın başarısı, İttihat ve Terakki'yi 1908 koşullarında iktidarı ele geçirme mücadelesi içine girmesine neden oldu. Bir önceki mücadeleden farklı olarak meşruti yönetimde sürdürülecek olan bu yeni mücadelenin karşısındaki en büyük engel ise dönemin hükümetleriydi.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA HÜKÜMETİ

A-) SAİD PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde ülke yönetiminde Said Paşa¹ hükümeti bulunmaktaydı. 22 Temmuz'da Abdülhamid'in isteği doğrultusunda kurulan Said Paşa hükümetinde, Avlonyalı Ferid Paşa hükümetinde görev yapan isimlerin çoğu yerlerini korudu². Kamil Paşa, Cemalettin Efendi ve Ahmet Tevfik Paşa gibi önemli isimler Said Paşa hükümetinde görev aldılar³.

Said Paşa hükümetiyle İttihat ve Terakki'yi karşı karşıya getiren ilk olay 27 Ağustos'ta yaşandı. Eski hafiyelerden Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'in Zabtiye Nezareti'ne getirilmesi İttihatçılarla birlikte kamuoyu tarafından tepkiyle karşılandı⁴. Basın ve kamuoyu Hamdi Bey'in Beyoğlu Mutasarrıflığı'na getirilmesini meşrutiyete vurulmuş bir darbe olarak değerlendirdi⁵. Basının Hamdi Bey aleyhine açtığı kampanya halk tarafından desteklendi. İttihatçılar Said Paşa'dan Hamdi Bey'in görevden alınmasını istediler. Hüseyin Cahit, "Zabtiye Nezaretini temizlemek için temiz bir adam isteriz" diye yazarken⁶ Cemil Topuzlu da "En mezmum hafiyelerden olmak üzere tanınmış olan Beyoğlu Mutasarrıfı'nın Zabtiye Nezareti'ne" tayin edilmesi gerekçesinin hükümet tarafından açıklanmasını istiyordu⁷. Basının baskısına daha fazla dayanamayan Zabtiye Nazırı Hamdi Bey görevinden istifa etti. Hamdi Bey'in görevinden istifa etmesi İttihatçıların Said Paşa hükümeti

¹ Said Paşa için bkz: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt: 2, İstanbul 1982, sf: 989-1136, Cilt: 3, sf: 1137-1263, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, İstanbul 1989, sf: 80-104, Zekeriye Kurşun, *Küçük Said Paşa Siyasi Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

² Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995, sf: 158.

³ Kansu, a.g.e., sf: 158.

⁴ *Servet-i Fünûn*, 15 Temmuz 1324, Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, İstanbul 1993, sf: 130-133.

⁵ Tokgöz, a.g.e., sf: 133.

⁶ Hüseyin Cahit, "Zabtiye Nezareti", *Servet-i Fünûn*, 15 Temmuz 1324.

⁷ *Servet-i Fünûn*, 15 Temmuz 1324, Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul 1982, sf: 67.

üzerindeki baskılarının artmasına neden oldu. Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa Tanin'in yaptığı yayınlar sonunda görevinden istifa etmek zorunda kaldı⁸. Kamuoyunun ve özellikle de İttihatçıların hükümet üzerindeki baskısı Şeyhülislam Cemalettin Efendi ve Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa'yı istifanın eşiğine getirdi⁹. İttihatçıların baskısına daha fazla dayanamayan Said Paşa hükümeti 1 Ağustos 1908 tarihinde istifa etti.

Hükümeti kurmakla aynı gün tekrar Said Paşa görevlendirildi¹⁰. 1 Ağustos'ta kurulan Said Paşa hükümeti aynı zamanda İkinci Meşrutiyetin ilk hükümeti olma özelliğini de taşımaktadır. Said Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı¹¹:

Şeyhülislam	Cemalettin Efendi
Dahiliye Nazırı	Hacı Akif Paşa
Hariciye Nazırı	Ahmet Tevfik Paşa
Harbiye Nazırı	Ömer Rüştü Paşa
Bahriye Nazırı	Hasan Rami Paşa
Adliye Nazırı	Hasan Fehmi Paşa
Şura-yı Devlet Reisi	Turhan Paşa
Ticaret ve Nafia Nazırı	Naum Paşa
Maliye Nazırı	Ragıp Bey
Maarif Nazırı	Hakkı Bey
Orman Maadin ve Ziraat Nazırı	Tevfik Paşa
Evkaf Nazırı	Mehmet Ali Paşa

Hükümet programı yayınlamayan Said Paşa hükümeti bir Hatt-ı Hümayun yayınladı¹². Kamuoyunun beklentileri doğrultusunda hazırlanan Hatt-ı Hümayun dil, din ve ırk ayrımı yapılmadan herkesin yasalar karşısında eşit olduğunu vurguluyordu¹³. Bir anayasal

⁸ Tanin, 20 Temmuz 1324.

⁹ Tanin, 20 Temmuz 1324.

¹⁰ Kansu, a.g.e., sf: 161.

¹¹ DÜİT, D.No: 1/1, Tanin, 21 Temmuz 1324.

¹² Kansu, a.g.e., sf: 161.

¹³ Hatt-ı Hümayun'un tam metni için bkz: İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, İstanbul 1991, sf: 109-112.

program¹⁴ görünümünde olan Hatt-ı Hümayun'un en ilginç maddesi 10. Maddeydi. Hatt-ı Hümayun'un 10. Maddesi Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın Padişah tarafından seçileceğini dile getiriyordu. Basın ve kamuoyu tarafından büyük bir tepkiyle karşılanan Hatt-ı Hümayun'un 10. Maddesi Kanun-u Esasi'nin 7. ve 27. Maddelerine aykırıydı. Kanun-u Esasi'nin 7. ve 27. Maddeleri Padişaha yalnızca Şeyhülislam ve Sadrazamı seçme hakkı veriyordu. Hükümetin Padişah tarafından kontrol edilmesi anlamına gelen bu madde Şeyhülislam Cemalettin Efendi tarafından da kabul edilmedi¹⁵.

İttihatçıların yeni hükümete ve Hatt-ı Hümayun'a ilişkin düşüncelerini Hüseyin Cahit dile getirdi. Hüseyin Cahit başta Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa olmak üzere bazı hükümet üyelerinin yetersiz kalacağını iddia etmekteydi. Hüseyin Cahit, Bahriye ve Harbiye Nazırlarının Kanun-u Esasiye aykırı olarak Padişah tarafından atanmasına da karşı çıkıyordu¹⁶. İttihat ve Terakki'nin bu rahatsızlığı İttihat ve Terakki Selanik Şubesi'nden gönderilen bir heyetin Said Paşa ile yaptığı görüşmede de dile getirildi. Rahmi, Talat, Hüseyin ve Cavid Beylerden oluşan bu heyet, İttihat ve Terakki'nin bazı hükümet üyeleri hakkında duyduğu kaygıları Said Paşa'ya iletti¹⁷. İttihat ve Terakki'nin Said Paşa ile yaptığı bu görüşme Rahmi Bey aracılığıyla kamuoyuna da duyuruldu¹⁸. İttihat ve Terakki'nin uyarılarını dikkate alan Said Paşa Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'yı 3 Ağustos'ta görevden aldı¹⁹. İttihat ve Terakki'nin hükümet üzerindeki bu baskısı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Dahiliye Nazırı Hacı Akif Paşa, Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Turhan Paşa ve Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin istifa etmesiyle sonuçlandı. Verilen bu istifalar sonucunda Said Paşa hükümeti 4 Ağustos 1908'de istifa etti²⁰.

¹⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul 1992, sf: 144.

¹⁵ Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan: Selim Kutsan, İstanbul 1990, sf: 30-33.

¹⁶ Hüseyin Cahit, "Biz Heyet-i Vükelaya Bakalım", *Tanin*, 21 Temmuz 1324.

¹⁷ İnal, a.g.e., Cilt: 2, sf: 1074-1075.

¹⁸ *Servet-i Fünûn*, 26 Temmuz 1324.

¹⁹ Kansu, a.g.e., sf: 170.

²⁰ *Tanin*, 24 Temmuz 1324.

İKİNCİ BÖLÜM

KAMİL PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI

II. Meşrutiyet'in ikinci hükümeti olan Kamil Paşa¹ hükümeti, 6 Ağustos 1908 tarihinde kuruldu². Kamil Paşa'nın bu göreve getirilmesinde İttihatçılardan çok Abdülhamid'in büyük rolü olmuştu³. II. Abdülhamid yönetiminin bu seçkin bürokratu, devlet yönetimdeki tecrübesi ve İngilizler'e olan yakınlığı nedeniyle ittihatçılar tarafından da benimsendi⁴.

Kamil Paşa hükümetinde, Said Paşa hükümetinde de yer alan Şeyhülislam Cemalettin Efendiy'le birlikte Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, Adliye Nazırı Hüseyin Fehmi Paşa ve Maarif Nazırı Hakkı Beyler yerlerini korudu. Kamil Paşa hükümetinde monarşist eğilimli isimlerin yanında liberal eğilimli isimler de vardı⁵. Harbiye ve Bahriye Nezareti'ne getirilen Recep Paşa ve Arif Hikmet Paşa, İttihatçıların istediği kişilerdi⁶. Kamil Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı⁷:

Şeyhülislam	Cemalettin Efendi
Harbiye Nazırı	Recep Paşa
Hariciye Nazırı	Tevfik Paşa
Adliye Nazırı	Hüseyin Fehmi Paşa
Dahiliye Nazırı	Reşid Akif Paşa
Maliye Nazırı	Ziya Paşa
Evkaf-ı Humayun Nazırı	Mahmut Ekrem Bey
Bahriye Nazırı	Arif Paşa

¹ Kamil Paşa'nın hayatı ve siyasi kişiliği için bkz: Hilmi Kamil Bayur, **Sadrızam Kamil Paşa**, Ankara 1954, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrızamlar**, Cilt: 3, İstanbul 1983, sf: 1347-1573. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: 3, İstanbul 1989, sf: 39-54.

² DUİT, D. No: 4, s.no: 2, **Tanin** 25 Temmuz 1324.

³ Selanik Mebusu Rahmi Bey, Kamil Paşa'nın sadarete getirilmesinde İttihat ve Terakki'nin hiç bir etkisinin olmadığını söylüyordu: "*Kamil Paşa'nın sadarete getirilmesinde Cemiyet merkez-i umumisinin ve bizlerden mürekkep murahhas heyetin hiçbir haber ve malumatı olmamıştı.*" Bkz:İnal, a.g.e., Cilt: 3, sf: 1405.

⁴ İnal, a.g.e., Cilt: 3, sf: 1405.

⁵ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, Çeviren: Ayda Arbal, İstanbul 1995, sf: 171-175

⁶ "Yeni Kabine", **Tanin** 25 Temmuz 1324

⁷ DUİT, D.No: 4, s.no: 2, **Tanin** 25 Temmuz 1324

Maarif Nazırı

İbrahim Hakkı Bey

Ticaret ve Nafia Nazırı

Gabriel Naradonkyan Efendi

Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı

Mavro Kordato Efendi

B-) RECEP PAŞA'NIN HARBİYE NEZARETİ'NE GETİRİLMESİ

Recep Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesi, hükümetin kurulması sırasında ittihatçılarla Kamil Paşa arasında yaşanan ilk problemdi⁸. İttihatçıların Recep Paşa'yı bu göreve getirmek istemesi, kısa süreli de olsa, bir krizin yaşanmasına neden oldu. Abdülhamid ve Kamil Paşa, bu göreve Müşir Şakir Paşa'yı getirmek istemişti⁹. İlk hazırlanan hükümet listesinde ismi bulunan Şakir Paşa, Abdülhamid'e sadık birisi olarak tanınmaktaydı. Abdülhamid, Kanun-u Esasi gereğince kendisine ait olan bu atamayla Harbiye Nezaretine "sadakatinden emin" olduğu birisini getirmek istiyordu¹⁰. Şeyhülislam Cemalettin Efendi ve Kamil Paşa, Recep Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesini "zaruri ve elzem" görüyorlardı¹¹. Abdülhamid'in İttihatçılarla yakın ilişkiler içinde bulunan Trablusgarb Vali Vekili ve Kumandanı Recep Paşa'ya karşı ciddi endişeleri vardı. Abdülhamid'in bu endişesi bir anlamda yersiz sayılmazdı. Çünkü, Recep Paşa, 1896 yılında İttihat ve Terakki İstanbul merkez örgütü tarafından Abdülhamid'e karşı düzenlenen başarısız suikast girişimi sonrasında tutuklanan ve "şeref" vapuruyla Trablusgarb'a gönderilen İttihatçı sürgünlere yardım etmişti¹². İttihatçılar, Trablusgarb Vali Vekili ve Kumandanı Recep Paşa'nın himayesi altında rahat bir sürgün hayatı geçirmişlerdi¹³. Recep Paşa, aynı zamanda Avrupa'da sürgünde bulunan ittihatçıların yardımıyla Abdülhamid'e karşı 1902 yılında dış destekli bir ithilâlin arayışı içinde bulunmuştu.

⁸ Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan: Salim Kutsan, İstanbul 1990, sf: 33-34.

⁹ Cemaleddin Efendi, a.g.e., sf: 34.

¹⁰ Cemaleddin Efendi, a.g.e., sf: 33.

¹¹ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi Yayma Hazırlayan: Faik Reşit Unat, İstanbul 1991, sf: 8-9, Cemaleddin Efendi, a.g.e., sf: 33-34

¹² Ahmed Bedevi Kuran, *İnkilâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, sf: 31.

¹³ İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları, Yayma Hazırlayan: Ahmet Mehmetefendioğlu, İstanbul 1993, sf: 28-42.

İttihatçıların, Recep Paşa'yı Harbiye Nezareti'ne getirilmesi yolundaki baskılarını, Abdülhamid'e iletmek Kamil Paşa'ya düştü¹⁴. İttihatçılar, Sait Paşa hükümetinde olduğu gibi Bahriye ve özellikle de Harbiye Nezareti'ni Abdülhamid'in kontrolüne bırakmak istemiyorlardı. Abdülhamit ise Recep Paşa'nın bu göreve gelmesiyle İttihatçıların, ileride kendisini devirmelerinden endişelenmekteydi. Abdülhamid'in anayasal bir hak olarak gördüğü bu atama, ittihatçıların ısrarı, Kamil Paşa'nın devreye girmesi ve Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin Abdülhamid'le konuşması üzerine sonuçlandı¹⁵. Recep Paşa Harbiye Nazırı olarak hükümete girdi. Bu İttihat ve Terakki'nin bir başarısıydı. Bu sonucu, Said Paşa hükümetinin karşılaştığı krizi tekrar yaşamak istemeyen Kamil Paşa, isteksizce kabullendi¹⁶.

Recep Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesi, Abdülhamid'in endişelerini silmeye yetmedi. Abdülhamid, hükümetin kurulmasından sonra ilk iş olarak, Trablusgarp'tan yeni gelen ve İttihatçılar tarafından parlak bir törenle karşılanan Recep Paşa'yla görüştü. Abdülhamid bu görüşmede kendisine sadık kalması için Recep Paşa'ya yemin ettirdi: *"Recep Paşa ile uzunca görüştüm. Kendisi Arnavuttur. Ben de biraz Arnavutça bilirim. Bana sadık kalacağına besa (söz) verdi"*¹⁷. Ancak, Recep Paşa'nın göreve başlamasından kısa bir süre sonra makamında ölmesi hem ittihatçıları hem de Abdülhamid'i şüphelendirdi¹⁸. Abdülhamid, kendisine sadakat sözü veren Recep Paşa'nın zehirlenmesinden kuşkulanıyordu. Abdülhamid bu kuşkusunu, Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'e şu şekilde anlatmıştı¹⁹: *"Recep Paşa'yı benim düşmanlarım zehirlediler. Bunda hiç şüphe etmem Çünkü, bu adam şimdiye kadar benim aleyhimdeydi. Ve buraya getirilişi de bir hüsn-ü niyete mübteni değildi. Ancak ben kendisiyle görüştüm. Biri birimize söz verdik. Bana sadık kalacağına yemin etti. Besa verdi.*

¹⁴ Cemalettin Efendi, a.g.e., sf: 33-34

¹⁵ Cemalettin Efendi, a.g.e., sf: 33-34.

¹⁶ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 8-9

¹⁷ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 10.

¹⁸ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 10.

¹⁹ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 10-11.

Binâenalyh benim hakkımda tebdil-i fikr-ü niyet eyledi. Bu hal benim düşmanlarımın işine gelmedi. Biçare adamı ortadan kaldırdılar.”

Aynı şüpheyi İttihatçılar da taşımaktaydı. İttihatçılar, Recep Paşa'yı Abdülhamid'in zehirlediğini düşünmekteydiler. Bu şüphelerini gidermek isteyen ittihatçılar Dr. Cemil Topuzlu ve Yusuf Rahmi Bey'e otopsi yaptırdılar²⁰. Otopsi sonucunda Recep Paşa'nın ölümünün bir damar patlaması sonucu olduğu anlaşıldı. Recep Paşa'yı öldürttüğü gerekçesiyle Abdülhamid aleyhinde yapılan gösteriler, otopsi raporunun gazetelerde yayınlanmasıyla son buldu²¹.

Vekaleten bir süre Osman Nizami Paşa'nın yürüttüğü Harbiye Nezareti'ne Ali Rıza Paşa atandı. İttihatçılar, Recep Paşa'nın ölümüyle hükümet içinde azalan güçlerini, 10 Ağustos'ta Zaptiye Nezareti'ne atanan Manyasizade Refik Bey'le gidermeye çalıştılar. Manyasizade Refik Bey hükümet içindeki ilk İttihatçıydı.

C-) HÜKÜMET VE KAMUOYU

Hükümetin kurulması, kamuoyu ve İttihatçılar tarafından olumlu karşılandı. Herkes Kamil Paşa'nın Meşrutiyet ilkelerine ve Kanun-u Esasi'ye sadık kalacağını düşünmekteydi²². İttihat ve Terakki, 6 Ağustos 1908 tarihinde yayınladığı bir beyanname ile herkesi Kamil Paşa hükümetine yardıma çağırıyordu²³. İttihat ve Terakki, “*Umum efrad-ı vatana zat-ı şevketsimat-i hazret-i tacdariye hürmet ve ubudiyetlerinin padiyar olmasını, heyet-i vükelaya emniyet ve itimad edilmesini, her bir ferdin idare-i umur-u millete müdahale etmiyerek kendi umur-u hususiyesiyle meşgul olmasını ve şahsiyattan içtinab ve ihtiraz etmesini*” istiyordu.

²⁰ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yayına Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul 1982, sf: 69, Tanin, 5 Ağustos 1324.

²¹ Topuzlu, a.g.e., sf: 69.

²² “Yeni Kabine”, Tanin 25 Temmuz 1324.

²³ *Servet-i Fünûn*, 25 Temmuz 1324, Tanin 26 Temmuz 1324.

Hüseyin Cahit de yeni hükümeti olumlu karşılayanlar arasındaydı. Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin hükümete girmesini olumlu bulan Hüseyin Cahit, Harbiye ve Bahriye Nezaretine yapılan atamalarında desteklemekteydi. Hüseyin Cahit aynı yazıda 1 Ağustos tarihli Hatt-ı Hümayun ile Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atama yetkisini Abdülhamid'e veren Said Paşa'yı eleştirirken, atamalarda Kanun-u Esasi ilkelerine sadık kalan Kamil Paşa'yı övüyordu²⁴.

Dış basın, Kamil Paşa hükümetini anayasaya bağlı ve meşrufluk ilkeler doğrultusunda kurulan bir hükümet olarak değerlendirmekteydi²⁵. Kamil Paşa hükümetinin uzun ömürlü olamayacağı ve İttihatçıların kendisiyle beraber Abdülhamid'i devirerek en kısa zamanda ülke yönetimini ele geçirecekleri düşüncesi ise hemen herkesin ortak görüşüdü²⁶.

D-) ABDÜLHAMİD'İN ENDİŞELERİ

Hükümetin kurulması, Abdülhamid'in ittihatçılar hakkındaki endişelerini silmeye yetmedi. Kamil Paşa hükümetiyle uyumlu bir işbirliği içerisinde çalışan İttihatçılar da gerçek bir meşrutiyetin, Abdülhamid'in tahttan uzaklaştırılması ve yerine Mehmed Reşad Efendi'nin getirilmesiyle sağlanacağını düşünmekteydiler²⁷. Bu düşünceler doğrultusunda hareket eden bazı İttihatçılar, Mehmet Reşad'ı sık sık ziyaret ediyorlardı. Mehmed Reşad Efendi'nin İttihatçılar tarafından Abdülhamid'e alternatif bir isim olarak düşünülmesi, yeni bir düşünce değildi. 1899'da Avrupa'da sürgünde bulunan bazı İttihatçılar, Reşad Efendi'yi Abdülhamid'in yerine tahta geçirmek için girişimlerde bulunmuştu²⁸. Abdullah Cevdet ve Rahmi Bey'in öncülüğündeki bazı İttihatçılar bu doğrultuda "Reşadiye Komitesi"ni kurmuşlardı. Abdülhamid'i devirerek yerine Reşad Efendi'yi geçirmeyi amaçlayan ve kapsamlı bir siyasi düşünceyi taşımaktan uzak olan "Reşadiye Komitesi" daha faaliyete geçmeden Abdülhamid yönetimi tarafından

²⁴ Hüseyin Cahit, "Yeni Heyet-i Vükela" Tanin 25 Temmuz 1324.

²⁵ Y.E.E., Kamil Paşa Evrakına EK, D.No: 86/33-3221 Tanin, 30 Ağustos 1324.

²⁶ Servet-i Fünûn, 30 Temmuz 1324, 30 Temmuz 1324, Kansu, a.g.e., 214-215.

²⁷ Kansu, a.g.e., sf: 214.

²⁸ Şükrü Hanioglu, Doktor Abdullah Cevdet Bey ve Dönemi, İstanbul 1981, sf: 71-72.

bastırılmıştı²⁹. Abdülhamid, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların hâlâ Reşad Efendi'yi tahta geçirme düşüncesinde olduklarına inanmaktaydı³⁰: *"Fakat bu adamlar beni istemezler, biraderi isterler. Çünkü, bizim birader, zimam-ı idaresini başkalarına maalmemmuniye teslim eder. Fıtraten halim ve selim bir adamdır."*

Kamil Paşa hükümetinin kurulmasından sonra devletin tüm kademelerinde köklü bir temizlik hareketine girişilirken, Abdülhamid yönetiminin monarşist eğilimli üst düzey bürokratlarına karşı da büyük bir tutuklama kampanyası başlatıldı³¹. Abdülhamid yönetimi tarafından gereksiz yere devlet dairelerine atanan ve yüksek maaşlarla çalıştırılan birçok insan, görevden alındı³². Bu doğrultuda birçok devlet memurunun görevine son verilirken, bir kısmının yarı maaşla çalıştırılmasına karar verildi. İttihatçıların da destek verdiği bu temizlik hareketi sırasında devletin üst kademelerindeki kadrolar, tekrar gözden geçirildi. Yüksek ücretle çalışan Şura-yı Devlet üyelerinin sayıları ve maaşları yarıya indirildi³³. Devletin üst kademelerinde yapılan bu değişiklikleri, Paris ve Washington elçiliklerinde yapılan değişiklikler izledi³⁴. Kamil Paşa hükümeti bu "tensikat" politikasını başarıyla uygularken, gerekli yasal düzenlemeleri de peşi sıra yapmaya başladı. Birçok sıkıntılarında beraberinde getiren bu uygulamalar, II. Meşrutiyet süresince devam edecekti.

Devlet dairelerinde bu "tensikat" politikası tüm hızıyla devam ederken, Abdülhamid yönetiminin monarşist eğilimli seçkin isimleri tek tek tutuklanıyordu. Eski Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Abdülhamid'in bir süre başkatipliğini yapan Hasan Tahsin Paşa, Kamil Paşa hükümeti tarafından tutuklanan ilk isimlerdi. Bu tutuklamaları eski Harbiye Nazırı Mehmet Rıza Paşa, Selim Malhem ve Necib Malhem'in tutuklanmaları

²⁹ Hanioglu, a.g.e., sf: 71-72.

³⁰ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 12.

³¹ Kansu, a.g.e., sf: 179-183

³² Tanin, 25 Ağustos 1324

³³ Tanin, 19 Ağustos 1324

³⁴ Kansu, a.g.e., sf: 191-193

takip etti. Bu tutuklanan kişilerin evlerinde yapılan aramalarda kaynağını açıklamakta güçlük çektikleri para ve mücevherata da el konuldu³⁵.

Kamil Paşa hükümetinin bu uygulamaları, İttihatçılar tarafından desteklenmekteydi³⁶. İttihatçılar bu konuda Kamil Paşa hükümetine herhangi bir müdahalede bulunmazken, yapılan uygulamaların daha açık olmasını istiyorlardı. Tanin yazarı Babanzade İsmail Hakkı Bey, bunu meşrutiyetin bir gereği olarak görüyordu³⁷. “Vükela ne ile uğraşiyor” başlığını taşıyan makalesinde İsmail Hakkı Bey’in bu düşüncelerine katılan Hüseyin Cahit de hükümetin daha şeffaf olmasını istiyordu³⁸: “*Şu sırada en mühim vazife olan temin-i asayiş ile, nüfuz-u hükümeti takviye ile, taşraya valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar tayini ile Meclis-i Mebusan’a verilecek layihaları hazırlamakla, hasıl memleketi ıslah ve ihya edecek tedbiri düşünmekle. Bu yapılan şeyler kabahatmiş gibi gizli tutuluyor.*”

E-) HÜKÜMET PROGRAMI

Kamuoyu tarafından sabırsızlıkla beklenen hükümet programı, 16 Ağustos 1908’de yayınlandı³⁹. Kamil Paşa hükümetinin bu programı, aynı zamanda II. Meşrutiyet’in ilk hükümet programı olma özelliğini de taşıyordu⁴⁰. Feroz Ahmad’ın ifadesiyle Kamil Paşa hükümetinin programı, Osmanlı İmparatorluğu’nu çağdaş bir merkezi devlet haline getirmek için ıslahat yapılması düşüncesinin açık bir ifadesiydi⁴¹. Kamil Paşa hükümeti, ordunun savaş gücünü azaltmadan sıkı bir tasarruf politikası uygulamayı düşünüyordu. Hükümet uygulayacağı bu tasarruf politikasıyla gelirleri artırmak için gerekli düzenlemeler yaparken, kapitülasyonlar ve yabancılara verilen ayrıcalıklar belirli bir periyod dahilinde kaldırılacaktı. Hükümet

³⁵ Kansu a.g.e.,

³⁶ Tanin, 25 Ağustos 1324

³⁷ İsmail Hakkı, “İzahata Muhtacız” Tanin, 27 Ağustos 1324

³⁸ Hüseyin Cahit, “Vükela Ne ile Uğraşiyor” Tanin, 28 Ağustos 1324

³⁹ Kamil Paşa hükümetinin programı için bkz. İhsan Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları”, OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 198-200, “Heyet-i Vükelanın Programı”, Servet-i Fünûn, 4 Ağustos 1324, Tanin, 4 Ağustos 1324

⁴⁰ Güneş, a.g.m., sf: 178-179.

⁴¹ Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul 1986, sf: 51.

programında din, dil ve ırk ayrımı yapılmadan herkese eğitim hakkının verileceği de güçlü bir şekilde vurgulanmıştı⁴².

Hükümet programı, İttihatçıların beklentileri doğrultusunda hazırlanmıştı. İttihatçılar, meşrutiyetin ilanından sonra geleneksel reformların dışında daha köklü değişikliklerin yapılmasını istiyorlardı⁴³. Bu da devletin bu konuda kararlı bir politika takip etmesiyle mümkündü. Hüseyin Cahit, hükümet programını “*bütün fenalıkları kökünden söküp atacak bir mahiyete sahip*” olarak görmüyordu. Hüseyin Cahit’e göre, programda yazılan vaadlerden çok ülkenin içinde bulunduğu koşullarda işin pratiği önemliydi: “*Pek güzel emeller... heyet-i vükela, bu ıslahat lüzumunu takdir ve ilan etmekle kendisine karşı umum memleketin gösterdiği itimada bi-hak layık olduğunu isbat etti. Ancak dediğimiz gibi bunun dahi kati daha seri bir suretde söylenmesi münasib olurdu. Mamefi iş bu programla bitmiyor. Yeni başlıyor.*”⁴⁴

F-) HÜKÜMETTE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER VE İTTİHAT VE TERAKKİ

İttihatçıların Kamil Paşa hükümetine ilk müdahalesi, Ağustos ayı sonunda yaşandı. Dahiliye Nazırı Reşid Akif Paşa’nın sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa etmesinden sonra yerine Kamil Paşa tarafından İbrahim Hakkı Bey atandı⁴⁵. Bu atama, İttihatçılar tarafından olumlu karşılanmadı. 25 Ağustos’ta Selanik’ten çekilen ve “*huzur-u sami-i sadaret-penahiye*” başlığını taşıyan bir telgrafla İttihatçılar bu rahatsızlıklarını açık bir şekilde dile getirdiler: “*Şu sırada umûr-u dahiliye-yi hükümetin fevkalade ehemmiyeti aşikar ve bunun bir yed-i kaviye tevdiî bedîdar olmakla sadr-ı esbak Ferid Paşa’nın Dahiliye Nezareti’ne tayini elzem ve enseb görülmüş ve Hakkı Bey’in nezaret-i maarifte bekası muvaffik mülâhaza kılınmış olmağla ifa-yı muktezası selamet-i umumiye namına istirham olunur.*”⁴⁶ Tanin gazetesi de İbrahim

⁴² Güneş, a.g.m., sf: 198-200.

⁴³ Tanin, 4 Ağustos 1324.

⁴⁴ Hüseyin Cahit, “Heyet-i Vükelanın Programı Hakkında Mütâlaa”, Tanin, 4 Ağustos 1324.

⁴⁵ Tanin, 3 Ağustos 1324.

⁴⁶ YEE, Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/32-3186

Hakkı Bey'in Dahiliye Nezareti'ne getirilmesine karşıydı. İttihatçıların Dahiliye Nezareti için adayı, Ahmet Rıza Bey'di. Ahmet Rıza Bey, kendisine yapılan bu teklifi kabul etmedi. Kamil Paşa da İttihatçı Ahmet Rıza Bey'in hükümete girmesine karşıydı. İttihatçılar, Ahmet Rıza Bey'in yerine yeni birisini teklif etmediler⁴⁷. Kamil Paşa, Dahiliye Nezareti'ne eğitimci kişiliğiyle tanınan Evkaf Nazırı Ekrem Bey'i getirdi. Ekrem Bey'den boşalan Evkaf Nezareti'ne de Şemsettin Bey getirildi⁴⁸. Hükümet içindeki bu değişikliklerden kazançlı çıkan Kamil Paşa oldu.

G-) GELİŞEN OLAYLAR KARŞISINDA HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Ağustos ve Eylül ayları seçim hazırlıkları ile geçerken iç ve dış alanlarda o güne değin görülmemiş bazı şaşkıncu gelişmeler de gözden kaçmıyordu. Bunun en belirgin örneği basın alanında görüldü. Birçok yeni yayın organı çıkmaya başladığı gibi gazete ve dergiler sansürün kalkmasının getirdiği rahatlıkla birçok konuyu tartıştığı gözleniyordu. Artık iyiden iyiye İttihat ve Terakki'nin yayın organı konumuna gelen Tanin ve Hüseyin Cahit, en temel haklardan birisi olarak gördükleri basın özgürlüğü konusunda, Kamil Paşa hükümetini daha dikkatli olma konusunda uyarıyordu⁴⁹. Hüseyin Cahit, hükümeti ve özellikle Harbiye Nezaretin'den sonra en önemli makam olarak gördüğü Dahiliye Nezareti'ni basın özgürlüğü konusunda daha duyarlı olmaya davet ediyordu⁵⁰.

Meşrutiyetin ilanından sonra ülke içinde bu gelişmeler olurken Avusturya ve Macaristan'ın Bosna ve Hersek'e ilişkin tutumu, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan edeceği yolunda basına yansıyan haberler, endişeyle takip ediliyordu⁵¹. 30 Ağustos'ta Abdülhamid'in doğum günü nedeniyle verilen ziyafete Bulgar kapı Kethüdasının Kamil Paşa tarafından davet edilmemesi Bulgaristan'la olan ilişkileri iyice gerginleştirmişti⁵².

⁴⁷ Tanin, 26 Ağustos 1324.

⁴⁸ Tanin, 12 Eylül 1324.

⁴⁹ Hüseyin Cahit, "Vükela ve Matbuat" Tanin, 25 Ağustos 1324.

⁵⁰ Hüseyin Cahit, "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye" Tanin, 30 Ağustos 1324.

⁵¹ Tanin, 15 Ağustos 1324, Servet-i Fünûn, 16 Ağustos 1324.

⁵² Hüseyin Cahit, "Devlet-i Aliye ve Bulgaristan" Tanin, 2 Eylül 1324, Tanin, 5 Eylül 1324.

İttihatçılar, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesine neden olacak bu olaydan Kamil Paşa'yı sorumlu tuttular⁵³. Nitekim, İttihatçıların bu korkusu, ekim ayında yaşandı. Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla başlayan çözülme sürecini, Avusturya ve Macaristan'ın Bosna ve Hersek'i ilhaki takip etti. Peşi sıra yaşanan bu olaylar, İttihatçılarda tam anlamıyla bir şok etkisi yarattı. Meşrutiyetin ilanı ile ortaya çıkan iyimser hava yerini kötümser ve karamsar bir havaya bıraktı⁵⁴. Kamil Paşa hükümetinin dış politikadaki bu başarısızlıkları, kamuoyunda İttihatçıların hükümeti devireceği yolunda söylentilerin çıkmasına neden oldu⁵⁵. Kamil Paşa hükümeti olayı protesto ve Avusturya mallarını boykot etmekten öteye gidemedi. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra olaya el koyan Merkez-i Umumi, Talat, Rahmi ve Hafız Hakkı'yı Kamil Paşa'yla görüşmek üzere görevlendirdi⁵⁶. Dış politikadaki gelişmeleri daha yakından takip etmek istedikleri anlaşılan İttihatçıların bu tutumu, Kamil Paşa tarafından hoş karşılanmadı. Kamil Paşa Merkez-i Umumi'nin bu hareketini hükümet işlerine müdahale olarak değerlendirdi⁵⁷. Kamil Paşa'nın, Bulgaristan'ın bağımsızlığı karşısında diğer Balkan ülkeleriyle yapacağını söylediği ittifak anlaşması da İttihatçılar tarafından gerçekçi bulunmadı⁵⁸. Hüseyin Cahit, Bulgaristan'ın bağımsızlığı ve dış politikada yaşanan başarısızlıklardan Kamil Paşa'yı sorumlu tutuyordu⁵⁹: *"Etrafımızdaki bütün bu fırtınalara, hazırlıklara, hırsılara, dünyadan bi-haber aciz, titrek, yatalak bir Kamil Paşa kabinesi mi karşı koyacaktı... Pir-i siyaset diye bazılarınca tapılan ve artık bir insandan beklenilebilecek faaliyet ve muhakeme çağını çoktan geçmiş bulunan bu bitkin ihtiyar, Bulgarlar'ın kaba bir tuzağına kendi kendisini attı ve onlara beklendikleri vesileyi kendi verdi."*

Kamil Paşa'nın dış politikada hükümetin diğer üyelerinin görüşünü almadan tek başına hareket etmesi, kısa süreli de olsa bir hükümet

⁵³ Hüseyin Cahit, "Geşof Efendi Hadisesi", Tanin, 8 Eylül 1324, YEE, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına EK, D.No: 80/33-3232

⁵⁴ Hüseyin Cahit, "Neyin Cezasını Çekiyoruz" Tanin, 24 Eylül 1324, Hüseyin Cahit, "Ahval-i Umumiye" Tanin, 30 Eylül 1324.

⁵⁵ İkdam, 24 Eylül 1324, Sabah, 25 Eylül 1324.

⁵⁶ İnal, a.g.e., Cilt: 3, sf: 1395-1396.

⁵⁷ İnal, a.g.e., Cilt: 3, sf: 1396.

⁵⁸ İnal, a.g.e., Cilt: 3, sf: 1396.

⁵⁹ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, Sayı: 80, 7 Nisan 1935, sf: 23.

krizine yol açtı⁶⁰. Bulgaristan'dan gelen iki temsilcinin hükümet üyelerinin haberi olmadan Kamil Paşa ile görüşmesi ve bu görüşmede Hariciye Nezareti'nin devre dışı bırakılması, Kamil Paşa'yla İttihatçılar arasındaki ilişkiyi daha da gerginleştirdi⁶¹. Bazı hükümet üyelerinin istifası İttihatçılar tarafından son anda önlendi.

Kamil Paşa'nın bu tutumu, İttihatçıların gayr-ı resmi yollardan bir takım arayışlar içerisine girmelerine neden oldu. Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım gibi iki seçkin İttihatçı, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişen bu olaylar karşısındaki tutumunu anlatmak için Merkez-i Umumi tarafından Londra ve Paris'e gönderildi⁶². Cemal Bey'in başkanlığındaki bir başka heyet de yarı resmi bir görevle diğer Avrupa başkentlerine temsilci olarak gönderildi⁶³. Faik ve Ali Fethi Bey'den oluşan bir heyet de Bulgaristan'a gönderildi⁶⁴.

Dış politikada yaşanan bu olaylar, ülke içinde rejim aleyhtarı muhalif grupların kendilerini göstermelerine neden oldu. Ekim ayının ilk günlerinde, Kör Ali lakabıyla tanınan Hoca Ali Efendi'nin, kalabalık bir gruba, meşrutiyet aleyhinde ve şeriat yanlısı bir gösteri yapmasını, Taşkışla'daki askeri birliklerin Cidde'ye gitmemek için çıkarttıkları olaylar izledi⁶⁵. İttihatçılar, yaşanan bu olaylardan sonra Selanik'ten İstanbul'a kendilerine bağlı yeni askeri birlikler kaydurdular. İç ve dış politikada yaşanan olaylar Kamil Paşa hükümetini daha da sertleştirdi⁶⁶. Kalem gazetesi sorumlu müdürünün Kamil Paşa'nın isteğiyle tutuklanması ülkede "idare-yi örfiye mi var?" tartışmalarının çıkmasına neden oldu⁶⁷.

İttihatçılar, ekim ayı sonu ve kasım ayı başlangıcıyla beraber hükümete karşı olan muhalif tavırlarını daha da netleştirmeye başladılar. Hükümetin kurulmasından sonra Kamil Paşa hükümetiyle İttihatçılar

⁶⁰ Tanin, 12 Teşrin-i Evvel, 1324.

⁶¹ İkdam, 14 Teşrin-i Evvel, 1324.

⁶² YEE, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/33-3255.

⁶³ İkdam, 3 Teşrin-i Evvel, 1324.

⁶⁴ Sabah, 5 Teşrin-i Evvel, 1324.

⁶⁵ Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1987, sf: 93-98.

⁶⁶ Sabah, 6 Teşrin-i Evvel 1324, İkdam 11 Teşrin-i Evvel 1324,

⁶⁷ Hüseyin Cahit, "İdare-yi Örfiye mi Var", Tanin, 7 Teşrin-i Evvel 1324.

arasında devam eden “balayı dönemi” iç ve dış politikada yaşanan başarısızlıklardan sonra bitmişti. İttihatçıların bu tutumu ilk olarak hükümette yapmak istedikleri değişiklikle gündeme geldi. 25 Ekim 1908 tarihinde Selanik merkezinden gönderilen bir yazıda, hükümet içinde değişiklik yapılması isteniyordu⁶⁸. İttihat ve Terakki mührünün bulunduğu yazıda Dahiliye Nezareti’ne Ankara Valisi Nuri Bey’in, Hariciye Nezareti’ne de Galib Bey’in getirilmesi isteniyordu. İbrahim Hakkı Bey ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa hakkında da şikayetlerin dile getirildiği, yazıda Piyade Kaymakamı Muhiddin Bey’in Zaptiye Nezareti’ne getirilmesi isteniyordu⁶⁹: “İstanbul’da Piyade Kaymakamı Muhiddin Bey’in Zaptiye Nazırı’na her hususta muavenet etmek üzere bir memuriyet tayini halinde umur-u zabitanın kesb-i salah edeceği ve asayişin takarrür eyleyeceği suret-i katiyyede ümid edilmekte olduğundan mir-i mumailiyyin de öyle bir memuriyete tayinini rica eyleriz. Aruzı-u umumi-i millet dairesinde muvaffakiyet-i celile-i hasenelerini temenni ederek ihtiramat-ı mahsusa-yı faikanemizi arza mübaşeret eyleriz muhterem Paşa hazretleri” Kamil Paşa İttihatçıların bu isteğini dikkate almadı ve hükümette herhangi bir değişiklik yapmadı.

İttihatçılar aynı zamanda Kamil Paşa’nın oğlu Said Paşa’nın tutum ve davranışlarından rahatsız oluyorlardı. Said Paşa’nın meşrutiyet aleyhtarı çevrelerle olan yakın ilişkisi ve babasının yanında kamuoyu tarafından “iş bitirici” olarak algılanmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Merkez-i Umumi, Kamil Paşa’dan oğlunun böyle davranışlar içinde bulunmamasını istedi⁷⁰. İttihatçıların, Said Paşa’yı Londra’ya ateşe olarak gönderilmesi isteğini, Kamil Paşa kabul etmedi. Kamil Paşa, İttihatçıları, devlet işleriyle beraber özel yaşantısına da karışmakla suçladı⁷¹.

⁶⁸ YEE, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/33-3352.

⁶⁹ YEE, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/33-3352.

⁷⁰ Selanik Mebusu Rahmi, “Kamil Paşa Hazretlerine” Tanin, 24 Mart 1324, İnal, a.g.e., Cilt: 3, sf: 1405-1406

⁷¹ İnal, a.g.e., sf: Cilt: 3, sf: 1406.

H-) BALKAN KOMİTESİ OLAYI

Kasım ayı ortalarında İttihat ve Terakki'nin davetlisi olarak İstanbul'a gelen Balkan Komitesi üyeleri, İttihatçılarla Kamil Paşa arasında yeni bir krizin yaşanmasına neden oldu⁷². 1903 yılında Londra'da bir baskı grubu olarak kurulan ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı ve İstihbarat servislerince finanse edilen Balkan Komitesi, İngiltere'nin Balkanlar'daki politikası doğrultusunda kamuoyu oluşturmaya çalışan bir örgüttü⁷³. Balkan Komitesi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İngiltere'ye yakın İttihatçılarla sıkı bir işbirliği içerisine girmişti. İttihatçıların Balkan Komitesi ile olan ilişkilerini "Anglofil" Selanik Mebusu Rahmi Bey sağlıyordu. İttihatçılar, Balkan Komitesi ile yakın ilişkiler içinde bulunarak, kuruluşundan beri Balkanlar konusunda Türkiye aleyhtarı politikalar takip eden bu örgütü ve üyelerini kazanmak istiyorlardı. Kasım ayı ortalarında İstanbul'a gelen Balkan Komitesi başkanı Noel Buxton ve arkadaşları İttihatçılar tarafından parlak bir törenle karşılandı⁷⁴. Devletin üst kademelerindeki bürokratlarla da tanıştıran Balkan Komitesi üyelerine İngiliz taraftarlığıyla tanınan Kamil Paşa soğuk davrandı⁷⁵. Kamil Paşa, İttihatçıların Balkan Komitesi üyeleri şerefine ziyafet verme isteğini ise kabul etmedi. İttihatçılar Abdülhamid üzerindeki oluşturdukları baskı sonucunda Kamil Paşa, Balkan Komitesi üyelerine ziyafet vermeyi kabul etmek zorunda kaldı⁷⁶. Bu olay, İttihatçılarla Kamil Paşa arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi.

İ-) YENİ HÜKÜMET ARAYIŞLARI VE İTTİHAT VE TERAKKİ

İttihatçıların Kamil Paşa'yla yaşadıkları bu kriz, Kamil Paşa'ya alternatif isim arayışlarını daha da hızlandırdı. Kamil Paşa'nın taviz vermeyen sert tutumu ve politikası karşısında İttihatçılar, Ahmet Rıza Bey

⁷² Selanik Mebusu Rahmi, "Kamil Paşa Hazretlerine" Tanin, 24 Mart 1325.

⁷³ Balkan Komitesi hakkında daha geniş bilgi için bkz: C. Buxton, Turkey in Revolution, Londra 1909, sf: 38-45.

⁷⁴ Selanik Mebusu Rahmi, "Kamil Paşa Hazretlerine", Tanin 24 Mart 1325,

⁷⁵ Selanik Mebusu Rahmi, a.g.m.

⁷⁶ Selanik Mebusu Rahmi, a.g.m.

ya da Hüseyin Hilmi Paşa ile yeni bir hükümet kurmayı düşündüler⁷⁷. Ahmet Rıza Bey, böyle bir görevi kabul etmeyi ve İttihatçıların ülke yönetimine gelmelerini erken buluyordu. Ahmet Rıza Bey'in bu düşüncesi, İttihat ve Terakki içinde ciddi bir şekilde tartışıldı. Ortak kanı ise henüz koşulların yönetime geçmek için uygun olmadığı yönündeydi. Kamil Paşa'nın yerine bir Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulmasına daha sıcak bakılıyordu⁷⁸. Rumeli Müfettişliği sırasında yakın ilişkiler içinde buldukları ve kimi zaman kendilerini himaye eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete geçmek gibi bir niyeti yoktu⁷⁹. İttihatçıların tüm baskılarına rağmen Hüseyin Hilmi Paşa, hükümette de görev almayı istemiyordu⁸⁰. Merkez-i Umumi, Kamil Paşa değişmese de hükümet içinde yapılacak olan değişikliklerle krizin aşılabileceğini düşünmekteydi⁸¹. II. Abdülhamid, bir süre daha Kamil Paşa'nın sadarete kalmasını istiyordu. Hüseyin Cahit ise Bulgaristan ile olan ilişkilerin hassas olduğu bir dönemde yapılacak hükümet değişikliğinin devlete zarar vereceğini düşünmekteydi⁸². Yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında İttihatçılarla Kamil Paşa arasında yaşanan sıkıntıyı daha farklı değerlendirmekteydi⁸³: *"Vaziyette bir bozukluk ve gayr-ı tabilik olduğu şüphesizdi. Fakat bozukluk cemiyetin hale karışmasından değil, karışmamasından idi. Hükümeti ve mesuliyeti ele alıp prensip ve programa göre memleketi idare etmemesinden idi. Cemiyetin kendi mensublarını vükela arasına sokmak istemesi isnadı muhalif matbuatın ağzında en büyük cürüm manzumesi oluyordu."*

30 Kasım'da yapılan değişiklikle hükümete kamuoyunun beklentileri doğrultusunda iki yeni isim girdi⁸⁴. Dahiliye Nezareti'ne Hüseyin Hilmi Paşa getirilirken, Adliye Nezareti'ne Manyasizade Refik Bey

⁷⁷ "Meşrutiyet-i Şahsiye mi Yoksa Mesuliyet-i Vükela mı?" İttihat ve Terakki, 11 Teşrin-i Sani 1324.

⁷⁸ Şura-yı Ümmet, 15 Teşrin-i Sani, 1324.

⁷⁹ YEE, Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/33-3210.

⁸⁰ YEE, Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/33-3261.

⁸¹ Selanik kaynaklı bu haber için bkz: İttihat ve Terakki, 15 Teşrin-i Sani 1324, Şura-yı Ümmet, 16 Teşrin-i Sani 1324.

⁸² Hüseyin Cahit, "Buhran-ı Vükela" Tanin, 13 Teşrin-i Sani 1324, Sabah, 15 Teşrin-i Sani 1324.

⁸³ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, Sayı: 99, 27 Temmuz 1935, sf: 326.

⁸⁴ Tercüman-ı Hakikat, 18 Teşrin-i Sani 1324, Şura-yı Ümmet, 18 Teşrin-i Sani 1324.

getirildi. Meclis-i Ayan azalığına tayin edilen Maarif Nazırı Rezaizade Ekrem Bey'in yerine, Dahiliye Nazırı İbrahim Hakkı Bey getirildi. Bu değişikliklerin hepsi İttihatçıların istekleri doğrultusunda gerçekleştirilmişti⁸⁵. Bu açıdan bakıldığında sonuç, hükümetin kurulmasından sonra İttihatçıların elde ettiği en büyük başarıydı⁸⁶. Hüseyin Hilmi Paşa ve Manyasizade Refik Bey'in hükümete girmesini büyük bir memnuniyetle karşılayan Hüseyin Cahit, yapılan değişikliği "*bir buhran-ı vükela değil, küçük bir tebdil, ehemmiyetsiz bir tamir*" olarak değerlendiriyordu⁸⁷. Hüseyin Cahit'e göre İttihatçı kimliğiyle tanınan Manyasizade Refik Bey'in hükümete girmesi, Meclis-i Mebusan'ın açılışı öncesinde yapılan önemli bir değişiklikti⁸⁸: "*Şimdiye kadar karşımızda şekil ve mahiyeti gayr-ı muayyen bir idare, bir hükümet görüyorduk. Mantık aranırca bu idare bütün bütün Genç Osmanların olmak lazımdı. Yeni zamanlara yeni adamlar... Bu bir kanun-i umumidir. Refik Bey'in heyet-i vükeleya girişi, bu nokta-ı nazardan bir mukaddime-i icraat olmak itibarı ile haiz-i ehemmiyettir. Şimdiki halde kabine Meclis-i Mebusan karşısına çıkmaya hazırlanırken bir değişiklik yapmak lüzumunu anlıyor.*" Hükümet içinde yapılan bu değişikliği, Meclis-i Ayan'a yapılan yeni atamalar takip etti. Şura-yı Devlet Reisi Tefik Paşa, Meclis-i Ayan üyeliğine getirildi. Tefik Paşa'dan boşalan Şura-yı Devlet Reisliğine, Hüseyin Fehmi Paşa getirildi⁸⁹. Meclis-i Ayan üyeliklerine yapılan atamalar, İttihatçılar tarafından olumlu karşılanmadı⁹⁰.

Hükümetteki bu değişiklikler, Kamil Paşa yanlısı muhalif basın tarafından hoş karşılanmadı⁹¹. Hükümette yapılan değişiklikler, İttihatçıların yönetimi ele geçirme yolunda yaptıkları bir hamle olarak değerlendirildi⁹². Kamil Paşa artık her ortamda İttihatçıları eleştirmeye başladı. İttihatçıları Avusturya mallarına karşı uygulanan boykotajda başarılı olamamakla

⁸⁵ Şura-yı Ümmet, 18 Teşrin-i Sani 1324

⁸⁶ İttihat ve Terakki, 19 Teşrin-i Sani 1324.

⁸⁷ Hüseyin Cahit, "Tebdil-i Vükela", Tanin, 18 Teşrin-i Sani 1324.

⁸⁸ Cahit, a.g.m.

⁸⁹ Tanin, 21 Teşrin-i Sani 1324.

⁹⁰ Hüseyin Cahit, "Ayan Âzaları", Tanin, 22 Teşrin-i Sani, 1324, Şura-yı Ümmet, 22 Teşrin-i Sani 1324.

⁹¹ İkdam, 23 Teşrin-i Sani 1324.

⁹² "Kabinenin Mevkî", Tercüman-ı Hakikat, 23 Teşrin-i Sani 1324.

suçlayan Kamil Paşa, bu uygulamanın ülkeye zarar getirdiğini düşünmekteydi⁹³. Kamil Paşa'nın bu yöndeki eleştirilerine Dr. Nazım ve hükümetin yeni üyesi Hüseyin Hilmi Paşa cevap verdi⁹⁴. Dr. Nazım ve Hüseyin Hilmi Paşa, tüm eleştirilere ve uygulamalara rağmen boykotajın başarılı olduğunu düşünmekteydiler⁹⁵. Kamil Paşa'nın bu tutumu İttihatçılar tarafından Abdülhamid'e şikayet edildi⁹⁶. Yıldız'a giderek İttihat ve Terakki'nin Kamil Paşa hakkındaki düşüncelerini anlatan Rahmi Bey, Abdülhamid'den Sadarete Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirilmesini istedi⁹⁷. Abdülhamid, İttihat ve Terakki'nin bu isteğini kabul etti. Kendi aralarında ve hükümet üyeleriyle görüşülüp yeni sadrazam adayının tespit edilmesini istedi⁹⁸. Kamil Paşa'ya karşı bir kez daha büyük başarı elde eden İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Merkez-i Umumi, Meclis-i Mebusan'ın açılışı öncesinde bir hükümet bunalımına yol açmamak için hükümetteki değişiklik düşüncesini daha sonraki bir tarihe bırakmak zorunda kaldı⁹⁹. Ancak, bu karar İttihatçıların hükümette değişiklik yapmasına engel olmadı. İttihatçılar, hükümet içindeki varlığından baştan beri rahatsızlık duydukları İbrahim Hakkı Bey'i Roma Sefareti'ne tayin ettirdiler. Meclis-i Mebusan'ın açılışından çok kısa bir süre önce 15 Aralık'ta gerçekleşen bu tayinde İbrahim Hakkı Paşa'dan boşalan Maarif Nezareti'ne, Meclis-i Ayan üyesi Abdurrahman Şeref Bey getirildi¹⁰⁰.

Rahmi Bey'in Abdülhamid'le görüşmesinin basında duyulması, kelimenin tam anlamıyla bir şok etkisi yarattı. Basın, İttihatçıların bu tutumunu "çizmeyi aşmak" olarak değerlendirdi. İttihatçıların bu girişimini protesto eden İkdam gazetesi, Rahmi Bey'e hitaben açık bir mektup

⁹³ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Haraketleri*, Sayı: 100, 4 Ağustos 1935, sf:343.

⁹⁴ Dr. Nazım Bey'in boykotaj hakkındaki açıklamaları için bkz: *İttihat ve Terakki*, 25 Teşrin-i Sani 1324.

⁹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Teşrin-i Sani 1324.

⁹⁶ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", "*Fikir Hareketleri*", Sayı: 100, 4 Ağustos 1935, sf: 343.

⁹⁷ Cahit, a.g.e., Sayı: 100, sf: 343.

⁹⁸ Cahit, a.g.e., Sayı: 100, sf: 343.

⁹⁹ Cahit, a.g.e., Sayı: 100, sf: 343, "Kamil Paşa Kabinesi", *Şura-yı Ümmet*, 30 Teşrin-i Sani 1324.

¹⁰⁰ *Tanin*, 4 Kanun-u Evvel 1324.

yayınladı¹⁰¹. İkdâm, Rahmi Bey'in bu hareketini Kanun-u Esasi'ye aykırı buluyordu: "İştittik ki Hilmi Paşa'nın muvasalatından birgün evvel Yıldız Sarayı'na giderek Sadrazam Kamil Paşa'nın behemahal azlını musurren talep ve talebinize sebep olmak üzere de Sadrazamın umur-u hariciye politikasını irae etmişsiniz. İşte şimdi size irad edeceğimiz sual böyle bir müracaatda bulunmak için kanunda bulunduğunuz selahiyetin istizahından başka birşey değildir.

Siz de herkes gibi biliyorsunuz ki sadrazam gibi en büyük bir memurun azli ve nasbı efraddan birinin keyfine tâbi olamaz. Hele sadrazamın tebdili, Meclis-i Mebusan'la ihtilaf zuhurunda bile münhasıran padişahın yed-i selahiyetindedir. Siz Selanik mebususunuz. Yani cümlemizin vekillerinden birisiniz. Bizim size verdiğimiz vekaletnamedeki Kanun-u Esasi'de münderictir. Ondan sizi hareket-i vakianıza dair hiçbir serahat olmadığı halde siz, hatta mebusanın içtimaidan, yani sıfat-ı resmiyenizi takallüd etmeden evvel böyle bir teklifte nasıl bulunduğunuzu acaba sizden sorabilir miyiz?

Biliyorsunuzki Sadrazam, umur-u hariciye politikasını beğenib, beğenmemek mühnasıran size verilmiş bir hak değildir. Heyet-i mebusan ictima ettiğinde şerait-i kanuniye dairesinde devletin umur-u hariciye politikasıyla meşgul olabilir. Fakat kablel ictima padişaha gidib de böyle böyle bir talebde bulunmak ve onda ısrar etmek, Kanun-u Esasi nassına ve hukuk-u siyasiye ahkamına taban tabana zıttır."

J-) 1908 KONGRESİ

İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin ilanından sonraki ilk kongresi, büyük bir gizlilik içinde ekim ayında Selanik'te toplandı. Kongrede on üç maddelik bir belgeyle birlikte yirmi bir maddeden oluşan siyasi program kabul edildi. Kongrede alınan bir kararla, Abdülhamid'in Kanun-u Esasi'ye bağlı kalması koşuluyla korunmasına, karar verildi. Meclis-i Mebusan'a seçim ile giren İttihatçı mebusların "firka" çatısı altında

¹⁰¹ "İttihat Cemiyeti Azasından Selanik Mebusu Rahmi Bey'e" İkdâm, 25 Teşrin-i Sani 1324.

çalışmalarına karar verildi. Ordu ile oluşan ilişkilerin ise bir talimat ile düzenlenmesi kararlaştırıldı. Kongrede hükümeti bağlayıcı bir karar alınmadı¹⁰². 1908 kongresinde seçilen ve kamuoyuna açıklanmayan Merkez-i Umumi üyeleri, şu isimlerden oluşmaktaydı: Hüseyin Kadri, Mithat Şükrü, Talat, Ahmet Rıza, Enver, Habib Beyler ve Hafız İbrahim Efendi¹⁰³.

K-) MECLİSİN AÇILMASINDAN SONRA HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Ülke içinde ve dışında yaşanan bu olaylar, ülkenin iç birliği ve meşrutiyet ilkeleri güçlendirilerek giderilmeye çalışıldı. Birliği sağlamak ve güçlendirmek için “Osmanlı” olma kavramı bir çözüm yolu olarak düşünüldü. Fakat etnik azınlıkların olaya kendi ulusal çıkarları doğrultusunda yaklaşımları ve algılamaları, İttihat ve Terakki'nin ulusal sorunlara ve Türkçülüğe yönelmesine neden oldu.

Eylül ayında yayınlanan ve meşrutiyetin ilanından sonra ülke içinde seçimlerde uygulanacak esasları gösteren “İntihab-ı Mebusan Kanun-u Muvakkatı” gereğince seçimler, Kasım ve Aralık ayında yapıldı. Uygulanan sisteme göre seçimler, ülkenin her yerinde ve aynı anda yapıldı. İttihat ve Terakki, seçim öncesinde iddialıydı¹⁰⁴. Fakat bir süre sonra iktidar yarışında tek başına olmadığı ortaya çıktı. II. Meşrutiyet'in ilanı ve siyasi affın çıkması üzerine, yurt dışındaki muhalif gruplar İstanbul'a gelerek Prens Sabahaddin ve Ahrar Fırkası'nın etrafında toplanmışlardı. Prens Sabahaddin Bey ve arkadaşlarının “Adem-i Merkeziyet” ve “Teşebbüs-ü Şahsi” düşünceleri, İttihat ve Terakki tarafından hoş karşılanmadı. İttihatçılar, Prens Sabahaddin ve arkadaşlarının “Teşebbüs-ü Şahsi” fikirlerine sıcak bakmakla beraber “Adem-i Merkeziyet” düşüncesini imparatorluğun çok uluslu ve renkli yapısı nedeniyle uygulanabilir

¹⁰² 1908 yılının Ekim ayında toplanan İttihat ve Terakki Kongresi için bkz: Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 226-229.

¹⁰³ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 240.

¹⁰⁴ 1908 Seçimler için bkz. Fevzi Demir, İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1994, sf: 20-80, Kansu, a.g.e., sf: 271-356.

bulmuyorlardı. İttihatçılar için merkezi yönetimin ortadan kalkması, devletin parçalanmasıyla eşdeğerdi. Hüseyin Cahit, “Adem-i Merkeziyet” düşüncesinin Osmanlı Devleti’ni “*inkiraz ve izmihale doğru götüreceğini*” düşünmekteydi¹⁰⁵. Bu konuda İkdam başyazarı Ali Kemal Bey’le arasında gazete sütunlarında sert tartışmalar yaşandı. Seçimlerde İttihat ve Terakki’nin karşısında yer alan Ahrar Fırkası başarılı olamadı. Ahrar Fırkası’nın seçimlerde Kamil Paşa’yı aday göstermesi, İttihatçılarla Kamil Paşa arasında yeni bir sürtüşmenin yaşanmasına neden oldu. İttihat ve Terakki seçimlerden büyük başarıyla çıktı. Meclis-i Mebusan, ülke içinde ve dışında yaşanan onca probleme rağmen meşrutiyetin getirdiği ümit dolu bir hava içinde 17 Aralık 1908’de Abdülhamid’in açılış konuşmasıyla çalışmalarına başladı. İttihatçılar, otuz yıllık istibdat yönetiminin intikamını alırcasına Ahmet Rıza Bey’i Meclis-i Mebusan başkanlığına getirdiler.

Meclis-i Mebusan’ın açılışıyla meşrutiyetin temel gereklerinden birini daha yerine getirdikleri düşüncesiyle hareket eden İttihatçılar, Kamil Paşa hükümetini ve politikalarını daha iyi denetleyebileceklerini düşünmekteydiler. Hüseyin Cahit, meşrutiyetle yönetilen ülkelerde meclisin hükümeti denetlemesini, zorunlu ve doğal bir olay olarak görüyordu¹⁰⁶. Kamil Paşa’nın seçimlerde Ahrar Fırkası tarafından aday gösterilmesi, Meclis-i Mebusan’ın açılışından sonra İttihatçıların Kamil Paşa’ya karşı daha net ve açık bir tavır sergilemelerine neden oldu. Tanin ve Şura-yı Ümmet, meclisinin açılışından sonra Kamil Paşa hükümetinin dış politikadaki başarısızlıklarını eleştirmeye başladı.

Hüseyin Cahit, meclisin açılışıyla birlikte Kamil Paşa’nın da İttihatçılara karşı tutum ve tavrını sertleştirdiğini düşünmekteydi. Hüseyin Cahit, meclis üyelerine “*heyet-i ayanın tasdikine layık kanunlar yapın*” diyen Kamil Paşa’yı Meclis-i Mebusan’ı tehdit etmekle suçluyordu¹⁰⁷: “*Bu fikradan maksat Kamil Paşa’nın Meclis-i Mebusan’a adetâ ‘haddinizi*

¹⁰⁵ Hüseyin Cahit, “Adem-i Merkeziyet”, *Tanin*, 22 Ağustos 1324.

¹⁰⁶ Hüseyin Cahit, “10 Yılın Hikayesi” *Yedigün*, Sayı: 127, 14 Ağustos 1935, sf: 18, Hüseyin Cahit, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Siyasi Program” *Tanin*, 11 Eylül 1324.

¹⁰⁷ Hüseyin Cahit, “Nutm-u İftitâhi ve Tesirleri”, *Tanin*, 5 Kanun-u Evvel 1324, “Kamil Paşa’nın Politikası”, *Zaman*, 11 Kanun-u Evvel 1324.

biliniz ehemmiyetinizi ağzam etmeyiniz!’ demek olduğunu iddia edenler bile vardı. Herhalde böyle bir manayı tahkir-i maksad olması bile bunun hiç olmazsa ufak bir ihtar-ı bimânâ olduğu tevil kabul etmeyecek bir hakikattir.”

L-) HÜSEYİN CAHİT BEY’İN GENSORU ÖNERGESİ

Meclis-i Mebusan’ın açılışıyla hükümeti daha iyi denetleyebileceklerini düşünen İttihatçıların bu doğrultudaki ilk girişimi, İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey’in verdiği gensoru önergesi ile oldu. Meclis-i Mebusan’ın açılışından on üç gün sonra, 30 Aralık’ta verilen gensoru önergesinde Hüseyin Cahit Kamil Paşa’yı “meşrutiyet-i idareye karşı harekette bulunmakla” suçlayarak hükümetin iç ve dış politikada ve özellikle Girid konusunda bilgi vermesini istedi¹⁰⁸. Hüseyin Cahit Bey’in bu gensoru önergesi, Kamil Paşa hükümetini düşürmekten çok meclisin hükümeti denetlemesine yönelik bir girişimdi. 1876 anayasasında, hükümetin meclis tarafından denetlenmesine ilişkin herhangi bir hükmün olmaması, mecliste tartışmalara yol açtı. Yapılan görüşmeler sonucunda, Meclis-i Mebusan Nizamnamesi’nin 29. maddesi gereğince hükümetin, meşrutiyetin ilanından beri gelişen iç ve dış olaylar hakkında bilgi vermesi için meclise davet edilmesine karar verildi¹⁰⁹. Hüseyin Cahit’in gensoru önergesi, Rum ve Ermeni Mebuslar tarafından da desteklendi. Karasi Mebusu Şefik Bey, Hüseyin Cahit Bey’in önergesini desteklerken tüm nazırların çalışmaları hakkında bilgi vermeleri için Meclis-i Mebusan’a gelmelerini istiyordu. Rıza Tevfik Bey de aynı düşünceyi taşıyanlardandı. Manastır Mebusu Pañcedorof Efendi, kanun ve tüzüklerin bir kenara bırakılarak Meclis-i Mebusan’ın memlekete “nur dağıtmasını” istiyordu¹¹⁰. Hüseyin Cahit Bey’in gensoru önergesi Meclis-i Mebusan’da “sual” ve “istizah” tartışmalarının yapılmasına da neden oldu. Bazı mebuslar sual ve istizahın aynı şey olduğunu düşünmekteydiler. İttihatçı Emrullah Efendi ise ikisi arasında farkı şu şekilde tanımlıyordu¹¹¹: “*Sual mebusan-ı kiram*

¹⁰⁸ M.M.Z.C., İ.S:1, İ: 7, sf: 80, Güneş, a.g.m., sf: 179.

¹⁰⁹ M.M.Z.C., İ.S:1, İ: 7, sf: 80.

¹¹⁰ M.M.Z.C., İ.S:1, İ: 8, sf: 92-93.

¹¹¹ M.M.Z.C., İ.S:1, İ: 10, sf: 129.

tarafından bir nazıra, bir makama bir mesele hakkında 'bu nasıldır, nasıl olmuştur' diye sorulur. Bu talebe nazır cevap verir. Bu cevapla iktifa edilir. İstihzah ise o da bir sualdir. Fakat bu sual mutlaka Meclis-i Mebusanca münakaşa ve münazaraya daii olur."

İttihatçıların bu gensoru önergesi ile hükümeti düşürmek gibi bir niyetlerinin olmamasına rağmen; basın, Meclis-i Mebusan'da yapılacak görüşmeler sonrasında Kamil Paşa hükümetinin görevine son verileceğini düşünülmekteydi¹¹². Basın, İttihatçıların Kamil Paşa'nın yerine Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getireceğini iddia etmekteydi¹¹³. İkdâm gazetesi, Kamil Paşa ve hükümetin, Bulgaristan ve Girid gibi önemli dış sorunlarda serbest bırakılmasını istiyordu¹¹⁴. Yeni Gazete, mecliste hükümete karşı güvensizlik oluşması durumunda yeni bir hükümetin kurulmasını isterken; Kamil Paşa'nın, görevden alınmasında İngiliz dostluğunun kaybı anlamına geleceğini iddia etmekteydi¹¹⁵. Hüseyin Cahit ise İngiliz-Osmanlı dostluğunun Kamil Paşa'nın kişiliği ve becerisine bağlı olmadığını düşünmekteydi¹¹⁶. Hüseyin Cahit, Kamil Paşa'yı göklere çıkaran İkdâm ve Yeni Gazete'ye şu cevabı veriyordu¹¹⁷: "*İşte maarif, işte dahiliye, işte hariciye. Sadrazam Paşa ne yapabildi? Ne yaptırabildi? Umur-u İdare eskisinden berbad.*" Bir diğer yazısında ise Hüseyin Cahit açıkça Kamil Paşa'nın görevden çekilmesini istemekteydi¹¹⁸: "*Tanın Kamil Paşa'nın Mevki-i Sadaretde kalmasını kendi vesait-i ıtlâğına nazaran selamet-ü saadet-i memleket için gayet muzır addettiği cihetle şimdiye kadar bu babdaki nokta-i nazarını defaat ile best etmiştir.*"

Hüseyin Cahid Bey'in gensoru önergesi, Kamil Paşa'nın çeşitli gerekçeler göstermesi nedeniyle ancak 13 Ocak'ta görüşülebildi¹¹⁹. Hükümet üyelerinin hazır bulunduğu mecliste, Kamil Paşa'nın açıklamasını, Sadaret Mektubcusu Fuat Bey okudu. Kamil Paşa, açıklamasında,

¹¹² İkdâm, 24 Kanun-u Evvel 1324.

¹¹³ Sabah, 24 Kanun-u Evvel 1324.

¹¹⁴ İkdâm, 24 Kanun-u Evvel 1324.

¹¹⁵ Yeni Gazete, 24 Kanun-u Evvel 1324.

¹¹⁶ Hüseyin Cahit, "Kamil Paşa ve Taraftarları" Tanin, 26 Kanun-u Evvel 1324.

¹¹⁷ Hüseyin Cahit, "Kamil Paşa ve İngiliz Dostluğu", Tanin, 27 Kanun-u Evvel 1324.

¹¹⁸ Hüseyin Cahit, "Kamil Paşa ve Taraftarları", Tanin, 26 Kanun-u Evvel 1324.

¹¹⁹ M.M.Z.C., İ.S: 1, İ: 11, sf: 164-170.

meşrutiyetin ilanından sonra geçen süre içerisinde hükümeti başarılı buluyordu. Kamil Paşa, hükümetin meşrutiyet ve Kanun-i Esasi ilkelerine sadık kalarak, köklü reform hareketlerine giriştiğini ve bunda da başarılı olduğunu iddia etmekteydi¹²⁰: “*Şu beş altı ay müddet zarfında idame-i huzur ve emniyet için hükümetin dahilindeki icraatı hiç bir zaman Kanun-u Esasiyle temin edilmiş olan Hukuk-u Esasiyeden milletin bi-hakkın istifadesine mani olmayıp efrad-ı osmaniye kendi amal ve mutalabat-ı meşruasını arzu ettiği vechile izhab ve ilan etmekte ve en hür ve en mütemeddim akvamın mazhar olduğu hukuk ve müsaadatin kaffesinden cidden istifade eylemiş ve binaenaleyh serbest-i matbuat ve serbest-i ictimaat zerrece haledar olmadıktan sonra maada milletin hukuk-u insaniye ve esasiyesinin serbesti istimali hükümetin taht-ı zaman ve muhafazasınada bulundurulmuştur.*” Sık sık alkışlarla kesilen açıklamada, Kamil Paşa, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ve Yunanistan’la olan dış sorunlarda hükümetin kararlı bir dış politika takip ettiğini dile getirdi¹²¹: “*Gerek Bulgaristan’ın ilan-ı istiklali ve gerek Avusturya’nın Bosna Hersek eyaletlerini kendi memalikine ilhakı kararı gibi iki vakanın aynı zamanda zuhur-u tesadüfatı olmasıyla beyn-en-hümada bir ittifak-ı hafinin vücudu ihtimaline binaen her iki mesele hakkında hükümet-i seniyece ittihaz olunan tedabir ve kemal-i ihtiyat ile hareket olundu.*”

Açıklama, “Yaşasın Kamil Paşa” alkışlarıyla son buldu. Meclis-i Mebusan’da ortaya çıkan hava, yapılan açıklamanın yeterli olduğu yönündeydi. Sinop Mebusu Rıza Nur Kamil Paşa’nın açıklamalarını yeterli bulanlar arasındaydı¹²²: “*İtimadı-ı tam ve ihtiram Kamil Paşa’ya*”. Kamil Paşa’nın açıklamasının bitmesinden sonra gensoru sahibi Hüseyin Cahit Bey, cevap hakkını kullanmadı. Söz alan Manastır Mebusu Pancederof Efendi, Biga Mebusu Arif Hikmet Bey, İstanbul Mebusu Kozmidi Efendi ve Edirne Mebusu Rıza Tevfik Bey, Kamil Paşa’nın açıklamasını tatmin edici buldular¹²³. Kamil Paşa yanlısı on mebusun teklifiyle meclisin,

¹²⁰ a.g.e., sf: 165

¹²¹ a.g.e., sf: 166-167.

¹²² M.M.Z.C., İ.S: 1, İ: 11, sf: 170.

¹²³ a.g.e., sf: 171-176.

hükümete güvenini belirtmesi istendi ve Kamil Paşa hükümeti, meclisten güvenoyu aldı¹²⁴.

Elde edilen sonuç, Kamil Paşa'nın bir başarısıydı. Kamil Paşa yanlısı muhalif basın, mecliste elde edilen sonuçla İttihat ve Terakki'nin ömrünü tamamladığını düşünmekteydi¹²⁵. İttihatçılar da elde edilen sonuçtan memnun olmamışlardı¹²⁶. Görüşme öncesinde yapılan toplantıda, Kamil Paşa hükümetine güvensizlik oyu verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak, bu karara Kamil Paşa'nın yaptığı açıklamaları tatmin edici bulan bazı İttihatçı mebuslar katılmadı¹²⁷. İşi şansa bırakmak istemeyen Kamil Paşa, Ahrar Fırkası, Rum ve Ermeni grublarıyla görüşerek onların desteğini almıştı¹²⁸.

M-) HARBIYE VE BAHRIYE NAZIRLARININ GÖREVDEN ALINMASI

Kamil Paşa, Meclis-i Mebusan'dan aldığı güvenoyu ile İttihat ve Terakki'ye karşı daha kararlı bir politika takip etmeye başladı¹²⁹. Kır Ali ve Taşkılla olayları sonrasında İttihatçılar tarafından İstanbul'a getirilen Avcı taburları, Kamil Paşa tarafından tekrar Selanik'e gönderilmek istendi¹³⁰. Bununla da yetinmeyen Kamil Paşa, İttihatçıların çok önem verdiği Bahriye ve Harbiye Nazırlarını, 10 Şubat 1909'da görevden aldı¹³¹. Kamil Paşa ile düştüğü anlaşmazlık nedeniyle şubat ayı başında istifa eden Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Kamil Paşa'nın ricası ile yerine yeni birisi bulununcaya kadar görevde kalmayı kabul etmişti¹³². Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın görevden alınmasından sonra yerine atanacak kişiyi beklemeden görevinden ayrıldı. Kamuoyu, Arif Hikmet Paşa'nın istifasını bir dereceye kadar doğal karşıladı. Ancak, bir

¹²⁴ a.g.e., sf: 176.

¹²⁵ "Kamil Paşa ve İstizah" Sabah, 1 Kanun-u Sani 1324.

¹²⁶ Hüseyin Cahit, "Sadrazamın Beyanâtı ve Gazeteler", Tanin, 2 Kanun-u Sani 1324.

¹²⁷ Hüseyin Cahit, Tanin, 5 Kanun-u Sani 1324, Şura-yı Ümmet, 5 Kanun-u Sani 1324.

¹²⁸ Tercüman-ı Hakikat, 11 Kanun-u Sani 1324.

¹²⁹ "Cemiyetler ve Hükümet", Sabah, 16 Kanun-u Sani 1324.

¹³⁰ "Meclis ve Kabinede Ahenksizlik", Şura-yı Ümmet, 29 Kanun-u Sani 1324.

¹³¹ "Tebdil-i Vükela mı, Darbe-i İstibdat mı?" Şura-yı Ümmet, 29 Kanun-u Sani 1324.

¹³² YEE, Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/34-3364 ve D.No: 86/34-3356.

oldu bitti ile, Mısır Fevkalade Komiserliği'ne atanan Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın haksız yere görevden alınması, İttihatçılarla Kamil Paşa'yı tekrar karşı karşıya getirdi¹³³. İttihatçılar, Harbiye Nazırı'nın ya meclisin güvensizliğiyle ya da yüz kızartıcı bir olaydan dolayı görevden alınabileceğini ileri sürdüler¹³⁴. Harbiye ve Bahriye Nezareti'ne yapılan yeni atamalar ise kelimenin tam anlamıyla İttihatçılarla Kamil Paşa arasındaki ilişkileri kopardı¹³⁵. Arif Hikmet Paşa'dan boşalan Bahriye Nezareti'ne Hüsnü Paşa, Ali Rıza Paşa'dan boşalan Harbiye Nezareti'ne de sırf bu atama için rütbeleri yükseltile Nazım Paşa getirildi¹³⁶. Bu iki atamanın yapılması sırasında Kamil Paşa, İttihatçıların görüşünü almamıştı. Hükümete yeni giren bu isimlerin Kamil Paşa'ya ve özellikle Ahrar Fırkası'na yakın olmaları İttihatçıların tepkilerini daha da arttırdı¹³⁷. İttihat ve Terakki'nin bu konudaki düşüncelerini, Hüseyin Cahit, şu şekilde dile getiriyordu¹³⁸: *“Heyet-i vükelada kısmen vukua gelen tebdilat Ahrar Fırkası'nun mevkinde tahkim etmiştir. Çünkü, Ahrar Fırkası azasından iki zat heyet-i vükelaya dahil olmuştur. Bu yeni iki nazırın İttihat ve Terakki Fırkası'na muarız olacakları temin edilebilir. Diğer taraftan şurası da şayan-ı dikkattir ki Rıza Paşa'nın çekilmesi hükümet-i hazırada en kuvvetli istinadgahlardan birinden cemiyeti mahrum bırakmıştır.”* Hüseyin Cahit, hükümetteki bu değişikliği bir hükümet darbesi olarak algılıyor ve bu atamalarla Meclis-i Mebusan'ın hiçe sayıldığını belirtiyordu. Bir diğer İttihatçı yayın organı Şuray-ı Ümmet, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın haberi olmadan başka bir göreve atanmasını sert bir dille eleştirdi. Yapılan atamaları *“tebdil-i vükela değil meşrutiyet-i idareye vurulan mühim bir darbe”* olarak yorumlayan Şuray-ı Ümmet, olayı şu şekilde değerlendiriyordu¹³⁹: *“Sadrazam Paşa acaba hangi salahiyyetle Meclis-i Mebusan'ın itimadına haiz iki nazır değiştiriyor. Yoksa milleti*

¹³³ “Meşrutiyet-i İdareye Mühim Bir Darbe”, Şura-yı Ümmet, 30 Kanun-u Sani 1324.

¹³⁴ Hüseyin Cahit, “Tebdil-i Vükela”, Tanin, 30 Kanun-u Sani 1324, “Nazım Paşa”, İkdam, 30 Kanun-u Sani 1324.

¹³⁵ Akşin, a.g.e., sf: 113-134

¹³⁶ Ahmet Turan Alkan, İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, Ankara 1992, sf: 88-97, “Nazım Paşa”, Yeni Gazete, 30 Kanun-u Sani 1324.

¹³⁷ Şura-yı Ümmet, 29 Kanun-u Sani 1324.

¹³⁸ Hüseyin Cahit, “Tebdil-i Vükela”, Tanin, 30 Kanun-u Sani 1324.

¹³⁹ “Tebdil-i Vükela mı, Darbe-i İstibdat mı?”, Şura-yı Ümmet, 29 Kanun-u Sani 1324.

boğazlamaya mahil kuzulardan ibaret mi telakki ediyor. Demek oluyorki Sadrazam Paşa alttan alta esrarengiz tertibat-ı hafıye ile iştilgal ediyor.” İttihatçı aleyhtarı basın ise yapılan değişiklikler sonrasında hükümete Ahrar Fırkası’na mensup yeni isimlerin gireceğini yazmaktan çekinmiyordu¹⁴⁰. Muhalif basın, hükümette yapılan bu değişikliği Kamil Paşa’nın tasarrufu olarak değerlendiriyordu¹⁴¹.

İttihatçıların, bu olaydan yararlanarak Abdülhamid’i devirip yerine Yusuf İzzettin Efendi’yi getireceği yönünde Kamil Paşa ve yandaşlarınca ortaya çıkartılan dedikodular, Merkez-i Umumi tarafından yalanlandı¹⁴². Bildiride, İttihat ve Terakki’nin, Abdülhamid dışında yeni bir isimin arayışı içerisinde olmadığı söylenirken, Kamil Paşa’nın hükümette yaptığı değişiklikler de “muhalif-i meşrutiyet” olarak değerlendirildi¹⁴³. İttihat ve Terakki Cemiyeti de yayınladığı bir bildiriyle bu söylentilerin gerçek olmadığını kamuoyuna duyurdu. Hükümette yapılan değişiklikler Selanik’te de büyük bir heyecan yarattı¹⁴⁴. Basına yansıyan haberlerde, bazı askeri birliklerin İstanbul’a gelmek ve Kamil Paşa hükümetini devirmek için emir beklediği söyleniyordu¹⁴⁵.

Kamil Paşa’nın Harbiye ve Bahriye Nazırlarını görevden alması diğer hükümet üyeleri arasında da ciddi endişelere yol açtı¹⁴⁶. Aynı gerekçelerle görevden alınabileceklerini düşünen Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ve Maliye Nazırı Ziya Paşa, görevlerinden istifa ettiler¹⁴⁷.

Kamil Paşa, basında ve kamuoyunda aleyhinde beliren havayı değiştirmek için sürekli açıklamalar yapıyordu. Kamil Paşa, Harbiye ve Bahriye Nezareti’ne yapılan yeni atamaların kendi yetkisi dahilinde

¹⁴⁰ Yeni Gazete, 30 Kanun-u Sani 1324, İkdam, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴¹ Yeni Gazete, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴² İkdam, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴³ Tanin, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴⁴ Şura-yı Ümmet, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴⁵ Sabah, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴⁶ Şura-yı Ümmet, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴⁷ Sabah, 31 Kanun-u Sani 1324.

olduğunu söyledi¹⁴⁸. Abdülhamid de Kamil Paşa'nın bu tutumunu kaygıyla izleyenler arasındaydı. Abdülhamid, Kamil Paşa'yı "diktatör" olmakla suçladı¹⁴⁹.

Kamil Paşa'nın Harbiye ve Bahriye Nazırlarını görevden alması, Meclis-i Mebusan'da da etkisini gösterdi. Meclis-i Mebusan üyeleri, Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın görevden alınmasına karşı çıkıyorlardı. Harbiye ve Bahriye Nazırlarının görevden alınması, Meclis-i Mebusan'ın 13 Şubat 1909 tarihli oturumunda gündeme geldi. Aynı gün Urfa Mebusu Saffet Bey'in konuya ilişkin verdiği gensoru önergesini Trabzon Mebusu Mazhar, Çankırı Mebusu Mehmet Tevfik Bey, Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey ve arkadaşlarının verdiği gensorular takip etti¹⁵⁰. Gensorularda, Kamil Paşa'nın tutumu, kanunlara aykırı bulunuyordu. Mecliste ortaya çıkan hava, Kamil Paşa'nın konu hakkında açıklama yapması yönündeydi¹⁵¹. Harbiye ve Bahriye Nazırlarının görevden alınma gerekçelerini anlatmak için Kamil Paşa, Meclis-i Mebusan'a davet edildi. Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine yaptığı atamaları haklı bulan Kamil Paşa, Meclis-i Mebusan'da bu konuda açıklama yapmak taraftarı değildi¹⁵². Meclis-i Mebusan, Kamil Paşa'nın açıklama yapmama isteğini olumlu karşılamadı. Kamil Paşa'nın bu olumsuz tutumu, meclisteki havayı gerginleştirdi. Kamil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'a gelip açıklama yapmasının istendiği sırada, görevden alınan Harbiye ve Bahriye Nazırlarının gönderdikleri telgraflar, ortamı daha da gerginleştirdi. Ali Rıza ve Arif Hikmet Paşa, haksız yere görevden alındıklarını ileri sürerek meclisten yardım istediler¹⁵³. Söz alan Gümülcineli İsmail Hakkı ve Rıza Tevfik Beyler, Ali Rıza ve Arif Hikmet Paşa'nın bu isteklerini haklı bulduklarını açıkladılar¹⁵⁴. Kırkkilise Mebusu İttihatçı Emrullah Efendi, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının görevden alınmasını, halkla bütünleşmiş olan orduya bir saldırı olarak değerlendirdi. Beşiktaş önlerinde bulunan

¹⁴⁸ Sabah, 31 Kanun-u Sani 1324.

¹⁴⁹ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 36.

¹⁵⁰ M.M.Z.C., İ.S: 1, İ: 27, sf: 590.

¹⁵¹ a.g.e., sf: 590.

¹⁵² a.g.e., sf: 590.

¹⁵³ a.g.e., sf: 592-593.

¹⁵⁴ a.g.e., sf: 593-594.

Donanmaya bağılı askeri gemilerden gönderilen bir telgraf, Meclis-i Mebusan'da tartışmalara neden oldu. Telgrafta Harbiye ve Bahriye Nazırlarının görevden alınması, meşrutiyet ilkelerine aykırı bulunuyordu¹⁵⁵. Bu telgraf, Harbiye ve Bahriye Nazırlarının görevden alınmasının askeri birlikler arasında hangi ölçüde değerlendirildiğini göstermesi açısından son derece ilginçti¹⁵⁶. Donanmadan gelen bu telgraf, Meclis-i Mebusan'da askerin siyasetle uğraştığı ve devlet yönetimine müdahale ettiği yolunda tartışmaların yaşanmasına neden oldu. Ankara Mebusu Mahir Sait Bey'in askerin siyasetle uğraştığı yolundaki düşüncesine, bir diğer Ankara Mebusu Talat Bey katılmıyordu¹⁵⁷: "*Selamet-i vatanı tehlikede gören her fert katılabilir.*" Oturumun öğlenden sonraki görüşmeleri, Kamil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'a gönderdiği tezkere ile başladı. Kamil Paşa, bu seferde yapacağı açıklamanın başka bir güne ertelenmesini istiyordu¹⁵⁸. Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, Kamil Paşa'nın bu tutumunu sert bir şekilde eleştirdi. İsmail Hakkı Bey, Kamil Paşa'nın bu tutumunu Meclis-i Mebusan'ın haysiyetine vurulmuş bir darbe olarak değerlendirdi¹⁵⁹. Kamil Paşa'nın Meclis-i Mebusan'a gelip açıklama yapmaması ve meclisi istifayla tehdit etmesi daha önce kendisine destek veren Rum ve Ermeni grubuna mensup mebuslar tarafından da hoş karşılanmadı. Meclis başkanlığına verilen 102 imzalı bir önergeyle Kamil Paşa'nın bu tutumu, protesto edildi. Önergede Kamil Paşa'ya duyulan güvensizlik dile getirilirken bu tutumunun Kanun-u Esasi'yi tanımamak anlamına geldiği de vurgulandı¹⁶⁰. Kamil Paşa'nın meclise gelmeyeceğinin açıklanmasından sonra oylamaya geçildi. 207 Meclis-i Mebusan üyesinin hazır bulunduğu oylamada Kamil Paşa hükümeti 8 güven oyuna karşı 196 güvensizlik oyuyla düşürüldü. Oylamada 2 geçersiz ve 1 boş oy kullanıldı¹⁶¹.

Meclis-i Mebusan'da bu sonucun elde edilmesi, İttihat ve Terakki için bir başarıydı. Elde edilen sonuçta ordunun da büyük bir rolü

¹⁵⁵ a.g.e., sf: 599.

¹⁵⁶ YEE, Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/34-3368.

¹⁵⁷ M.M.Z.C.: İ.S.: 1, İ: 27, sf: 599.

¹⁵⁸ a.g.e., sf: 601.

¹⁵⁹ a.g.e., sf: 606-607.

¹⁶⁰ a.g.e., sf: 610.

¹⁶¹ a.g.e., sf: 613-614.

olmuştur. Selanik, Manastır ve Edirne’de bulunan askeri birliklerden gönderilen telgraflarda, İttihat ve Terakki’den Kamil Paşa’nın görevden alınması istenmişti¹⁶².

Kamil Paşa’nın Meclis-i Mebusan’da İttihatçılar tarafından verilen oylarla düşürülmesi, muhalif basın tarafından sert bir şekilde eleştirildi¹⁶³. İttihatçı basın, elde edilen sonuçta Kamil Paşa’nın keyfi ve sorumsuz davranışlarının etken bir rol oynadığını iddia etmekteydi¹⁶⁴.

Kamil Paşa, Meclis-i Mebusan’da yapmadığı açıklamayı Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulmasından sonra basın aracılığıyla yaptı¹⁶⁵. Kamil Paşa 3 Nisan 1909 tarihinde yayınlanan açıklamasında İttihatçıları hükümet işlerine müdahale etmekle suçladı. Kamil Paşa’nın İttihatçılara yönelik eleştirileri Selanik Mebusu Rahmi Bey tarafından yanıtlandı. Rahmi Bey de Kamil Paşa’yı sorumsuzlukla ve keyfi hareket etmekle suçladı¹⁶⁶.

¹⁶² Şura-yı Ümmet, 8 Şubat 1324.

¹⁶³ Yeni Gazete, 8 Şubat 1324.

¹⁶⁴ Şura-yı Ümmet, 7 Şubat 1324.

¹⁶⁵ “Kamil Paşa’nın İzahnamesi”, İkdâm, 21 Mart 1325.

¹⁶⁶ Selanik Mebusu Rahmi, “Kamil Paşa Hazretlerine”, Tanin, 22 Mart 1325.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜSEYİN HİLMİ PAŞA VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, Kamil Paşa hükümetinin Meclis-i Mebusan tarafından verilen güvensizlik oyuyla düşürülmesi sonrasında 14 Şubat 1909 tarihinde kuruldu¹. Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa hükümetine İttihatçıların büyük bir desteğiyle Dahiliye Nazırı olarak girmişti. Kamil Paşa'yla gerginleşen ilişkilerin kopma aşamasına geldiği günlerde Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçıların sadrazam adayı olmuştu². Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişi iken bölgede izlediği politika ve batı dünyasını iyi tanınması İttihatçılar için bir tercih sebebiydi³. İttihatçılar, Balkanlarda bir yer altı örgütü olarak çalışmalarını sürdürdükleri dönemde birçok tutuklama ve sürgünden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yardımıyla kurtulmuşlardı⁴. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihatçıları himaye politikası, önce Dahiliye Nezareti'ne daha sonrada sadrazamlığa getirilmesine neden oldu⁵. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getirerek bir anlamda Paşaya karşı olan borçlarını ödemiş oluyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihatçı olduğu bilinmemekle beraber bir İttihat ve Terakki sempazitanı olduğu söylenebilir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete gelmesi onun isteğinden çok İttihatçıların baskısıyla olmuştu⁶. Hüseyin Hilmi Paşa, sadrazam olmak için devlet yönetiminde bir süre daha kendisini yetiştirmek istemekteydi⁷: "*Ben Sadrazam olmak isterdim ama şimdi değil. Said ve Kamil Paşalar gibi zatlarla iki üç sene birlikte bulduktan sonra.*"

¹ DÜİT, D.No: 4/3, *Takvim-i Vekayi*, 2 Şubat 1324.

² YEE, Kamil Paşa Evrakına Ek, D.No: 86/33-3210.

³ Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı için bkz: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt: 3, İstanbul 1982, sf: 1654-1703. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasi çizgisi için bkz: Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, İstanbul 1989, sf: 55-56.

⁴ Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişliği için bkz: Gül Tokay, *Makedonya Sorunu*, İstanbul 1996, sf: 98-100, İnal, a.g.e., sf: 1664, Tunaya, a.g.e., sf: 56-57.

⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1987, sf: 21-26, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Ankara 1991, sf: 31-37

⁶ İkdam, 20 Şubat 1324.

⁷ Türkgeldi, a.g.e., sf: 23.

B-) HÜKÜMETİN KURULMASI VE İTTİHAT VE TERAKKİ

İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete getirilmesinde olduğu gibi hükümet üyelerinin seçilmesinde de etken bir rol oynadılar. Ancak, İttihatçıların II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hükümete girmemek için aldıkları prensip kararı hâlâ geçerliydi⁸. Bu nedenle yönetim kadrolar içinde bulunan hiçbir İttihatçı hükümete girmedi. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine girmek için koşulların daha olgunlaşmadığını düşünmekteydiler. Bu konuda ne bir hazırlıkları ne de bir programları vardı. Kamil Paşa hükümetinin meclis tarafından verilen güvensizlik oyuyla düşürülmesinin dedikoduları arasında kurulan Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı⁹:

Şeyhülislam	Ziyaeddin Efendi
Harbiye Nazırı	Ali Rıza Paşa
Hariciye Nazırı	Rıfat Paşa
Adliye Nazırı	Refik Bey
Şura-yı Devlet Reisi	Hüseyin Fehmi Paşa
Dahiliye Nazırı	Hüseyin Hilmi Paşa
Maliye Nazırı	Ziya Paşa
Bahriye Nazırı	Rıza Paşa
Maarif Nazırı	Abdurrahman Şeref Efendi
Ticaret ve Nafia Nazırı	Gabriel Naradonkyan Efendi
Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı	Mavro Kordato Efendi

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde yer alan isimler her açıdan dikkat çekiciydi¹⁰. Ali Rıza Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi, İttihatçıların bir başarısıydı. İttihatçılar, Harbiye Nezareti'ne Ali Rıza Paşa'yı getirerek âdeta Kamil Paşa'dan intikam alıyorlardı¹¹. Bahriye Nezareti'ne de ordu ve İttihatçıların desteklediği Rıza Paşa getirildi.

⁸ Ahmet Rıza Bey'in Anıları, Yayına Hazırlayan: Bülent Demirbaş, İstanbul 1988, sf: 41-43.

⁹ Takvim-i Vekayi, 2 Şubat 1324, Sabah, 2 Şubat 1324.

¹⁰ Mehmet Selahaddin Bey'e göre Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti bir İttihat ve Terakki hükümetiydi. Bkz: İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devletinin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim, Sadeleştiren: Ahmed Varol, İstanbul 1989, sf: 29.

¹¹ Yeni Gazete, 3 Şubat 1324.

Kamil Paşa hükümetinde görev alan İttihatçı Manyasizade Refik Bey, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde de Adliye Nazırı olarak görev aldı. Ticaret ve Nafia Nazırlığı ile Orman, Maadin ve Ziraat Nazırlığına yapılan atamalarda da İttihatçıların büyük etkisi oldu¹². Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Gabriel Naradonkyan Efendi, Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne de Mavro Kordato Efendi getirildi. İttihatçılar imparatorlukta çözülme sürecinin tüm hızıyla devam ettiği bir dönemde azınlıkların hükümette temsil edilmesine önem veriyorlardı. Bu atamalar aynı zamanda Osmanlılık politikasının bir göstergesiydi. Maarif Nezareti'ne ise eğitimci ve tarihçi kişiliğiyle tanınan Abdurrahman Şeref Bey getirildi.

Şeyhülislamlık makamına yapılacak atama hem İttihatçılar hem de padişah tarafından yakından takip edilmekteydi¹³. Hüseyin Hilmi Paşa ve Abdülhamid, Kamil Paşa hükümetinde aynı görevde bulunan Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin bu göreve getirilmesini istiyorlardı¹⁴. İttihatçılar ise artık kendilerine karşı muhalif kimliğini daha da netleştirmeye başlayan Cemalettin Efendi'nin Şeyhülislamlık makamına getirilmesini istemiyorlardı¹⁵. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'ya bu konuda baskı yapıyorlardı¹⁶. Abdülhamid'le İttihatçılar arasında kalan Cemalettin Efendi, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek görev almak istemediğini belirtti¹⁷. Meşrutiyet'in ilanından sonra çeşitli gazetelere verdiği demeçlerde kendisini "Meşrutiyetin barometresi" olarak tanımlayan Cemalettin Efendi'nin Şeyhülislamlık görevini kabul etmemesi değişik söylentilere neden oldu¹⁸. Cemalettin Efendi'nin bu sözlerini hatırlatan Kamil Paşa yanlısı Yeni Gazete, "Fırtınaya karşı en müteyyen barometrelerin bile muntazam surette ifa-yı vazife edemeyeceğini" yazarken, Cemalettin Efendi'nin hükümette görev almamasını "alâlamet-i kıyamet" olarak

¹² Tanin, 5 Şubat 1324.

¹³ Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan: Selim Kutsan, İstanbul 1990, sf: 39-40, Türkgeldi, a.g.e., sf: 21.

¹⁴ Türkgeldi, a.g.e., sf: 21, Cemalettin Efendi, a.g.e., sf: 39.

¹⁵ Cemalettin Efendi, a.g.e., sf: 39-40.

¹⁶ Türkgeldi, a.g.e., sf: 21.

¹⁷ Türkgeldi, a.g.e., sf: 21-22, Cemalettin Efendi, a.g.e., sf: 39.

¹⁸ Yeni Gazete, 2 Şubat 1324.

değerlendirdi¹⁹. Cemiyet-i İlmiye'nin Şeyhülislamlık görevine Cemalettin Efendi'nin getirilmesi yolundaki ısrarlı baskısı sonuç vermedi²⁰. Şeyhülislamlık görevini kabul etmemekte kararlı olan Cemalettin Efendi, yerine üç aday önerdi²¹. Bunlar, Ziyaeddin, Hüsnü ve Yahya Efendi'ydi. Hüseyin Hilmi Paşa ve İttihatçılar, Cemalettin Efendi'nin önerdiği bu üç isim arasından Ziyaeddin Efendi'yi seçtiler²².

İttihatçıların önem verdiği Hariciye Nazırlığı'na Rıfat Paşa getirildi²³. Londra Elçisi olarak görev yapan Rıfat Paşa, İngiliz taraftarı olarak biliniyordu. İttihatçılar, Rıfat Paşa'yı bu göreve getirerek, Kamil Paşa hükümetinin görevden alınmasından sonra İngiliz kamuoyunda oluşan İttihat ve Terakki aleyhtarı havayı, ortadan kaldırmak istiyorlardı. Ancak, Rıfat Paşa başlangıçta bu görevi kabul etmedi. Yerine Tevfik Paşa düşünüldü²⁴. Monarşist olarak bilinen Tevfik Paşa'nın bu göreve gelmesi, İttihatçılar tarafından önlendi. İttihatçılar tarafından ikna edilen Rıfat Paşa Londra'dan İstanbul'a gelinceye kadar Hariciye Nezareti, vekaleten Gabriel Narodonkyan Efendi'ye verildi²⁵.

Hükümetin kurulmasından sonra yapılan ilk açıklamalar, kamuoyunun endişelerini ortadan kaldırmaya yönelikti²⁶. Hüseyin Hilmi Paşa, meşrutiyet ilkelerine sadık kalacağını ve dış politikada köklü değişiklik yapılmayacağını söyleyerek bu endişeleri gidermeye çalıştı²⁷. Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu açıklamaları İttihatçıların beklentilerine cevap veriyordu²⁸. Hüseyin Cahit, hükümetin dış politikada köklü değişikliğe gitmemesini desteklerken bunun, Kamil Paşa'nın "maharet-i

¹⁹ Yeni Gazete, 3 Şubat 1324.

²⁰ Sabah, 3 Şubat 1324.

²¹ Yeni Gazete, 2 Şubat 1324, Cemalettin Efendi, a.g.e., sf: 39-40, Türkgeldi, a.g.e., sf: 21.

²² Türkgeldi, a.g.e., sf: 21-22.

²³ Yeni Gazete, 3 Şubat 1324, Sabah, 4 Şubat 1324, Türkgeldi, a.g.e., sf: 22.

²⁴ Türkgeldi, a.g.e., sf: 22.

²⁵ Türkgeldi, a.g.e., sf: 22.

²⁶ Hükümetin kurulmasından sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın açıklaması için bkz: Sabah, 3 Şubat 1324, Muhalif basın Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu açıklamalarını gerçekçi bulmuyordu. Yeni Gazete, 3 Şubat 1324.

²⁷ Sabah, 3 Şubat 1324.

²⁸ Şura-yı Ümmet, 6 Şubat 1324.

siyasiyesini” desteklemek anlamına gelmeyeceğini söylüyordu²⁹. Hüseyin Hilmi Paşa’nın bu yoldaki açıklamalarını olumlu bulan Hüseyin Cahit, meşrutiyetin ilanından beri ihmal edilen Rusya ile de yakın ilişkiler kurulmasını istiyordu³⁰.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetini Avrupa’ya ve özellikle de İngiliz kamuoyuna tanıtmak ve İngilizlerin desteğini almak, Hüseyin Cahit’e düştü. Hüseyin Cahit, İngiliz dostu olarak bilinen Kamil Paşa’nın düşürülmesi sonucu İngiltere’den Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine gelecek olası bir tepkiyi önlemeye çalışıyordu³¹. Hüseyin Cahit, konuya ilişkin yazılarında, Kamil Paşa’nın düşürülmesini, İngiliz dostluğuna vurulmuş bir darbe olarak görmüyor ve Kamil Paşa’nın “*Kamil Paşalığında değil Osmanlı milletinin reis-i vükelâsi*” olmasından dolayı görevden alındığını yazarken, İngiliz-Osmanlı dostluğunun Kamil Paşa’nın kişiliğine bağlı kalmasını istemiyordu³². Hüseyin Cahit, hükümetin takip edeceği en makul politikanın “*İngiltere’nin dostluğuna dayanarak düvel-i sairenin kaffesiyle hoş geçinmek*” olacağını yazıyordu³³.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetini, muhalefet, büyük bir şaşkınlıkla karşılamadı³⁴. Muhalif basın, Hüseyin Hilmi Paşa’nın sadarete gelmesiyle beraber, İttihatçıların iktidar hırslarının bir derecede olsa giderileceğini düşünmekteydi. Hüseyin Hilmi Paşa’nın teslimiyetçi kişiliğinin, İttihatçıların işini kolaylaştırdığı bir diğer yaygın düşünceydi³⁵. Kamuoyu, Hüseyin Hilmi Paşa’nın devlet yönetiminde tecrübesinin az olmasını ve Bâb-ı Âli bürokrasisi içinde yetişmemesini bir eksiklik olarak görüyordu³⁶. Kamil Paşa da hükümetin İttihatçıların elinde oyuncak olacağını düşünmekteydi³⁷. Muhalif basının bu tutumuna rağmen İttihat

²⁹ Hüseyin Cahit, “Yeni Kabine”, Tanin, 4 Şubat 1324.

³⁰ Cahit, a.g.m.

³¹ Hüseyin Cahit, “Kabinenin Sükûtu ve Avrupa”, Tanin, 3 Şubat 1324.

³² Hüseyin Cahit, “Times’ın Mütalâatı”, Tanin, 6 Şubat 1324.

³³ Hüseyin Cahit, “Kabinenin Sükûtu ve Avrupa”, Tanin, 3 Şubat 1324, Ayrıca bkz: Hüseyin Cahit, “Yeni Kabine”, Tanin, 4 Şubat 1324.

³⁴ Muhalif basın Hüseyin Hilmi Paşa hükümetini bir İttihat ve Terakki hükümeti olarak görüyordu. “Yeni Kabine”, Yeni Gazete, 3 Şubat 1324.

³⁵ İkdâm, 8 Şubat 1324.

³⁶ Sabah, 7 Şubat 1324.

³⁷ Sabah, 5 Şubat 1324.

ve Terakki, hükümete açık destek verdi. Enver, Cavid ve Rahmi Beylerden oluşan bir heyet, İttihat ve Terakki'nin bu açık desteğini, Hüseyin Hilmi Paşa'ya ilettiler³⁸. Hükümetin kurulmasından kısa bir süre sonra Meclis-i Mebusan'da toplanan İttihat ve Terakki Fırkası da herkesi hükümete destek vermeye çağırdı³⁹.

C-) HÜKÜMET PROGRAMI

17 Nisan'da Meclis-i Mebusan'da okunan hükümet programı, bundan önceki ve bundan sonraki hükümet programlarından iki açıdan farklıydı⁴⁰. Oldukça kısa olan hükümet programının başlangıcındaki cümleler Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin hangi koşullarda kurulduğunun bir göstergesi gibiydi⁴¹: *"Alem-i medeniyetin vatanımıza nasb-ı enzari dikkat ettiği ve inkılabımızın muhalesetkârane bir marak ile takip eylediği bir sırada uhdemize tevdi olunan vazife-i mühimme ve nazikeyi biraz endişe ile deruhde eyledik."* Hüseyin Hilmi Paşa *"endişe ile deruhde edilen"* hükümete herkesin destek vermesini istiyordu. Ülkeye hizmet etmek için kurulduğu söylenen hükümetin, Meclis-i Mebusan'ın alacağı kararlara uyacağı da dile getiriliyordu⁴²: *"Mesleğimizi katiiyen bitarafane, tamamen vatanperverane olduğu Meclis-i alinizce tasdik olunursa vazifemizi ancak o vakit ifa edebiliriz. Kamun-u Esasi'ye riayet ve sadakat etmediğimiz hakkında bir zehap hasul olursa Meclis-i Mebusan'ın adem-i emniyetine delalet edecek ufak bir işareti üzerine çekilmeye müsaraat edeceğiz."* Hükümet programında Kamil Paşa hükümetinin karşılaştığı sonucu unutturmak istercesine meşrutiyet ve Kanun-u Esasi ilkelerine sadık kalınacağı özellikle belirtiliyordu. "Müterakki Milletler" seviyesine gelebilmek ve ülke sınırları içinde yaşayan insanları dil ve din ayrımı yapmadan bir potada birleştirebilmek, hükümet programında göze çarpan diğer ifadelerdi.

³⁸ Şura-yı Ümmet, 4 Şubat 1324.

³⁹ Şura-yı Ümmet, 5 Şubat 1324.

⁴⁰ Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programı için bkz: İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Hükümet Programları", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 265-267, M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 30, sf: 677-678, "Yeni Kabinenin Programı", Şura-yı Ümmet, 5 Şubat 1324.

⁴¹ Güneş, a.g.m., sf: 265.

⁴² Güneş, a.g.m., sf: 265.

Reformların yapılacağına da dile getirildiği programda, dış politikada köklü bir değişiklik yapılmayacağına ipuçları da veriliyordu. Avrupa ülkeleriyle olan ilişkileri korumak hükümetin en temel görevlerinden birisi olarak belirtiliyordu⁴³.

Hükümet programı, Meclis-i Mebusan'da olumlu karşılandı. Meclis-i Mebusan'daki mebusların ortak düşüncesini, Konya Mebusu Mehmet Vehbi Efendi dile getirdi. Vehbi Efendi "sözden çok başarı görürsek hükümetle iftihar edeceğiz" derken vaadlerden çok işin pratiğinin önemli olduğunu vurguluyordu⁴⁴. Hükümet programını olumlu bulan ve destekleyen Kangırı Mebusu Mehmet Tevfik Efendi'nin verdiği önergeyle oylamaya geçilmesi istendi⁴⁵. Bir diğer önerge de Berat Mebusu İsmail Kemal tarafından verildi. İsmail Kemal Bey, önergede Kamil Paşa'nın Kanun-u Esasi'ye aykırı olarak görevden alındığını ileri sürerek Kamil Paşa'nın sadarete tekrar getirilmesini ve bunun da meclis tarafından tartışılmasını istedi. İsmail Kemal Bey'in bu isteği, meclis tarafından kabul edilmedi⁴⁶. Meclis-i Mebusan, aynı gün, oy çokluğuyla Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine güvenoyu verdi. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, meşrutiyetin ilanından sonra meclisten güvenoyu alan ilk hükümet oldu.

Muhalefet, programın şimdiye kadar yayınlanan hükümet programlarından farklı olmadığını ve Kamil Paşa hükümeti programının bir devamı olduğunu düşünmekteydi⁴⁷. Muhalif basına göre Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programı, boş söz ve vaadlerden ibaretti⁴⁸.

İttihatçıların hükümet programı hakkındaki düşüncelerinin daha farklı olduğunu Tanin ve Hüseyin Cahit'ten öğreniyoruz. Tanin, hükümet programını, parlak ve günün sorunlarına cevap verebilecek düzeyde görürken, Hüseyin Cahit de programın Kamil Paşa hükümetinde olduğu

⁴³ Güneş, a.g.m., sf: 265-267.

⁴⁴ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 30, sf: 678.

⁴⁵ a.g.e., sf: 678.

⁴⁶ a.g.e., sf: 679.

⁴⁷ Ali Kemal, "Heyet-i Vükelânın Hatt-ı Hareketi", İkdâm, 5 Şubat 1324, Yeni Gazete, 6 Şubat 1324.

⁴⁸ Cenab Şahabettin, "Kabine Programları", Yeni Gazete, 9 Şubat 1324.

gibi “mecmua-yı mevad” bir görünümüne sahip olmadığını yazıyordu⁴⁹. Hüseyin Cahit, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin, meşrutiyetin ilanından sonra gerçek anlamda halk desteğini alan ilk hükümet olduğunu ve bu nedenle “*akıl ve hikmetle ve kaide-i ihtiyata muvaffik*” bir başarı elde edeceğinden hiç kimsenin kuşku duymamasını istiyordu. Kamil Paşa hükümetinin “defter-i icraat” olarak gördüğü eğitime programda yer verilmesini Hüseyin Cahit, olumlu buluyordu. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle beraber adem-i merkeziyet tartışmalarına son verildiğini yazan Hüseyin Cahit, hükümetin hedefleri ve programları itibariyle bir İttihat ve Terakki hükümeti olduğunu söylemekten çekinmiyordu⁵⁰: “*İttihat ve Terakki Fırkası'nın ekseriyetine ittihat eden bir heyetin programı bittabi bu yolda idare-yi kelim edecektir.*”

Hükümet programının Meclis-i Mebusan'da kabul edilmesi, İngiliz yönetiminin, İttihatçılara karşı biraz daha yumuşamasına neden oldu⁵¹. Times, hükümetin dış politikada değişiklik yapmamasını, Türk-İngiliz dostluğunun devam etmesi olarak algılıyordu. Times, hükümetin, Meclis-i Mebusan'da belirecek olumsuz bir hava karşısında görevden çekilmesi düşüncesini de demokratik bir gelişme olarak değerlendirdi⁵². İngiliz kamuoyunda beliren Hüseyin Hilmi Paşa ve İttihat ve Terakki aleyhindeki havanın değişmesinde Balkan Komitesi'nin de etkisi oldu⁵³. Balkan Komitesi, İttihat ve Terakki'nin gizli bir örgüt olmadığını ve hükümet işlerine müdahale etmediğini İngiliz kamuoyuna basın aracılığıyla duyurdu⁵⁴. İttihatçılarla Balkan Komitesi arasındaki ilişkiler, bundan sonra da artarak devam etti. Balkan Komitesi, İttihatçılarla İngiliz yönetimi arasında bir köprü görevini üstlendi.

⁴⁹ Hüseyin Cahit, “Yeni Heyet-i Vükelânın Programı”, *Tanin*, 5 Şubat 1324.

⁵⁰ Cahit, a.g.m.

⁵¹ Hüseyin Cahit, “Times'ın Mütâlaatı”, *Tanin*, 6 Şubat 1324, *İkdam*, 9 Şubat 1324.

⁵² Times'ın Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programını değerlendirmesi için bkz: *Sabah*, 10 Şubat 1324.

⁵³ *Tanin*, 10 Şubat 1324.

⁵⁴ *Sabah*, 10 Şubat 1324.

D-) HÜKÜMET VE ORDU

Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, İttihat ve Terakki'nin açık desteğinin yanında ordunun da desteğini aldı. Hükümetin kurulmasından sonra Selanik, Manastır ve Edirne'deki askeri birliklerden gelen telgraflarda, hükümete açık destek verildi⁵⁵. Üçüncü Ordu birlikleri tarafından gönderilen bir telgrafta, hükümeti ve meşrutiyeti yıkmaya hazırlığı içinde olanları "kahretmek" için ordunun hazır beklediği dile getiriliyordu⁵⁶. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ordunun desteğini sağlamlaştırmak için attığı bir diğer adım da Kamil Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirdiği Nazım Paşa ile görüşmek oldu⁵⁷. Ordunun siyasetle uğraşmasını istemeyen Nazım Paşa, İkinci ve Üçüncü Ordu Komutanlığı'na atanarak gönüllü alınmak istendi⁵⁸. Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu doğrultudaki teklifi Nazım Paşa tarafından kabul edilmedi⁵⁹. Özellikle İkinci Ordu tarafından çok tutulan ve sevilen Nazım Paşa'nın askeri bir göreve getirilmesini, İttihatçılar istemiyordu⁶⁰. Ancak, kamuoyunda Nazım Paşa lehine beliren olumlu hava İttihatçıların daha radikal kararlar almasını engelliyordu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Nazım Paşa'ya olan yakın ilgisi, İttihatçılar tarafından kuşkuyla takip edildi⁶¹.

E-) İTTİHAT VE TERAKKİ VE MUHALEFET

Hüseyin Hilmi Paşa'nın iktidara gelmesiyle birlikte İttihatçıların ve ordunun siyasete daha fazla bulaştığı, her ortamda dile getirilen bir düşünce olmuştu. Hükümetin kuruluşuyla İttihat ve Terakki'nin ülke yönetimini gizliden gizliye de olsa kontrol ettiği söylentisi, İttihatçıların, diktatörlükle suçlanmasına neden oldu. İttihat ve Terakki'nin yönetim

⁵⁵ Şura-yı Ümmet, 10 Şubat 1324.

⁵⁶ Şura-yı Ümmet, 8 Şubat 1324.

⁵⁷ Sabah, 3 Şubat 1324.

⁵⁸ İkdam, 3 Şubat 1324.

⁵⁹ İkdam, 4 Şubat 1324.

⁶⁰ Nazım Paşa için bkz: Ahmet Turan Alkan, İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, Ankara 1992, sf: 203-207.

⁶¹ Özellikle muhalif basın, Nazım Paşa'nın askeri kişiliğini ön plana çıkartan yayınlar yapıyordu. Yeni Gazete ve İkdam, Nazım Paşa'nın hükümete Harbiye Nazırı olarak girmesini istiyordu. Bkz: Yeni Gazete, 12 Şubat 1324, İkdam, 13 Şubat 1324. Nazım Paşa, Ahrar Fırkası'na mensup olduğu yolunda İttihat ve Terakki tarafından çıkartılan dedikoduları basın aracılığıyla tekzip etti. İkdam, 1 Şubat 1324, Tanin, 2 Şubat 1324.

kadrolarının kamuoyu tarafından bilinmemesi, bu tartışmaların daha da artmasına neden oldu⁶². Muhafif basın, özellikle de Yeni Gazete, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Vükelâ toplantılarında sivil giyimli İttihatçı subayların hazır bulunduğunu yazması, İttihat ve Terakki'yi zor durumda bıraktı. Üst düzeydeki bu İttihatçı subayların, hükümetteki bazı üyeleri değiştirmek niyetinde oldukları iddia ediliyordu⁶³. Osmanlı gazetesi, bu doğrultuda Bahriye Nazırı Rıza Paşa'nın İttihatçı subayların baskısıyla görevden alınacağını okuyucularına duyurdu⁶⁴. Bu söylentiler karşısında oldukça bunalan İttihatçılar, her ortamda ordunun ve kendilerinin siyasetle uğraşmayacağını dile getirdiler⁶⁵. Dr. Nazım, İttihat ve Terakki'nin diktatörlük kurmak gibi bir niyetinin olmadığını açıkladı⁶⁶. Enver Bey ise İttihat ve Terakki'nin gizli bir örgüt olmadığını, Merkez-i Umumi üyelerinin hepsinin İstanbul'da bulunduğunu açıklarken, bu dedikoduları çıkarttığı gerekçesiyle de Kamil Paşa'yı suçluyordu⁶⁷. Hüseyin Cahit de yazılarında "Cemiyet-Fırka" ikilemine açıklık getirmeye çalışıyordu. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni meşrutiyetin bekçisi olarak tanımlıyordu⁶⁸.

Hükümet programının yayınlanması, İttihat ve Terakki-muhalefet ilişkilerini yumuşatmadı. İkdam ve Yeni Gazete'nin başlattığı muhalefet kampanyasına, Volkan gazetesi de katıldı⁶⁹. Muhalefet, İttihat ve Terakki'nin meşruluğunu tartışıyordu. İttihat ve Terakki'nin hükümet işlerine karıştığı ve Meclis-i Mebusan'ın Cemiyetin düşünceleri doğrultusunda hareket ettiği, muhalefetin diğer eleştiri noktalarıydı⁷⁰. Derviş Vahdeti de ülkedeki siyasi bölünmeye dikkat çekerek "hükümet içinde hükümet" olarak tanımladığı İttihat ve

⁶² Yeni Gazete, 10 Şubat 1324.

⁶³ İkdam, 13 Şubat 1324.

⁶⁴ Osmanlı, 4 Mart 1324.

⁶⁵ Şura-yı Ümmet, 17 Şubat 1324.

⁶⁶ Şura-yı Ümmet, 18 Şubat 1324.

⁶⁷ İkdam, 21 Şubat 1324, Şura-yı Ümmet, 22 Şubat 1324.

⁶⁸ Hüseyin Cahit, "Ziyafet Münasebetiyle", Tanin, 3 Mart 1325.

⁶⁹ "İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", Volkan, 16 Şubat 1324 tarihli nüshası için bkz: Volkan Gazetesi, 1908-1909, Hazırlayan: M.Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1992, sf: 286-289.

⁷⁰ Yeni Gazete, 20 Şubat 1324.

Terakki'nin siyaset sahnesinden çekilmesini istemekteydi⁷¹. Muhalif basının bu tutumu, Tanin ve Şura-yı Ümmet'in yayınlarıyla yumuşatılmaya çalışıldı. Bu iki gazete, yayınladıkları yazılarla İttihat ve Terakki'nin konumuna açıklık getirmeye çalıştılar. Aynı gayreti, Hüseyin Cahit de göstermekteydi. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görevini henüz tamamlamadığını, dağıtılmasının ise ülkeye zarar getireceğini düşünmekteydi⁷². Meclis-i Mebusan'a büyük bir çoğunlukla giren İttihat ve Terakki'nin siyasi program ve tüzüğüne göre hareket etmesini Hüseyin Cahit, doğal bir olay olarak değerlendiriyordu⁷³. Hüseyin Cahit, Meclis-i Mebusan'da görev yapan İttihatçı mebusların kendi vicdanları doğrultusunda hareket ettiklerini ve Cemiyetin bu konuda hiç bir baskısının olmadığını iddia etmekteydi⁷⁴. Hüseyin Cahit'e göre İttihatçı mebusların tek bir görevi vardı. Bu da "*icraası taahhüd edilen siyasi program haricine*" çıkmamaktır⁷⁵. 27 Şubat 1908 tarihinde Meclis-i Mebusan'da yapılan bir görüşme, İttihatçıların hükümete müdahale etmediklerini ispat etmeye yönelikti. Bağdat Mebusu ve Tanin yazarı İsmail Hakkı Bey'in Bağdat Demiryollarına ilişkin verdiği bir gensoru, Nafia Nazırı Zihni Paşa tarafından cevaplandırıldı⁷⁶. İttihatçılar, Meclis-i Mebusan'da yaşanan bu olayı, muhalefete karşı bir süre de olsa koz olarak kullandılar.

İttihat ve Terakki, muhalefetle gerginleşen ilişkileri yumuşatmak ve Ahrar Fırkası ile birleşmek için temaslarda bulundu⁷⁷. Meclis-i Mebusan'da bu birleşmeyi sağlamak için İttihatçılar tarafından yeni bir parti kuruldu. Lütfi Fikri Bey'in 9 Mart 1909'da kurduğu Fırka-yı Müzahire, İttihat ve Terakki ile Ahrar Fırkası'nın birleşmesi için girişimlerde

⁷¹ Derviş Vahdeti, "Hakikat Nasıl Anlaşılacak", *Volkan*, 17 Şubat 1324 tarihli nüshası için bkz: *Volkan Gazetesi, 1908-1909*, sf: 290.

⁷² Hüseyin Cahit, "Ziyafet Münasebetiyle", *Tanin*, 3 Mart 1325.

⁷³ Hüseyin Cahit, "Hükümet ve Cemiyet", *Tanin*, 10 Mart 1325.

⁷⁴ Hüseyin Cahit, "Sadrazamlığın Zorluğu", *Tanin*, 11 Mart 1325.

⁷⁵ Hüseyin Cahit, "Hükümet ve Cemiyet", *Tanin*, 10 Mart 1325.

⁷⁶ *M.M.Z.C.*, İ.S.: 1, İ: 35, sf: 56 ve 81.

⁷⁷ Ahrar Fırkası için bkz: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1952, sf: 239-254. Birleşme çabaları ve görüşmeleri dönemin basını tarafından yakından takip ediliyordu. Bkz: Hüseyin Cahit, "Preaplas Ziyafeti", *Tanin*, 14 Şubat 1324, *İkdam*, 18 Şubat 1324.

bulundu⁷⁸. Yirmiye yakın İttihatçı mebusun desteklediği bu parti, görüşmelerde istenilen sonucu elde edemedi⁷⁹. Ahrar Fırkası, İttihat ve Terakki'nin koşulsuz olarak siyaset sahnesinden çekilmesini istemekteydi. Hüseyin Cahit, İttihatçıların muhalefeti fazla büyüttüğünü düşünmekteydi⁸⁰. Ahrar Fırkası'nı gerçek bir siyasi parti olarak görmeyen Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki'nin Ahrar Fırkası ile birleşmesine de karşı çıkmaktaydı⁸¹: *“Bir kere Ahrar Fırkası etrafında bir peyk gibi intizar ve devran eden ve adem-i merkezियete bir serab hayali gibi aldanan bir takım var ki bunlar kabil değil, İttihat ve Terakki Fırkası'na iltihak etmezler. Çünkü, kalblerindeki program ile İttihat ve Terakki programı arasında gayr-ı kabil-i telif bir mübahazat vardır.”*

F-) HÜKÜMET VE MUHALEFET

Mart ayı başlarında yaşanan bir gerginlik, bu seferde hükümetle muhalefeti karşı karşıya getirdi. Hükümet, Kamil Paşa yanlısı muhalefetin İstanbul'da büyük bir miting düzenliyeceğini haber alması üzerine, toplantı ve gösterilere sınırlama getirdi⁸². Hükümet, toplantı ve gösterilere katılanların yirmidört saat önce ilgili makamlardan izin alması zorunluluğunu getirdi⁸³. Böylece muhalefetin düzenliyeceği gösterinin önüne geçilmeye çalışıldı. Basına yansıyan haberlere göre Ahrar Fırkası'nın organize ettiği bu yürüyüş, Kamil Paşa'nın konağından başlayacaktı⁸⁴. Burada Kamil Paşa'nın tekrar yönetime gelmesi istenecekti. Kamil Paşa'nın konağı önünde bu isteklerle başlayacak olan gösteri, İngiliz Elçiliği önünde sona erecekti⁸⁵. Burada da Türk-İngiliz dostluğu dile getirilecekti. İttihatçılar, bu gösteriyi Kamil Paşa'nın desteklediğini düşünmekteydiler. Yaygın olan düşünce Kamil Paşa'nın bu gösteriyle,

⁷⁸ Fırka-yı Müzahire'nin kuruluşu için bkz: Yeni Gazete, 25 Şubat 1324, Rıza Nur, Meclis-i Mebusan'da Fırkalar Meselesi, İstanbul 1325, sf: 36, Tunaya, a.g.e., sf: 243.

⁷⁹ Fırka-yı Müzahire'nin başkanı, üyeleri ve siyasi çizgisi için bkz: İkdam, 25 Şubat 1324, Nur, a.g.e., sf: 36.

⁸⁰ Hüseyin Cahit, “Perapalas Ziyafeti”, Tanin, 14 Şubat 1324.

⁸¹ Hüseyin Cahit, “Fırkaların İttihadi”, Tanin, 6 Mart 1325.

⁸² Sabah, 16 Şubat 1324.

⁸³ Yeni Gazete, 18 Şubat 1324.

⁸⁴ İkdam, 18 Şubat 1324.

⁸⁵ Yeni Gazete, 18 Şubat 1324.

İttihatçılar tarafından düşürülmesinin intikamını alacağı yönündeydi⁸⁶. Hükümetin gösterilere sınırlama getirmesi, muhalefet tarafından sert bir şekilde eleştirildi⁸⁷. Temel hak ve özgürlüklere getirilen bu sınırlamanın arkasında İttihatçıların olduğu söylentisi, muhalefetin, İttihat ve Terakki aleyhinde yeni bir kampanya başlatmasına neden oldu. Hükümet ve İttihatçılar, İstanbul'da gerginleşen bu havayı, kritik bölgelere yeni askeri birlikler yerleştirerek gidermeye çalıştılar⁸⁸.

Hükümetin toplantı ve gösterileri yasaklama kararı, Meclis-i Mebusan'a da yansıdı. Serfice Mebusu Yorgi Boşo Efendi, hükümetin aldığı bu kararın, Kanun-u Esasi'ye aykırı olduğunu ileri sürerek, hükümet hakkında gensoru önergesi verdi. Bu gensoru önergesini Haleb Mebusu Rıfat Bey ve arkadaşlarının verdiği aynı doğrultudaki başka bir gensoru takip etti⁸⁹. Meclis-i Mebusan'daki hava, hükümetin bu tavrının Kanun-u Esasi'ye aykırı olduğu yönündeydi⁹⁰. Gensorular hakkında yapılan görüşmeler, İttihatçıların kendi aralarındaki fikir ayrılıklarını da ortaya çıkarttı. Hükümetin aldığı kararı eleştiren Hallaçyan Efendi'yi, Hüseyin Cahit Bey'de desteklemekteydi⁹¹. Hüseyin Cahit Bey, Hallaçyan Efendi'den farklı olarak hükümetin aldığı bu kararı, toplumsal olayları önleme açısından bir ölçüde yararlı görüyordu. Ahrar Fırkası'na mensup mebuslar da hükümeti ve İttihatçıları sert bir şekilde eleştirdiler. Konu hakkında peşi sıra verilen önergelerde, hükümet hakkında güvenoyuna başvurulması istendi. Yapılan oylamada hükümetin bu konuda açıklama yapmasına karar verildi. 265 üyenin katıldığı oylamada gensoru 49 red oyuna karşı 150 oyla kabul edildi⁹². 66 Mebus ise oylamaya katılmadı. Meclis-i Mebusan'da yapılan oylamada, bağlayıcı karar alınmamasına rağmen, İttihatçıların büyük bir kısmı Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu konuda açıklama yapması yönünde oy kullandılar. Ahmet Nesimi, Halil, Rahmi ve Cavid Bey gibi İttihat ve Terakki'nin ağır topları oylamada evet

⁸⁶ Tanin, 19 Şubat 1324.

⁸⁷ Ubeydullah Efendi, "Hakkı-ı İçtima", Yeni Gazete, 19 Şubat 1324, İkdam, 20 Şubat 1324.

⁸⁸ Tanin, 20 Şubat 1324.

⁸⁹ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 37, sf: 133-143.

⁹⁰ a.g.e., sf: 135,136.

⁹¹ a.g.e., sf: 135,236.

⁹² a.g.e., sf: 162-164.

oyu verdiler. İttihatçılar böyle bir tavıra iten neden, muhalefetle olan ilişkilerin daha da gerginleşmesine engel olmaktı. İttihatçılar, gensoru önermesine evet oyu vererek, hükümeti destekledikleri ve müdahale ettikleri yönündeki eleştirilerin önüne geçmeye çalıştılar. Meclis-i Mebusan'ın aldığı bu karar, hükümet üzerinde etkili oldu. Kamuoyunun tepkisini çeken karar, hükümet tarafından tekrar gözden geçirildi.

İttihat ve Terakki'yle muhalefet arasındaki ilişkiler, Dr. Rıza Nur'un "*Görüyorum ki İş Fena Gidiyor*" başlığını taşıyan makalesi ile daha da gerginleşti⁹³. 31 Mart olayından kısa bir süre önce yayınlanan bu makale, her açıdan dikkat çekiciydi. Aynı zamanda Dr. Rıza Nur'un İttihat ve Terakki'den ayrılıp Ahrar Fırkası'na geçişinin habercisi olan bu makalede, İttihatçılar sert bir şekilde eleştiriliyordu. Dr. Rıza Nur, yazısında İttihat ve Terakki'yi hükümet içinde hükümet olmakla suçlamakta ve İttihatçıların çeşitli yolsuzluklara karıştığını iddia etmekteydi. Yazıda İttihat ve Terakki'nin meşruti sistem içinde gerekli olup olmadığı da tartışılıyordu. Rıza Nur, yazıda İttihat ve Terakki'nin ülkenin her tarafına yayılan şubeleriyle meşrutiyetin ilanından beri halkı sömürdüğünü, devlet işlerine karışmanın yanında orduya müdahale etmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getiriyordu. İttihat ve Terakki'nin meşrutiyeti koruduğu düşüncesine ise katılmıyordu⁹⁴: "*Cemiyetin vazifesi kendi ilanına göre milletin meşrutiyetine nigâhbânlıktır. Millet vesayetine muhtaç değildir. Şimdi bir 'idare-i pederane' lazım değil. Eğer vesayet, pederlik lazımsa -belkide lazım- onu hükümet-i meşruta deruhte etmeli ve cemiyet uzaktan seyirci olmalı.*" İttihat ve Terakki muhalifi bütün gazetelerde yayınlanan makalesinin sonunda Dr. Rıza Nur, İttihat ve Terakki'nin Selânik'e gitmesini istiyordu⁹⁵: "*Ben Cemiyetin kalması taraftarı değilim. Bütün şubelerini feshederek Manastır ve Selânik'e çekilmesini bir vatanperver sıfatıyla talep ederim.*" İttihatçıların bu yazıya cevabı, Hüseyin Cahit Bey aracılığıyla oldu. Hüseyin Cahit,

⁹³ Rıza Nur, "Görüyorumki İş Fena Gidiyor", İkdâm, 27 Şubat 1324.

⁹⁴ Nur, a.g.m.

⁹⁵ Nur, a.g.m.

bu suçlamaları kabul etmedi. Dr. Rıza Nur'un bu yazısını, Ahrar Fırkası'na girişi için bir "takdime-i intisab" olarak değerlendirdi⁹⁶.

5 Mart 1909'da hükümet içindeki tek İttihatçı olan Adliye Nazırı Manyasizade Refik Bey'in ölümü İttihatçılarda kısa süreli bir paniğin yaşanmasına neden oldu⁹⁷. İttihatçılar, Manyasizade Refik Bey'in yerine yeni bir ismin arayışı içine girdiler. İttihat ve Terakki'nin yönetim kadroları içinde hiç kimsenin Adliye Nezareti'ne gelmek gibi bir düşüncesi yoktu. Kısa bir süre sonra, 14 Şubat 1909 tarihinde Adliye Nezareti'ne İttihatçı kimliğiyle tanınan eski Yanya Valisi Nazım Paşa tayin edildi⁹⁸. Manyasizade Refik Bey'in ölümü nedeniyle 5 Nisan 1909'da İstanbul'da yapılan seçimi de İttihat ve Terakki'nin adayı Hariciye Nazırı Rıfat Paşa kazandı.

6 Nisan 1909'da Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi, İttihat ve Terakki ile muhalefet arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdi⁹⁹. 7 Nisan'da düzenlenen cenaze töreni muhalefetin kendisini göstermesi için iyi bir fırsat oldu. Hasan Fehmi Bey'in kimliği belirsiz kişilerce öldürülmesi Meclis-i Mebusan'da da tartışıldı. Konuya ilişkin Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde hükümet ve İttihatçılar sert bir şekilde eleştirildi¹⁰⁰. 5 Nisan 1909'da İttihad-ı Muhammed Cemiyeti'nin kurulması İttihat ve Terakki ve hükümete yönelik suçlamaların daha da artmasına neden oldu. Gerginleşen bu ilişkiler karşısında muhalefet yeni bir hükümetin kurulmasını teklif etti. Muhalif basın kurulacak olan bu yeni hükümetin "*fark-ı muhtelifeden mürekkebe*" olmasını istedi¹⁰¹. İttihatçıları bu teklifi olumlu karşılamadıklarını Hüseyin Cahit'in makalesinden anlıyoruz¹⁰²: "*Şu mülahazat-ı felsefeyi lisan-ı avama tercüme ve tatbik edersek şunu anlayacağız ki Ahrar Fırkası'na mensup zevattan bir kaç tanesi heyet-i vükelâya idhal*

⁹⁶ Hüseyin Cahit, "İş Fena Gidiyor", Tanin, 4 Mart 1325.

⁹⁷ Yeni Gazete, 6 Mart 1325.

⁹⁸ İkdâm, 2 Mart 1325.

⁹⁹ İkdâm, 26 Mart 1325.

¹⁰⁰ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 53, sf: 651,653.

¹⁰¹ İkdâm, 28 Mart 1325.

¹⁰² Hüseyin Cahit, "Mütareke ve İtilaf", Tanin, 29 Mart 1325.

etmesini istiyorlar.” İttihatçılar Yeni Gazete’nin iki aylık “mütareke ve itilaf” teklifine de karşı çıktılar. Hüseyin Cahit, bunun gerekçesini şu şekilde açıklıyordu¹⁰³: “İttihat ve Terakki Cemiyeti şimdiye kadar hiçbir zaman tecavüzü bir meslek almamıştır. Ahrar Fırkası, peyda olmuş mevcudiyetini İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne taarruzat ile meydana çıkarmış, gazetelerin lisanı gittikçe kızışmış, nihayet bugünkü haline gelmiştir.” Hüseyin Cahit, 31 Mart günü yayınlanan makalesinde de muhalefetle gerginleşen ilişkileri yumuşatmak için fırka ile cemiyet konumuna açıklık getirmeye çalıştı¹⁰⁴.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, 31 Mart gerici ayaklanmasının patlak vermesi nedeniyle 13 Nisan 1909’da istifa etti¹⁰⁵. Aynı gün hükümeti kurmakla Tevfik Paşa görevlendirildi.

¹⁰³ Cahit, a.g.m.

¹⁰⁴ Hüseyin Cahit, “İttihat ve Terakki Fırkası”, Tanin, 31 Mart 1325.

¹⁰⁵ İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 48.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AHMET TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa etmesinden sonra hükümeti kurmakla Ahmet Tevfik Paşa görevlendirildi¹. İsyandan dolayı sorumlu tutulmak istemeyen Abdülhamid, hükümet üyelerinden istifa gerekçelerini açıklayan yazılı belgeler aldı². Hükümetin istifasıyla birlikte Ahmet Rıza Bey de Meclis-i Mebusan başkanlığından istifa etti. İsyanın patlak verdiği gün istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Kamil Paşa'nın görevlendirilmesi beklenmekteydi³. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde Harbiye Nazırı olarak görev yapan Ali Rıza Paşa'nın yerine de Nazım Paşa'nın getirileceği söylenmekteydi⁴. Ancak, bu hassas dönemde dengeleri sarsmak istemeyen Abdülhamid, hükümeti kurmakla Tevfik Paşa'yı görevlendirdi. Tevfik Paşa, Said ve Kamil Paşa hükümetlerinde Hariciye Nazırı olarak görev yapmıştı. Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesini Abdülhamid istemişti⁵. Abdülhamid tarafından desteklenen Tevfik Paşa, İttihatçılar tarafından benimsenen ve kabul gören bir isim değildi. Hüseyin Cahit'in değerlendirmesi İttihatçıların Tevfik Paşa'ya bakış açılarını net bir şekilde ortaya koyuyordu⁶: *"Bu cins paşalar, ortalık karıştığı zaman başvurulan ihtiyat demirbaşlarından sayılabilir."*

Tevfik Paşa'nın hükümeti kurarken oldukça dikkatli davrandığı anlaşılıyordu. Dönemin hassas dengelerini göz önünde bulunduran Tevfik Paşa, Adliye Nezareti'ni Ahrar Fırkası'na yakınlığıyla tanınan Berat Mebusu İsmail Kemal Bey'e teklif etti⁷. Tevfik Paşa, bu tutumuyla Ahrar Fırkası ve muhalefetle yakın ilişkiler içinde bulunmak istediğini göstermişti.

¹ Ahmet Tevfik Paşa'nın hayatı ve siyasi kişiliği için bkz: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt: 3, İstanbul 1982, sf: 1704-1712 ve Cilt: 4, sf: 1713-1762, Şefik Okday, *Büyük Babam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, İstanbul 1986.

² Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul 1970, s: 43.

³ Akşin, a.g.e., sf: 46.

⁴ Akşin, a.g.e., sf: 46.

⁵ İnal, a.g.e., Cilt: 3, sf: 1708-1709.

⁶ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, Sayı: 169, sf: 197.

⁷ Akşin, a.g.e., sf: 58.

İsmail Kemal Bey, kendisine teklif edilen Adliye Nezareti'ni kabul etmedi. İsyanın başlangıcından itibaren arabuluculuk rolüne soyunan İsmail Kemal Bey, çoğunluğun olmadığı bir oturumda Ahmet Rıza Bey'den boşalan Meclis-i Mebusan başkanlığına getirildi.

Abdülhamid, hükümetin kurulması sırasında 31 Mart'ın getirdiği belirsizlikle dolu ortamından yararlanmak istedi. İttihat ve Terakki'nin artık kendisini toparlayamayacağını düşünen Abdülhamid, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını seçme ve tayin etme hakkının kendisinde olduğunu Sadaret Hatt-ı Hümayu'nuna koydurmak istedi⁸. Abdülhamid'in bu düşüncesi Tevfik Paşa tarafından kabul edilmedi. Tevfik Paşa, böyle bir girişimi yasalara aykırı buldu ve İttihatçıların tepkisini çekeceği düşüncesiyle kabul etmek istemedi⁹. Ancak, Tevfik Paşa'nın karşı çıkması fazla uzun sürmedi. Abdülhamid, Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi ile birlikte Bahriye Nezareti'ne Emin Paşa'nın getirilmesinde etkili oldu¹⁰.

Hariciye Nezareti Hüseyin Hilmi Paşa'ya teklif edildi. Hükümetin istifasından sonra isyancılar tarafından öldürüleceğinden endişelenen Hüseyin Hilmi Paşa bu görevi kabul etmedi¹¹. Hariciye Nezareti'ne Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde aynı görevde bulunan Rıfat Paşa getirildi.

Hükümetin kurulması sırasındaki bir diğer önemli sıkıntıda Harbiye Nezareti'nde yaşandı. İsyancılar Harbiye Nezareti'ne Nazım Paşa'nın getirilmesini istiyordu¹². Kamil Paşa hükümetinin görevden alınmasına neden olacak olan atamalarda Harbiye Nezareti'ne atanan Nazım Paşa'nın bu göreve getirilmesini Abdülhamid istemedi¹³. Harbiye Nezareti'ne Müşir Ethem Paşa getirildi. Müşir Ethem Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne atanmasını Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt: 1, Kısım: 2, Ankara 1991, sf: 188.

⁹ Zekeriye Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyet'in de Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993, sf: 27-28.

¹⁰ Bayur, a.g.e., Cilt: 1, Kısım: 2, sf:188.

¹¹ Akşin, a.g.e., sf: 58.

¹² *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Yayına Hazırlayan: Faik Reşit Unat, İstanbul 1991, sf: 50-53.

¹³ *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, sf: 53.

isyancı askeri birliklere şu şekilde duyurmuştu¹⁴: “*Asker evlatlarım beni dinleyiniz, Padişahımızdan şimdi bir telgraf geldi. Yeni bir Harbiye Nazırı tayin edildiği bildiriliyor. Bu zatın kim olduğunu sorarsanız; dağlarda kırlarda gezmiş, karda, toprakta yatmış, ömrünün çok vaktini harb-ü darb meydanlarında geçirmiş, Yunan muharebesinde gaziler helvası yemiş, Müşir Ethem Paşa’dır.*” Ordu tarafından çok sevilen Nazım Paşa da hükümetin kurulmasından sonra Birinci Ordu Komutanlığı’na getirildi¹⁵.

Tevfik Paşa hükümetinde, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde yeralan Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Naradonkyan Efendi, Orman ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi yerlerini korudu. Böylesine hassas bir dönemde bile iki azınlık temsilcisinin hükümet içinde temsil edilmesine verilen önem dikkat çekiciydi.

15 Nisan 1909 tarihinde kurulan Tevfik Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı¹⁶:

Şeyhülislam	Ziyaeddin Efendi
Harbiye Nazırı	Müşir Ethem Paşa
Hariciye Nazırı	Rıfat Paşa
Adliye Nazırı	Hüseyin Fehmi Paşa
Şura-yı Devlet Reisi	Zihni Paşa
Dahiliye Nazırı	Adil Bey
Maliye Nazırı	Nuri Bey
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Halil Hamade Paşa
Bahriye Nazırı	Hacı Emin Paşa
Maarif Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey
Ticaret ve Nafia Nazırı	Gabriel Naradonkyan Efendi
Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı	Mavro Kordato Efendi

¹⁴ İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 53-54.

¹⁵ İkinci Meşrutiyet’in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 58.

¹⁶ DÜİT, D.No: 4/4, Takvim-i Vekayi, 2 Nisan 1325.

Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasından sonra İttihat ve Terakki yeni hükümeti tanımadığını açıkladı. Meclis-i Mebusan'ın 17, 18, 19 Nisan tarihli oturumlarında İttihat ve Terakki kulüpleri ve askeri birlikler tarafından gönderilen telgraflar okundu. Telgraflarda hükümetin yasalara aykırı olarak kurulduğu için tanımadığı dile getiriliyor ve Tevfik Paşa hükümetinin istifa etmesi isteniyordu¹⁷.

Hükümetin kurulmasından sonra Meclis-i Mebusan'da hükümet adına ilk açıklamayı Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey yaptı¹⁸. Abdurrahman Şeref Bey, hükümetin meşruti geleneklere uygun olarak kurulduğunu ve programın 19 Nisan'da okunacağını açıkladı. Abdurrahman Şeref Bey, gerici ayaklanmayla "usûl-ü meşrutiyete" darbe vurulduğu yolundaki iddialarında kabul etmedi¹⁹. Aynı gün Meclis-i Mebusan'da alınan bir kararla hükümet güvenoyu alıncaya kadar önemli konularda görüşme yapılmaması kabul edildi²⁰. Meclis-i Mebusan'da aynı gün yaşanan bir diğer önemli olayda alaylı subayların gönderdiği bir telgraftı. 4281 kişinin imzaladığı bu telgrafta alaylı subayların haklarının korunması isteniyordu. Meclis-i Mebusan üyeleri alaylı subayların bu isteklerini haklı bularak gerekli işlemlerin yapılması için Harbiye Nezareti'ne emir verilmesine karar verdiler²¹.

B-) 31 MART İSYANI VE İTTİHAT VE TERAKKİ

13 Nisan 1909'da patlak veren isyanın büyüklüğü daha ilk günden anlaşılmıştı²². İttihatçıların büyük bir kısmı isyanın çıkmasından sonra şehir dışına kaçtı. Hüseyin Cahit, isyanı Tanin gazetesine giderken yolda karşılaştığı arkadaşları Süleyman Fehmi ve Hakkı Behiç Bey'den öğrendi. İsyani İstanbul'da bulunan Acı Taburlarının çıkarttığını öğrenen Hüseyin Cahit, olayı meşrutiyet aleyhine bir ayaklanma olarak

¹⁷ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 59, sf: 98-99.

¹⁸ a.g.e., İ.S.: 1, İ: 56, sf: 21.

¹⁹ a.g.e., sf: 21.

²⁰ a.g.e., sf: 24.

²¹ a.g.e., sf: 24-26.

²² 31 Mart olayı için bkz: İsmail Hakkı Danişmend, 31 Mart Vakası, İstanbul 1986, Akşin, a.g.e., Türkmen, a.g.e..

değerlendirdi²³. İsyancıların Lazkiye Mebusu Mehmet Arslan Bey'i Hüseyin Cahit'e benzeterek öldürmeleri İstanbul'da bulunan İttihatçıları endişelendirdi²⁴. Lazkiye Mebusu Mehmet Arslan Bey'in kendisine benzetilerek öldürülmesi üzerine Hüseyin Cahit, Cavit Bey'le birlikte Rus Konsoloslugu'na sığındı²⁵. Hüseyin Cahit ve Cavit Bey Rus Konsoloslugu'nun yardımıyla şehir dışına çıkartıldılar. Bir Rus ticaret gemisiyle Odesa'ya giden Hüseyin Cahit ve Cavit Bey, oradan da Selanik'e geçtiler. İsyancılar İstanbul'da Tanin ve Şura-yı Ümmet gazetelerinin yazıhanelerini tahrip ettiler. 15 Nisan 1909 tarihinde İkdam gazetesinde yayınlanan bir haber, isyancıların isteklerini ortaya koyuyordu. İsyancıların istekleri şu başlıklarda toplanıyordu²⁶:

- 1-) Hükümetin görevden alınması.
- 2-) Hüseyin Cahit, Ahmet Rıza, Rahmi ve Talat Bey'in İstanbul'dan uzaklaştırılması.
- 3-) Şeriat hükümlerine tamamen uyulması ve uygulanması.
- 4-) Alaylı subaylardan açığa çıkartılanların mağdur edilmeden işlerine yeniden alınması

Selanik, İstanbul'da meydana gelen isyanı İsmail Canbolat ve Selanik Mebusu Rahmi Bey'in çektikleri telgraflarla öğrendi²⁷. İsyanın duyulması Selanik ve Edirne'de bulunan askeri birlikler arasında kıpırdamalara neden oldu. Rumeli Müfettişi Vekili ve III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa başkanlığında yapılan bir toplantıda ordunun isyanı bastırması kararı alındı²⁸. 14 Nisan'da Selanik'te binlerce kişinin katıldığı bir gösteri yapıldı²⁹. Ordu birliklerinden gönderilen telgraflarda hükümetin

²³ Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılım Hikayesi", Yedigün, Sayı: 151, 29 Kanun-u Sani 1936, sf: 29-30.

²⁴ Yalçın, "10 Yılım Hikayesi", Yedigün, Sayı: 153, 12 Şubat 1936, sf: 28.

²⁵ Meşrutiyet Devrine Ait Ali Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 4 Eylül 1943.

²⁶ İkdam, 2 Nisan 1325.

²⁷ Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, İstanbul 1987, sf: 29, Bayur, a.g.e., Cilt: 1, Kısım: 2, sf: 197.

²⁸ Türkmen, a.g.e., sf: 32.

²⁹ Türkmen, a.g.e., sf: 32.

isyanı bastırması istendi. Erzurum'da bulunan 4. Ordu Komutanı İbrahim Paşa da olayı protesto ederek suçluların biran önce tutuklanmasını istedi³⁰.

İsyanın patlak vermesiyle birlikte İstanbul'da gerginleşen havayı ortadan kaldırmak için ulemaya mensup kişilerin oluşturduğu Cemiyet-i İlmiye ve Heyet-i Müttetika-i Osmaniye beyannameler yayınladı. Cemiyet-i İlmiye yayınladığı bildiriye meşrutiyetin şeriata uygunluğunu dile getirirken, meşrutiyetin korunmasını istedi³¹. İstanbul'da bulunan Cemiyet ve partilerin katılımıyla 17 Nisan'da oluşturulan Heyet-i Müttetika-i Osmaniye de meşrutiyetin devamı için gayret sarfedilmesini istedi³².

Tevfik Paşa hükümetindeki ilk değişiklikler hükümetin kurulmasından kısa bir süre sonra yaşandı. Dahiliye Nezareti'ne vekaleten atanan Adil Bey'in yerine 16 Nisan'da eski İzmir Valisi Rauf Paşa getirildi. Aynı gün istifa eden Şura-yı Devlet Reisi Zihni Paşa'nın yerine de Rauf Paşa atandı³³.

C-) HÜKÜMET PROGRAMI

Hükümet isyanı bastırmak ve kontrol altına almaya çalıştığı günlerde hükümet programı üzerinde de çalışıyordu. Tevfik Paşa hükümetinin programı Sadaret Mektupçusu Ali Fuat (Türkgeldi) Bey tarafından hazırlandı³⁴. Program üzerindeki son düzeltmeleride Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa ve Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey yaptı. Hükümet üyeleri programın Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmeyeceği endişesini taşıyorlardı. Bu nedenle kapsamlı bir programdansa ülkenin sorunlara cevap verebilecek bir programın sunulmasına karar verildi³⁵. Hükümet programı 19 Nisan 1909 tarihinde Sadaret Mektupçusu Ali Fuat Bey tarafından okundu³⁶. Oldukça kısa olan programda ülkenin

³⁰ Türkmen, a.g.e., sf: 33.

³¹ İkdam, 3 Nisan 1325.

³² İkdam, 4 Nisan 1325.

³³ İkdam, 4 Nisan 1325.

³⁴ Türkgeldi, a.g.e., sf: 30.

³⁵ Türkgeldi, a.g.e., sf: 30.

³⁶ Tevfik Paşa Hükümetinin programı için bkz: M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 59, sf: 98-99. İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 210-211.

içinde bulunduğu durum dile getiriliyordu. 31 Mart olayının patlak vermesinden sonra kurulan hükümetin Kanun-u Esasi ilkelerine sadık kalarak çalışacağı programda özellikle vurgulanıyordu. Hükümet programında din, dil ve ırk ayrımı yapılmadan herkes Osmanlı kimliği altında toplanmaya çağrılıyordu. Programda isyanın çıkmasının nedeni ise şu şekilde açıklanıyordu: “... memleketimizde teessüs eden fırka ve cemiyetler meşrutiyetin henüz ilk devresinde bulunduğumuz bir sırada efskar-ı ahaliyi muhtelif cereyanlara sevk etmiş ve bazı matbuatın neşriyatı da bu cereyanların teşeddüdüne vesile olmuştur.” Hükümet programında Adana’da Türklerle Ermeniler arasında yaşanan olaylarda yer verilmişti. Hükümetin bu konuda gerekli tedbirler olacağı dile getiriliyordu. Programın son kısmı ise Bulgaristan ile olan ilişkilere ayrılmıştı. Bulgaristan’la süren görüşmelerin devam edeceği, diğer ülkelerle olan ilişkilerde de devletin çıkarlarının korunacağı ifade ediliyordu³⁷.

Hükümet programının okunmasından sonra üzerinde görüşme yapılmadı. Ömer Fevzi Efendi’nin isteğiyle program üzerindeki görüşme ve oylama daha sonraki bir tarihe ertelendi. Ömer Fevzi Efendi, ülkenin içinde bulunduğu koşulların bunu zorunlu kıldığını açıkladı³⁸. Meclis-i Mebusan’ın bundan sonraki oturumlarında da hükümet programı üzerinde görüşme yapılmadı³⁹.

Hükümet programının Meclis-i Mebusan’da okunmasından sonra hükümetin iki üyesi istifa etti. 20 Nisan’da istifa eden Bahriye Nazırı Emin Paşa’nın yerine Diyarbakır Fırka Komutanı Emin Paşa getirildi. 21 Nisan’da istifa eden Adliye Nazırı Hüseyin Fehmi Paşa’nın yerine atama yapılmadı.

D-) HAREKET ORDUSU’NUN İSTANBUL’A GELMESİ VE HÜKÜMETİN İSTİFASI

Hükümet programının Meclis-i Mebusan’da okunduğu gün, 15 ve 16 Nisan’da Selanik’ten hareket eden Hareket Ordusu’na bağlı ilk

³⁷ Güneş, a.g.m., sf: 211.

³⁸ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 59, sf: 99.

³⁹ Güneş, a.g.m., sf: 184-185.

birlikler İstanbul yakınlarına kadar gelmişti⁴⁰. 24 Nisan'da İstanbul'a giren Hareket Ordusu'na bağlı birlikler kontrolü ele geçirdiler ve isyana katılanları tutuklamaya başladılar. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesi ve 25 Nisan'da idare-i örfiye'nin ilan edilmesiyle birlikte Selanik'te bulunan İttihatçılar İstanbul'a dönmeye başladı. 25 Nisan'da İstanbul'da idare-i örfiyenin ilan edilmesi hükümetle Mahmut Şevket Paşa'yı karşı karşıya getirdi⁴¹. Çünkü, Mahmut Şevket Paşa idare-i örfiye ilan ederken hükümete ve Meclis-i Mebusan'da danışmamıştı. İdare-i örfiyenin ilan edilmesi Kanun-u Esasi'nin 113. maddesine göre hükümete ait bir yetkiydi. Hükümet bunalımına dönüşme eğilimi gösteren bu olay Tevfik Paşa'nın girişimiyle önlendi. Konu hükümette tekrar görüşüldü ve idare-i örfiyenin Mahmut Şevket Paşa tarafından değil de hükümet tarafından ilan edildiğine dair yeni bir düzenleme yapıldı⁴². Hükümet bu düzenlemeyle durumunu kurtarmaya çalıştı. Yeni düzenlemeden başta Dahiliye Nezareti olmak üzere devletin ilgili birimleri haberdar edildi. Hükümetin bu tavrı Mahmut Şevket Paşa'nın keyfi hareket etmesini önlemedi. Mahmut Şevket Paşa divan-ı harb-i örfilerin oluşturmasında ve bunların başına Tophane Nazırı Ferik Hürşit Paşa'nın atanmasında da hükümeti devre dışı bıraktı. Mahmut Şevket Paşa bu uygulamalarını hükümetin aldığı kararlar gibi göstermeye çalıştı⁴³. Mahmut Şevket Paşa'nın bu tutumu İstanbul'da iki hükümetin olduğuna ilişkin söylentilerin çıkmasına neden oldu. Bu hükümetlerden ilki, yani resmi olanı Tevfik Paşa hükümeti, diğeri de elinde bulundurduğu askeri güçle keyfi davranışlarda bulunan Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu'ydu⁴⁴. Mahmut Şevket Paşa'yla hükümet arasında yaşanan bu kriz Tevfik Paşa hükümetinin istifa etmesiyle sonuçlandı. Hükümetin 25 Nisan 1909'da "müttefiken" aldığı istifa kararında hükümetin tanınmaması gerekçe olarak gösterildi⁴⁵. Hükümetin istifasında İttihat ve Terakki'nin hükümetin kurulmasından sonra başarıyla uyguladığı yıldırma politikasında

⁴⁰ Hareket Ordusu'nun hazırlanışı ve İstanbul'a gelişi için bkz: Bayur, a.g.e., Cilt: 1, Kısım: 2, sf: 197-200, Türkmen, a.g.e., sf: 37-91.

⁴¹ Türkmen, a.g.e., sf: 91-93.

⁴² Türkmen, a.g.e., sf: 91-92.

⁴³ Türkmen, a.g.e., sf: 92.

⁴⁴ Türkmen, a.g.e., sf: 92.

⁴⁵ Meclis-i Vükela Mazbataları, No: 127/6.

etkili olmuştur. Hükümetin aldığı istifa kararı yürürlüğe girmedi. Tevfik Paşa'nın konuya ilişkin Abdülhamid'le yaptığı konuşma sonrasında hükümet istifasını geri aldı⁴⁶. Hükümetin istifasını geri almasında Said Paşa ve Ahmet Rıza Bey'in girişimleri de etkili olmuştur⁴⁷.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesinden sonra Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler 27 Nisan 1909'da İstanbul'a geldiler. Aynı gün Abdülhamid tahttan indirilerek yerine Mehmet Reşad Efendi getirildi⁴⁸.

E-) İKİNCİ TEVFIK PAŞA HÜKÜMETİ

Şartların normale dönmesiyle birlikte İstanbul'a gelen İttihatçılar, hükümet üzerindeki baskılarını arttırdılar. Kuruluşundan itibaren hükümeti tanımadıklarını açıklayan İttihatçıların baskısına daha fazla dayanamayan Ahmet Tevfik Paşa hükümeti 1 Mayıs 1909'da istifa etti⁴⁹. Aynı gün hükümeti kurmakla tekrar Tevfik Paşa görevlendirildi⁵⁰. 1 Mayıs'ta kurulan İkinci Tevfik Paşa hükümetinde birinci Tevfik Paşa hükümetinde yer alan Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Naradonkyan Efendi, Şura-yı Devlet Reisi Rauf Paşa, Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Mavro Kordato Efendi ve Evkaf Nazırı Halil Hamade Paşa yerlerini korudu. İkinci Tevfik Paşa hükümetinde Harbiye Nezareti'ne Salih Paşa, Harbiye Nezareti'ne de Topçu Rıza Paşa getirildi⁵¹. Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabul etmediği Dahiliye Nezareti'ne Ferid Paşa atandı⁵². Ahmet Rıza Bey'in girişimleriyle Maliye Nezareti'ne Cavit Bey, Adliye Nezareti'ne de Hayri Bey getirildi⁵³. Tevfik Paşa bu atamalarla İttihatçılarla yakın ilişkiler kurmak istediğini gösteriyordu. Cavit ve Hayri Beyler kendilerine danışılmadan yapılan bu atamaları kabul etmediler⁵⁴. Cavit Bey, Tevfik Paşa'ya verdiği istifada "*bila-istişare*

⁴⁶ İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, sf: 78.

⁴⁷ Akşin, a.g.e., sf: 214.

⁴⁸ Francis Mc Cullagh, Abdülhamid'in Düşüşü, Çeviren: Nihal Önel, İstanbul 1990, sf: 207-235. Bayur, a.g.e., Cilt: 1, Kısım: 2, sf: 207-217.

⁴⁹ Türkmen, a.g.e., sf: 106.

⁵⁰ DÜİT, D.No: 4/5, Akşin, a.g.e., sf: 219.

⁵¹ Türkgeldi, a.g.e., sf: 38.

⁵² Türkgeldi, a.g.e., sf: 38.

⁵³ Türkgeldi, a.g.e., sf: 38.

⁵⁴ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 6 Eylül 1943.

nezarete tayin etmenin mugayir-i meşrutiyet olduğunu ve firkanın kararı olmaksızın kabul etmenin” kendisi için mümkün olmadığını dile getirdi⁵⁵. Hayri Bey de aynı gerekçelerle istifasını verdi. Ahmet Rıza Bey’in kendilerine danışmadan böyle bir karar alması İttihatçıları kızdırdı⁵⁶. Cavit Bey’in kabul etmediği Maliye Nezareti’ne Rıfat Bey getirildi. Emin Bey’in kabul etmediği Adliye Nezareti’ne ise atama yapılmadı⁵⁷.

İkinci Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasından sonra İttihatçıların hükümet üzerindeki baskısı daha da yoğunlaştı. İttihatçılar, Tevfik Paşa’nın hükümet programını birlikte hazırlama teklifini kabul etmediler⁵⁸. Hükümet programı üzerinde çalışmaların devam ettiği günlerde İttihatçılar, Meclis-i Mebusan’da hükümete güvenoyu vermeyeceklerini açıkladılar⁵⁹. İttihat ve Terakki her ortamda Tevfik Paşa hükümetini istemediğini açıkça dile getirdi. İttihat ve Terakki’nin baskılarına daha fazla dayanamayan Tevfik Paşa 5 Mayıs 1909’da istifa etti⁶⁰. Tevfik Paşa Londra Elçiliği’ne tayin edildi. Aynı gün hükümet kurmakla Hüseyin Hilmi Paşa görevlendirildi.

⁵⁵ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 6 Eylül 1943.

⁵⁶ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 6 Eylül 1943.

⁵⁷ Türkgeldi, a.g.e., sf: 38.

⁵⁸ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943.

⁵⁹ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943.

⁶⁰ Akşin, a.g.e., sf: 219.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Tevfik Paşa hükümetinin istifa etmesinden sonra İttihat ve Terakki, yeni sadrazam adayını tesbit etmekte güçlük çekti. İttihat ve Terakki içinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesini istemeyenler vardı¹. Roma Sefiri İbrahim Hakkı Bey de "iş bilmez" gerekçesiyle bu göreve uygun bulunmadı². Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine sadrazam adayı olarak Reşid Akif ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa ön plana çıktı. İttihatçılar, yeni sadrazam adayının tesbiti için, ard arda yaptıkları toplantılarda, Reşid Akif Paşa'nın bu göreve getirilmesine karar verdiler³. Padişaha daha geniş bir seçim hakkı tanımak isteyen İttihatçılar, Reşid Akif Paşa'yla beraber Hüseyin Hilmi Paşa, İbrahim Hakkı Bey ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın arasından seçim yapılmasını istediler⁴. 31 Mart sonrası dönemde İttihatçılarla olan hassas ilişkilerini gerginleştirmek istemeyen padişah, kendisine önerilen bu isimler arasından Hüseyin Hilmi Paşa'yı seçti.

Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçılardan kendisine gelen hükümeti kurma yolundaki tekliflere sıcak bakmamıştı. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükümeti kurması için sadaretin yanında Dahiliye Nazırlığını da teklif ettiler. Hüseyin Hilmi Paşa, hükümeti kurma ve hükümette görev almama kararını İttihatçılardan gelen baskı üzerine değiştirdi⁵. Görevden kaçtığıını göstermemek ve "memlekete ifa-yı hidmet" etmek düşüncesiyle hükümeti kurma görevini kabul etti⁶.

¹ Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943.

² Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943.

³ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943.

⁴ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943.

⁵ Sabah, 24 Nisan 1325.

⁶ Sabah, 25 Nisan 1325.

Hükümetin kurulması sırasında kamuoyunda yaygın olan düşünce, İttihatçıların Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında bir hükümet kuracakları yönündeydi⁷. Bu hükümete Hüseyin Hilmi Paşa Dahiliye Nazırı, Hüseyin Cahit Bey Maarif Nazırı, Cavit Bey ise Maliye Nazırı olarak girecekti⁸. Ancak, tabandan gelen tüm baskılara rağmen İttihatçılar hükümete girmediler. Hükümet içinde tek İttihatçı ise ılımlı kişiliğiyle tanınan Maarif Nazırı Nail Bey'di. İttihatçılar hükümetin kurulması sırasında Harbiye Nezareti'ne Mahmut Şevket Paşa'yı getirmeyi düşünmüşlerdi⁹. İttihatçılar, Hareket Ordusu Komutanlığı'yla elinde büyük bir askeri güç bulunduran Mahmut Şevket Paşa'yı bu göreve getirerek onu kontrol etmek istiyorlardı. İttihat ve Terakki'nin sivil kanadı, Mahmut Şevket Paşa'nın elindeki bu güçten rahatsızlık duyuyordu. İttihatçılar, bu düşüncelerinin doğruluğunu zaman geçtikçe daha iyi anlıyacaktı. Mahmut Şevket Paşa, İttihatçıların Harbiye Nezareti'ne geçme önerisini kabul etmedi. Sivil kanada mensup bazı İttihatçılar, Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesine karşı çıkmıştı¹⁰. Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak hükümete girmesiyle İttihat ve Terakki aleyhinde "diktatörlük" suçlamalarının daha da artmasından endişe etmekteydiler¹¹. Mahmut Şevket Paşa da aynı gerekçelerle hükümete girmek istememişti¹²: *"31 Mart olayından sonra meşrutiyeti kurtaran ben değilim, ordudur. Nüfuz-u İdareyi elime almak istemedim. Çünkü, Nüfuz-u idareyi elime almakla 'diktatör' namı verilmesi ihtimalinden çekiniyordum ki hiçbir vakit 'diktatör' olmayı arzu etmedim. Ben sadece bir askerim. Vazifemde orduyu islah etmektir. Hiçbir gayr-ı memnun ihtiva etmeyen ordu, meşrutiyete tamamen sadık ve onun harisidir. Bundan dolayı bir 'diktatörlük' kabul edemem."*

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde, Tevfik Paşa hükümetinde de yer alan altı kişi yerlerini korudu. Bunlar, Harbiye Nazırı Salih Paşa, Ticaret

⁷ Yeni Gazete, 25 Nisan 1325.

⁸ İkdam, 25 Nisan 1325.

⁹ Sabah, 26 Nisan 1325.

¹⁰ Yeni Gazete, 26 Nisan 1325.

¹¹ Zaman, 26 Nisan 1325.

¹² Tanin, 12 Haziran 1325.

ve Nafia Hazırı Gabriel Naradonkyan Efendi, Evkaf-ı Hümayun Nazırı Halil Hamade Paşa, Şura-yı Devlet Reisi Raif Paşa, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ve Dahiliye Nazırı Ferid Bey'di. Şeyhülislamlık makamına Pirizade Sahib Bey getirildi. Bahriye Nezareti'ne ikinci defa olarak Arif Hikmet Paşa, Orman, Maadin ve Zirraat Nezareti'ne Aristidi Paşa getirildi. Adliye Nezareti Roma Sefiri İbrahim Hakkı Bey'e teklif edildi. Kendisine hükümetin kurulması sırasında sadrazamlık da önerilen İbrahim Hakkı Bey, hükümette görev almayı kabul etmedi¹³. Bir süre vekâletle yürütülen Adliye Nezareti'ne haziran ayında Necmeddin (Molla) Bey getirildi¹⁴. Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti'ne daha önceki hükümetlerde olduğu gibi atama yapılmadı. Bu görev vekâletle yürütüldü. Ticaret ve Nafia Nezareti ile Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne yapılan atamalar, hükümetin ve İttihatçıların, azınlıkların temsiline verdikleri önemi birkez daha gösterdi. 6 Mayıs 1909 da kurulan İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı¹⁵:

Şeyhülislam	Pirizade Sahib Efendi
Harbiye Nazırı	Salih Paşa
Hariciye Nazırı	Rıfat Paşa
Adliye Nazırı	(Haziran ayında Necmeddin Bey)
Şura-yı Devlet Reisi	Raif Paşa
Dahiliye Nazırı	Ferid Paşa
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Halil Hamade Paşa
Bahriye Nazırı	Arif Hikmet Paşa
Maarif Nazırı	Nail Bey
Ticaret ve Nafia Nazırı	Gabriel Naradonkyan Efendi
Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı	Aristidi Paşa

B-) HÜKÜMET VE KAMUOYU

Kamuoyu ve İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesini, 31 Mart'ın izlerini silmek olarak değerlendirdiler¹⁶. İyice

¹³ Zaman, 27 Nisan 1325.

¹⁴ Tanin, 5 Haziran 1325.

¹⁵ DÜİT, D.No: 4/6, Takvim-i Vekayi, 23 Nisan 1325, İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 212-213.

¹⁶ "Yeni Kabine", Sabah, 24 Nisan 1325.

sindirilmiş olan muhalefet ise Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulmasını, sessiz ve yorumuz bir şekilde karşıladı¹⁷. İttihatçılar, 31 Mart olayıyla istifa etmek zorunda kalan birinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde olduğu gibi yeni hükümetle de uyumlu bir işbirliği içerisinde çalışacaklarını düşünmekteydiler¹⁸. Muhalefetin iyice bastırılmış olması, İstanbul'da divan-ı harplerin çalışması ve Mahmut Şevket Paşa'nın elindeki güç, İttihatçıların, meşrutiyetin ilanından beri yapamadıkları köklü reformları ve değişiklikleri yapması için uygun koşullar oluşturmaktaydı. İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan her hükümet sonrasında olduğu gibi Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulmasından sonra da İttihatçıların hükümete girecekleri veya Mahmut Şevket Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kuracakları yönünde ortak bir düşünce vardı¹⁹.

C-) HÜKÜMET PROGRAMI

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programı, 24 Mayıs 1909'da hem Meclis-i Mebusan'da hem de Meclis-i Ayan'da aynı anda okundu²⁰. Program, birinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin programından farklı değildi. Programa yansıyan yeni farklılıklar ise 31 Mart olayına ilişkindi. Programda, gerici ayaklanmalar karşısında hükümetin kararlılığı dile getiriliyor, olayı bastıran Hareket Ordusu övülüyordu. Programda, idare-i örfiye'nin ilan edilmesi ve divan-ı harplerin kurulması, ülkenin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle gerekli görülüyordu²¹. 1909 yılı başında Adana'da Türklerle Ermeniler arasında yaşanan olaylar ise programda ayrı bir öneme sahipti. Dış kamuoyunda oldukça yakından takip edilen olayın izlerini silmek ve gerekli güvenlik tedbirlerini almak, hükümetin en temel görevlerinden birisi olduğu kabul ediliyordu. Bütçe açıklarının kapatılması ve İttihatçıların çok önem verdiği eğitimin yaygınlaştırılması, programın üzerinde öncelikle durduğu diğer konulardı. Programda, devletin idari mekanizmalarında gerekli düzenleme ve reformların yapılacağı, dış

¹⁷ Yeni Gazete, 26 Nisan 1325.

¹⁸ Hüseyin Cahit, "Kabinenin Programı", Tanin, 12 Mayıs 1325.

¹⁹ Sabah, 17 Mayıs 1325.

²⁰ M.M.Z.C., İ.S: 1, İ: 78, sf: 635-636, Güneş, a.g.m., sf: 214-220.

²¹ Güneş, a.g.m., sf: 214-220.

politikada kararlı bir politika takip edileceği gibi hemen hemen tüm hükümet programlarında görülen geleneksel ifadeler de yer almıştı²². Hükümet Programı üzerinde, Meclis-i Mebusan'da fazla görüşme yapılmadı. Hükümet programının okunmasından önce Meclis-i Mebusan'daki ortak düşünce, güvenoylaması yapılmaması yönündeydi²³. Gerekçesi de Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci hükümetine güvenoyu verilmesiydi. Süleyman Bostani, Hallaçyan ve Emrullah Bey, bu doğrultuda düşünenlerdendi²⁴. Program üzerinde fazla görüşme yapılmadan alkışlarla kabul edildi²⁵.

Programın kabul edilmesinden sonra hükümet, İttihatçılardan gelen baskı üzerine, azınlıklar konusunda takip edilecek politikayı tespit etmeye çalıştı²⁶. Girid ve Adana'da yaşanan olaylar, hükümet ve İttihatçıları, bu konuda daha duyarlı hale getirmişti²⁷. Meclis-i Mebusan'da, Rum ve Ermeni mebusları, hükümetin bu konudaki tavrının netleştirmesini istiyorlardı. Hükümetin azınlıklar konusundaki ilk açıklaması, Şeyhülislam Pirizade Sahib Efendi'nin aracılığıyla oldu²⁸. Şeyhülislam, devletin azınlıklar arasında bir ayırım gözetmediğini açıkladı ve herkesi Osmanlı kimliği altında toplanmaya çağırdı. Hüseyin Hilmi Paşa da Adana olaylarına karışanlar hakkında soruşturma açılacağını ve olaylarda zarar görenlere tazminat verileceğini açıklayarak Ermeniler'in beklentilerine cevap vermeye çalıştı²⁹. İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi'si, Rum vatandaşlarına hitaben yayınladığı bir genelgeyle din ve ırk ayrımı olmadan herkesi Osmanlı toprakları üzerinde kardeşçe yaşamaya davet etti³⁰. Hükümetin Girid konusundaki kararlılığını ise Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ve Mahmut Şevket Paşa dile getirdi³¹. Haziran ayının ilk haftasında Dr. Nazım Bey'in başkanlığında toplanan ve dört gün süren Selanik İl Kongresinde, hükümete

²² Güneş, a.g.m., sf: 214-220.

²³ M.M.Z.C., İ.S.; 1, İ: 78, sf: 616-617.

²⁴ a.g.e., sf: 616-617.

²⁵ a.g.e., sf: 636.

²⁶ Sabah, 17 Mayıs 1325.

²⁷ Tanin, 20 Mayıs 1325.

²⁸ Sabah, 14 Mayıs 1325.

²⁹ Sabah, 26 Mayıs 1325.

³⁰ Tanin, 27 Mayıs 1325.

³¹ Sabah, 23 Mayıs 1325.

açık destek verildi³². Aynı ayın sonunda Manastır'da toplanan İttihat ve Terakki kulüpleri de hükümetin, azınlıklar konusunda uygulamaya başladığı politikayı desteklediğini açıkladı. Azınlık temsilcilerinin katıldığı bu toplantıda, 11 maddelik bir protokol kabul edildi. 23 Haziran'da yayınlanan protokolün birinci maddesi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan azınlıkları Osmanlı kimliği altında toplanmaya çağırıyordu³³: *“Bil-cümle anasır-ı Osmaniye arasında Osmanlı hissiyle ve pek ciddi bir surette muhabbet-i vataniye ile emr-i ittihadı çalışmaya karar vermiştir.”* Enver Bey ve Dr. Nazım'ın gazetelerde yayınlanan demeçleri de aynı yöneydi³⁴. Hükümet ve İttihatçılar tarafından desteklenen İttihat-ı Anasır Heyeti, İstanbul'da yaşayan azınlık temsilcilerinin katılımıyla bir dayanışma birliği oluşturmaya çalıştı³⁵. Yeterli katılım olduğunda bu birliğin siyasi bir partiye dönüştürülmesi amaçlanmaktaydı. İttihat ve Terakki Fırkası tarafından oluşturulan Sulh ve İtilaf Cemiyeti de Makedonya ve Balkanlarda örgütlenerek bölgede yaşayan azınlıkları, Osmanlı kimliği altında toplamaya çalışıyordu³⁶.

D-) İTTİHAT VE TERAKKİ VE MAHMUT ŞEVKET PAŞA

İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, İttihatçıların yönetime ortak olma çabalarının belirgin şekilde arttığı bir dönemdi. 31 Mart olayının bastırılması ve Mahmut Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu Komutanlığı'yla elinde bulundurduğu güç, İttihatçıların bu konuda daha rahat hareket etmesine neden oldu. Ancak, 31 Mart olayından sonra İttihat ve Terakki, her ne kadar güçlenerek çıktıysa da bu güç Mahmut Şevket Paşa'nın kontrolü altındaydı. Mahmut Şevket Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki içinde yoğunlaşan sivil-asker çatışmasına, elindeki güçle daha farklı bir boyut kattı. Mahmut Şevket Paşa'nın 15 Mayıs'ta üç ordunun genel müfettişliğine getirilmesi, onun askeri otoritesini daha da sağlamlaştırdı³⁷. İttihat ve Terakki'nin sivil unsurları da

³² Tanin, 19 Haziran 1325.

³³ Tanin, 19 Haziran 1325.

³⁴ Zaman, 26 Haziran 1325, Tasvir-i Efkar, 29 Haziran 1325.

³⁵ Zaman, 30 Haziran 1325.

³⁶ Zaman, 26 Haziran 1325.

³⁷ Tanin, 5 Mayıs 1325.

Mahmut Şevket Paşa'nın kontrolü altındaydı³⁸. Mahmut Şevket Paşa'nın sahip olduğu bu gücü, bir "Komplikasyon" olarak değerlendiren Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki'nin Mahmut Şevket Paşa karşısındaki durumunu şu şekilde anlatıyordu³⁹: "*İttihat ve Terakki'nin sivil unsurları asker unsurları karşısında âdeta 'süt dökmüş kedi' halinde kalmışlardı. Kabahatli gibi idiler. İşleri yüzlerine, gözlerine buluşturmışlardı. İdaresizlikleri neticesinde ifratları, şeraiti hiçe saymaları, halkın ve askerin hissiyatına dokunmaları, şımarıklıkları yüzünden memleketi felakete sürüklemiş telakki ediliyorlardı. Şimdi bir Hareket Ordusu nüfuzu vardı ve bunun başına Mahmut Paşa hakimdi. Cemiyetin ismi bile zikredilemez olmuştu.*"

E-) İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN YÖNETİMİ ELE GEÇİRME ÇABALARI VE SİYASİ MÜSTEŞARLIKLAR

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülke yönetimini üstlenmeyip perde arkasında kalan İttihat ve Terakki'nin ülke yönetimine ortak olma ve ele geçirme yolundaki ilk girişimi, siyasi müsteşarlıklar oluşturulmasıydı. İttihatçılar bu düşünceleriyle Meclis-i Mebusan üyelerinin, hükümet üyelerinin yanında yer alarak, devlet yönetiminde bilgi sahibi olmasını istiyorlardı⁴⁰. Siyasi müsteşarlıkların oluşturulması düşüncesi ilk olarak, 31 Mart olayıyla sıkıntılı günler yaşayan Tevfik Paşa hükümeti döneminde gündeme getirildi⁴¹. Tevfik Paşa hükümeti döneminde fikir düzeyinde kalan bu düşünce, özellikle İttihat ve Terakki'nin sivil kanadı tarafından desteklenmekteydi⁴². Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabul gören siyasi müsteşarlıklar düşüncesi, Merkez-i Umumi, Cemiyet ve Ordu tarafından desteklenmedi⁴³. İttihatçılar, bu düşüncenin gerçekleşmesi durumunda öncelikle Talat, Cavit ve Dr. Nazım Bey'i siyasi müsteşar olarak hükümete yerleştirmeyi düşünüyorlardı⁴⁴. Bu sayı, daha

³⁸ Hüseyin Cahit, "Şekl-i Hükümet" Tanin, 6 Mayıs 1325.

³⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", Yedigün, Sayı: 164, 29 Nisan 1936, sf: 30.

⁴⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, Talat Paşa, İstanbul 1943, sf: 37.

⁴¹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 8 Eylül 1943, Sabah, 27 Nisan 1325.

⁴² Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943.

⁴³ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Eylül 1943, Yalçın, a.g.e., sf: 37

⁴⁴ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 8 Eylül 1943.

sonra gittikçe artırılacaktı. Siyasi müsteşarlıklar düşüncesine en çok karşı çıkan, Mahmut Şevket Paşa oldu⁴⁵. Mahmut Şevket Paşa, “çoluk çocuk” olarak tanımladığı İttihatçı gençlerin, ülke yönetimine siyasi müsteşarlıklarla gelmesi düşüncesine sıcak bakmıyordu⁴⁶. Mahmut Şevket Paşa’ya göre İttihatçıların ülke yönetimine gelmesi için şartlar henüz oluşmamıştı. Mahmut Şevket Paşa, bu konuda Merkez-i Umumi ve İttihat ve Terakki Fırkası üyeleriyle konuşarak, onları ikna etmeye çalıştı⁴⁷. Merkez-i Umumi’nin girişimleriyle Selanik’te İttihat ve Terakki Fırkası’nın aldığı bu kararı değiştirmesi için gösteriler yapıldı⁴⁸. Talat, Rahmi, Cavit ve Dr. Nazım Beylerden oluşan bir grup, siyasi müsteşarlık düşüncesini desteklemekteydi⁴⁹. İttihatçılar, siyasi müsteşarlıkların oluşturulmasıyla iktidara gelmek için devlet kademelerinde tecrübe sahibi olacaklarını ve 31 Mart olayıyla kaybettikleri prestiji tekrar kazanacaklarını düşünmekteydiler⁵⁰. Bu düşünce Tanin ve Hüseyin Cahit tarafından da desteklenmekteydi⁵¹. Hüseyin Cahit, siyasi müsteşarlıkların oluşturulmasıyla eski ile yeni arasındaki çatışmanın sona ereceğini, eski ile yeninin bir potada buluşacağını ve ülke yönetiminin de bundan kazançlı çıkacağını düşünmekteydi⁵²: “*Memleketin muhtaç olduğu ıslahatı şiddet ve süratle, katiyetle icraya saik bir kuvvet olmak üzere heyet-i vükelada yeni zamanların ihtiyacat-ı medeniyesiyle fikirlerini tenvir etmiş gençler, mebuslar da bulunacak ve her iki kuvvet arasında bir tevazün husule gelerek tecrübe ile fikir, teşebbüs-ü ittihad edecek ve memleket itidâli muhafaza ile beraber terakkiper ver olmaktan geri kalmayacak bir düstür-u idare altında nâil-i sükun ve saadet olacaktır.*”

İttihatçılar, bu konuda Mahmut Şevket Paşa ile yaptıkları görüşmelerden istedikleri sonucu elde edemediler. Mahmut Şevket Paşa,

⁴⁵ Yalçın, “10 Yılın Hikayesi”, Yedigün, Sayı: 165, 6 Mayıs 1936, sf. 30.

⁴⁶ Yalçın, a.g.e., sf. 37

⁴⁷ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 8 Eylül 1943.

⁴⁸ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 8 Eylül 1943.

⁴⁹ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 8 Eylül 1943.

⁵⁰ Yalçın, a.g.e., sf. 50.

⁵¹ Hüseyin Cahit, “Müsteşarlıklar Meselesi” Tanin, 6 Mayıs 1325, Yalçın, “10 Yılın Hikayesi”, Yedigün, Sayı: 165, 6 Mayıs 1936, sf. 30.

⁵² Hüseyin Cahit, “Müsteşarlıklar Meselesi” Tanin, 6 Mayıs 1325.

İttihatçıları, acelecilikle suçlayarak biraz daha beklmelerini istedi⁵³. Tevfik Paşa gibi Hüseyin Hilmi Paşa da İttihatçıların siyasi müsteşarlıklarla ülke yönetimine girme düşüncelerine, sıcak bakmadı⁵⁴. Hükümet üyelerinin büyük bir kısmı, siyasi müsteşarlığa karşıydı. Şeyhülislam Pirizade Sahib Efendi de İttihatçıların bu düşüncesine karşı çıkanlardandı. Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Naradonkyan Efendi ise müsteşarların hangi yetkiye ve güce sahip olacaklarını merak etmekte, böyle bir durumda hükümet şeklinin ne olacağını ciddi bir şekilde tartışılması gerektiğini düşünmekteydi⁵⁵: *“Parlementoya müstenid bir hükümet usulü takip etmek mi isteniliyor? Yoksa sırf Meşrutiyet-i İdare usulü mü? Eğer parlamentoya müstenid bir şekl-i hükümet kabul oluncaksa nazırlar Meclis-i Mebusan ve Ayan’dan intihab olunmalıdır. Cumhuriyetle idare olunan memleketlerde bile bu usulün bir takım mahsuru vardır.”* Gabriel Naradonkyan Efendi’nin bu düşüncesi, İttihatçıları kızdırdı⁵⁶. İttihatçılar, Gabriel Naradonkyan Efendi’nin üzerinde baskı kurarak onu istifaya zorladılar. İttihatçılar, siyasi müsteşarlık konusunun bu derecede algılanmasına karşı çıkarak bu düşüncelerinin meşrutiyet ilkeleriyle bağdaşacağını ileri sürüyorlardı⁵⁷. Cavit Bey, İttihatçıların bu düşüncesini bir fedakarlık olarak değerlendiriyordu⁵⁸: *“Bu sırada mevkiye geçmek gençler için bir şeref değil bir fedakarlıktır. Bizim yalnız vatana olan muhabbetimiz saikası iledirki bu fedakarlığa tahammül etmeye razı oluyoruz. Fakat unutmak kabil değil, ordu ve cemiyet aleyhimizde olunca kime itimad edebiliriz.”*

Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçılardan gelen baskı sonucunda durumu bir tezkere ile Meclis-i Mebusan’a bildirerek, siyasi müsteşarlıkların oluşturulması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasını istedi⁵⁹. Meclis-i Mebusan üyelerinin, siyasi müsteşar olabilmesi için, Kanun-u Esasi’de değişiklik yapılması gerekiyordu. Kanun-u Esasi’nin

⁵³ Yalçın, “10 Yıllık Hikayesi”, Yedigün, Sayı: 165, 6 Mayıs 1936, sf: 30.

⁵⁴ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 9 Eylül 1943.

⁵⁵ Hüseyin Cahit, “Şekl-i Hükümet”, Tanin, 16 Mayıs 1325.

⁵⁶ Cahit, a.g.m.

⁵⁷ Hüseyin Cahit, “Müsteşarlıklar Meselesi”, Tanin, 6 Mayıs 1325.

⁵⁸ Cavit Bey’in Hatıraları, Tanin, 10 Eylül 1943.

⁵⁹ M.M.Z.C., İ.S: 1, İ: 92, sf: 357.

67. maddesi, mebusların başka bir görevle uğraşmasına izin vermiyordu. İttihatçılar, Meclis-i Mebusan'da yapılan anayasa değişikliği görüşmelerinden yararlanarak, ilgili maddeyi değiştirebileceklerini düşünmekteydiler. Bu konuda, Meclis-i Mebusan'da yeterli çoğunluğa sahibtiler. 31 Mart olayı sonrasında iyice sindirilen muhalefetten herhangi bir karşı çıkmanın gelmeyeceği düşünölmekteydi. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin ve İttihatçıların hazırladıkları anayasa değişikliği teklifi, Meclis-i Mebusan'ın 14 Haziran tarihli oturumunda görüşöldü⁶⁰. Değişiklik teklifinde, Meclis-i Mebusan üyelerinin mebusluk sıfatlarını koruyarak, hükümete müsteşar olarak girmeleri isteniyordu. Bu anayasa değişikliği teklifi, Meclis-i Mebusan'da sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu⁶¹. Meclisteki genel hava, iki görevin bir arada yapılamıyacağı yönündeydi. Meclis-i Mebusan üyeleri, bunun basit bir anayasa değişikliği olmadığını farkındaydılar⁶². Böyle bir değişiklik teklifinin, İttihatçıların iktidara ortak olma düşönceleri doğrultusunda gerçekleştiği herkes tarafından bilinmekteydi. İttihatçılar, benzer uygulamaların Avrupa ölkelerinde de olduğunu iddia ediyorlardı. İttihatçıların bu düşöncesi, Meclis-i Mebusan üyelerini ikna etmeye yetmedi. Konya Mebusu Mustafa Efendi, Avrupa ölkelerinde yaşanan tarihsel sürecin Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan tarihsel süreçten çok farklı olduğunu ileri sürerek, siyasi müsteşarlık düşöncesine karşı çıktı⁶³. Lütfi Fikri Bey de siyasi müsteşarlık düşöncesine karşı çıkanlardandı. İttihatçı siyasi müsteşarların, hükümet içinde hükümet olarak hareket edeceklerini, ileri süren Lütfi Fikri Bey, bu açıdan müsteşarların çok ciddi sıkıntılara yol açacağını düşünmekteydi⁶⁴: “Hiçbir şey demeyecekler böyle orada oturacaklar, mümkün olduğu kadar gayr-i resmi kontrolü icra edecekler.” Lütfi Fikri, siyasi müsteşarlıklar oluşturulması için İttihatçıların ileri sürdüğü gerekçeleri de kabul etmiyordu⁶⁵: “Nazırlar daima mebusandan intihab olunur. Haliyle her nezaretin ahvaline bakamaz, acemi kalırlar. Gelir bir nazır adem-i itimad

⁶⁰ a.g.e., sf: 357-367.

⁶¹ a.g.e., sf: 357-367.

⁶² a.g.e., sf: 357-367.

⁶³ a.g.e., sf: 357.

⁶⁴ a.g.e., sf: 359.

⁶⁵ a.g.e., sf: 361.

reyi alır, düşer. Birer müsteşarları olsun diyorlar. Oradaki muâmelata vakıf olsunlar diye oraya gelecek, yeni nazır kim olursa olsun acemilik çekmesin, muâmelata vakıf olsun diye bu müsteşarlar olur. Bugün bizde matlub olan şey müsteşarlık ise o müsteşarlıklar mevcuttur. Şimdi bu müsteşarları yeni tayin etmek bunların yerine mi geçecek. Yoksa hariçten bir takım adamlar mı gelecek? Eğer mebuslardan yerlerine geçeceklerse onların katiyen düşmesi caiz değil. Yok hariçten olacaklarsa bunlar için demin dediğim gibi hiçbir vazife yok. Hiçbir vazife olmadıktan başka iskemle kavgası çıkacak.” Lütü Fikri Bey konuşmasının sonunda da şunları söyledi⁶⁶: “Mesuliyet kimde ise iktidarı da onlara verin diyorlar. Biz buna karşı, bunun önünü almak için ne yapmak lazımsa onu yapacağımıza, bu müsteşarlıkla o fenalığı bir kat daha arttıracamız. Bu müsteşarların teessüsünden sonra zahirde iki heyet-i vükela olacak. Birisi resmi, fakat iktidarsız bir heyet-i vükela olacak.” Serfice Mebusu Yorgo Boşo Efendi ise müsteşarlıkların İngiltere, Fransa ve İtalya’da olmasından dolayı değil, beş altı kişinin iktidara gelme isteğinden dolayı getirilmeye çalışıldığını söyledi⁶⁷. Boşo Efendi, uzun zaman süreci içinde müsteşarların nazırların yerlerine geçebileceğinden endişelenmekteydi. Bu konuda daha açık düzenlemeler yapılmasını isteyen Boşo Efendi, “böyle haller bizim meşrutiyetimize yakışmaz” diyordu⁶⁸. Olaya ılımlı bakanlardan Rıza Paşa, müsteşarların hükümet ile beraber istifa etmesini istiyordu. Rıza Paşa, aynı zamanda müsteşar olanların Meclis-i Mebusan üyesi sıfatını da taşıması taraftarıydı⁶⁹. Tokat Mebusu İsmail Paşa ise müsteşarlıklara olumlu bakanlardandı⁷⁰: “Böyle bir zatı içimizden intihab edersek istikbale yetiştirmek pek iyidir. İntihab olmazsa günahdır. Vallahi günahdır.” Eleştirilere cevap vermek ise Menteşe Mebusu Halil Bey’e düştü⁷¹. Halil Bey’e göre müsteşarlıklar sorunu, halkın güvenini kazanmış hükümetlerin kurulmamasından kaynaklanmaktaydı⁷²: “Heyet-i vükela Meclis-i

⁶⁶ a.g.e., sf: 361.

⁶⁷ a.g.e., sf: 361-362.

⁶⁸ a.g.e., sf: 362.

⁶⁹ a.g.e., sf: 363.

⁷⁰ a.g.e., sf: 363.

⁷¹ a.g.e., sf: 364-365.

⁷² a.g.e., sf: 364.

Mebusan'da teşekkül etmek lazım gelirken biz Meclis-i Mebusan'dan bir heyet-i vükela teşkil ediyoruz. Biz de müsteşarlığın lüzum ve adem-i lüzum sualine cevap verilirse, bendenizce biz içimizden heyet-i vükela teşkil etmedik. Ahvallerine layıkıyla vukufumuz olmayan bir takım zevata beyan-ı itimad ediyoruz.” Bunun ciddi sıkıntılar ve sorunlar yarattığını belirten Halil Bey, bunun nedenini ise şu şekilde açıklıyordu⁷³: *“Bu haysiyetle umur-u devleti, siyaset-i devleti idare edecek cesaret hiçbirimizde yok. Onun için nezaretlerden birisini deruhde edemiyoruz. Bilmem, bendenizce öyle. Bendeniz öyle hissediyorum ve meseleyi öteden beri hükümetlerde bulunmuş ve hükümet-i sabika zamanında büyük memuriyetler işgal etmiş bir takım zevata itimad reyi veriyoruz. Çünkü, kendimizde cesaret yok. Onun için itimad reyi veriyoruz. Bu bizim hakkımız.”* Halil Bey, hükümeti kontrol etmek açısından siyasi müsteşarlıkların oluşturulmasını gerekli görmekteydi⁷⁴: *“Sabit ve devamlı mükni ve metin beyan-ı itimad edilecek bir heyet-i nuzzara malik olmak için memleketi metin ve sebatlı bir hükümetle, siyaset-i devleti metin ve sabit bir yerde bir cereyan vermek için bendenizce müsteşarların vücuduna lüzum vardır.”* Aynı gün verilen önergelerle oylamaya geçildi⁷⁵. 176 Meclis-i Mebusan üyesinin hazır bulunduğu oylamada 104 kişi evet oyu kullanırken 72 kişi de hayır oyu kullandı. Sonuçlar açıklanmadan oturuma son verildi⁷⁶. İttihatçılar, istedikleri sonucu elde edemediler. Çünkü, değişiklik teklifinin kabul edilmesi için gerekli olan üçte iki çoğunluk sağlanamamıştı. Mahmut Şevki Paşa'nın ve Merkez-i Umumi'nin İttihat ve Terakki Fırkası üzerinde yaptığı baskı, bu sonucun alınmasına neden oldu⁷⁷. İttihatçılar, 17 Haziran'da yapılan oturumda değişiklik teklifini geri almak zorunda kaldılar⁷⁸.

Meclis-i Mebusan'da elde edilen sonuç, İttihat ve Terakki açısından kelimenin tam anlamıyla bir yıkımdı. İttihat ve Terakki

⁷³ a.g.e., sf: 365.

⁷⁴ a.g.e., sf: 365.

⁷⁵ a.g.e., sf: 367.

⁷⁶ a.g.e., sf: 370.

⁷⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “10 Yılın Hikayesi”, Yedigün, Sayı: 165, 6 Mayıs 1936, sf: 30

⁷⁸ Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul 1986, sf: 98.

üyeleri, bu konuda kendi içlerinde bölünmüşlerdi⁷⁹. Hüseyin Cahit, elde edilen sonuçtan kendi kişisel çıkarlarını üstün tutan yaşlı mebusları sorumlu tutmaktaydı. Bu yaşlı mebuslar, gençlerin iktidara gelmesini, kendi kişisel çıkarları açısından zararlı gördükleri için İttihatçıların siyasi müsteşarlıklara gelmesini engellemişlerdi⁸⁰. İttihatçılar, alınan sonuçtan Mahmut Şevket Paşa'yı sorumlu tutmaktaydılar⁸¹. Hüseyin Cahit de elde edilen sonuçtan Mahmut Şevket Paşa'yı sorumlu tutanlar arasındaydı. Hüseyin Cahit'e göre bu sonuç, "*İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sivil azaları ile Mahmut Şevket Paşa'nın temerkküz eden askeri diktatörlük arasındaki ziddiyetin*" gizliden gizliye çarpışmasından elde edilmişti⁸².

Muhالیf basın, elde edilen bu sonuçtan sonra İttihatçıların Meclis-i Mebusan'ı dağıtarak ülke yönetimine el koyacaklarını iddia etmekteydi⁸³. Bu doğrultudaki söylentiler, İttihatçılar tarafından tekzip edildi. Cavit Bey'in bu konudaki tekzibi ise son derece ilginçti. Cavit Bey, "*müsteşarlık meselesinde Meclis-i Mebusan ve ordu haricinde bazı kimselerin tedvirat ve hatta tezvirat icra etmiş olduklarını fakat bu babda meclisce ittihaz edilen kararın meclisin acz ve zaafına veya dağılmasına bir emare teşkil*" etmeyeceğini söyledi⁸⁴.

F-) HÜKÜMETTE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

Siyasi müşavirlikler konusunda istedikleri sonucu elde edemeyen İttihatçılar, iktidara ortak olma çabalarını bir kenara bırakmadılar. Elde edilen sonuç, Mahmut Şevket Paşa'dan sonra İttihatçıların Hüseyin Hilmi Paşa'yla olan ilişkilerini de gerginleştirdi⁸⁵. İttihatçılar, temmuz ve ağustos aylarında Hüseyin Cahit'in tüm yalanlamalarına rağmen, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin yerine yeni bir İttihatçı hükümet

⁷⁹ Hüseyin Cahit, "Kabinenin Mevkii, Tanin, 5 Haziran 1325.

⁸⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", Yedigün, Sayı: 165, 6 Mayıs 1936, sf: 30.

⁸¹ Yalçın, Talat Paşa, sf: 37.

⁸² Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yılın Hikayesi", Yedigün, Sayı: 165, 6 Mayıs 1936, sf: 30.

⁸³ İkdâm, 7 Haziran 1325.

⁸⁴ Sabah, 9 Haziran 1325.

⁸⁵ Ahmad, a.g.e., sf: 99.

kurmayı düşündüler⁸⁶. Kendi aralarında uygun birisini bulamayan İttihatçılar, hükümet kurma görevini Kamil Paşa'ya teklif ettiler⁸⁷. Bu teklifi oldukça ihtiyatlı karşılıyan Kamil Paşa, İttihatçılara bazı şartlar ileri sürdü. Kamil Paşa ile yaptıkları görüşmelerde istedikleri sonucu elde edemeyen İttihatçılar, iktidar hırslarını hükümete iki üyelerini sokarak tatmin ettiler. Bunlardan ilki hükümetin kuruluşundan beri boş olan Adliye Nezareti'ne Necmeddin (Molla) Bey getirilerek gerçekleştirildi⁸⁸. Haziran ayı sonunda da Cavit Bey Maliye Nezareti'ne getirildi⁸⁹. Maliye Nezareti'ne Cavit Bey'in getirilmesini bir başarı olarak gören Hüseyin Cahit, gençlerin deneyimsiz olduğunu kabul etmekle beraber zaman içinde kendilerini ispat edeceklerinden emindi. Hüseyin Cahit, İttihatçıların kendisinden çok şey beklediği Cavit Bey'i hükümetin "Rütbesiz Nazırı" olarak tanımlıyordu⁹⁰. Manastır'daki İttihat ve Terakki kulüpleri de bu değişikliği olumlu karşıladı. Yapılan bu değişiklikler, yeni hükümet arayışına ilişkin söylentileri önlemeye yetmedi⁹¹. Muhalif basın, Talat Bey'in başkanlığında yeni bir hükümetin kurulacağını yazıyordu⁹². Bu söylentiler, Cavit Bey tarafından tekzip edildi. Cavit Bey, bu söylentileri yalanlarken bazı değişikliklerin yapılacağı ve bazı hükümet üyelerinin de "hususî veya şahsî surette" istifa edeceklerini açıkladı⁹³. Meclis-i Mebusan başkanı Ahmet Rıza Bey'in Hariciye Nazırı Refet Paşa ile görüşmesi, Talat Bey'in başkanlığında bir hükümetin kurulacağı yönünde söylentilerin çıkmasına neden oldu⁹⁴. Hükümetin değişeceği yönünde gittikçe artan söylentiler, bu sefer de Hüseyin Hilmi Paşa tarafından tekzip edildi⁹⁵. II. Meşrutiyet'in ilanının birinci yıldönümü nedeniyle Merkez-i Umumi tarafından yayınlanan bir bildiri ise bu söylentileri doğrulayacak nitelikteydi. Bildiride

⁸⁶ Hüseyin Cahit, "Kabinenin Mevki", Tanin, 5 Haziran 1325, Ahmad, a.g.e., sf: 99-101.

⁸⁷ Ahmad, a.g.e., sf: 100-101.

⁸⁸ Tanin, 5 Haziran 1325.

⁸⁹ Tanin, 14 Haziran 1325.

⁹⁰ Hüseyin Cahit, "Rütbesiz Nazır", Tanin, 14 Haziran 1325.

⁹¹ Tanin, 19 Haziran 1325.

⁹² Yeni Gazete, 19 Haziran 1325.

⁹³ Sabah, 28 Haziran 1325.

⁹⁴ Sabah, 4 Temmuz 1325.

⁹⁵ Tanin, 5 Temmuz 1325.

gençlerden oluşan daha enerjik bir hükümetin kurulması isteniyordu⁹⁶. Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'nın yaptığı gizli bir toplantıda, yeni sadrazam adayının tesbit edilmeye çalışıldığı söylentisi ortalığı birkez daha karıştırdı⁹⁷. Sözkonusu olan toplantıda, sadrazam adayları, oyla tesbit edilmeye çalışılmıştı. Bu oylamada Said Paşa 63, İbrahim Hakkı Bey 50, Hüseyin Hilmi Paşa 40 oy alırken en az oyu 20 oyla Kamil Paşa almıştı⁹⁸. Kimliğini açıklamadan Sabah gazetesine açıklama yapan bir hükümet üyesi, hükümetin değiştirilmesi yönünde üzerlerinde büyük bir baskı olmasından yakınıyordu⁹⁹. Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, bu krizi aşmak için Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu talebinde bulunmaya hazırlanıyordu¹⁰⁰. İttihatçıların hükümet üzerindeki baskısı, Dahiliye Nazırı Ferid Paşa'nın istifasıyla sonuçlandı. Ferid Paşa, bu görevden İttihatçılardan gelen baskı sonucunda istifa etti¹⁰¹. Ferid Paşa'nın istifasıyla istibdat döneminin bir üyesi daha hükümetten çıkartılmış oluyordu. Ağustos başında istifa eden Ferid Paşa'nın yerine 5 Ağustos'da Talat Bey getirildi¹⁰². Böylece Meşrutiyet'in ilanının birinci senesinde İttihatçılar, hükümete iki seçkin üyelerini sokmuş oluyorlardı. Hükümette yapılan bu değişiklikler, 31 Mart olayından sonra prestiji sarsılan İttihat ve Terakki için iyi bir moral oldu. Talat Bey, bu göreve Cavit Bey gibi İttihat ve Terakki Fırkası'nın açık desteğini alarak getirilmişti¹⁰³. Eylül ayı başında da Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Naradonkyan Efendi görevinden istifa etti¹⁰⁴. Müsteşarlık konusunda İttihatçılara destek vermeyen Naradonkyan Efendi, baskılara daha fazla dayanamayarak bu görevden ayrıldı. Naradonkyan Efendi'nin istifasında, istedikleri ihaleleri alamayan Alman çıkar çevreleri de etkili olmuştu¹⁰⁵. Naradonkyan Efendi'nin yerine, İttihatçı kimliğiyle tanınan Hallaçyan Efendi

⁹⁶ Tasvir-i Efkar, 10 Temmuz 1325.

⁹⁷ Zaman, 16 Temmuz 1325.

⁹⁸ Zaman, 16 Temmuz 1325.

⁹⁹ Sabah, 20 Temmuz 1325.

¹⁰⁰ Sabah, 21 Temmuz 1325.

¹⁰¹ Sabah, 24 Temmuz 1325.

¹⁰² Tanin, 24 Temmuz 1325.

¹⁰³ Sabah, 28 Temmuz 1325.

¹⁰⁴ Tanin, 20 Ağustos 1325.

¹⁰⁵ Tanin, 25 Ağustos 1325.

getirildi¹⁰⁶. Selanik Mebusu Rahmi Bey'in ataması düşünülen bu göreve, azınlıkların hükümet içinde temsil edilmesine verilen önem nedeniyle Ermeni Hallaçyan Efendi getirildi¹⁰⁷. Rahmi Bey'e de Hariciye Nezareti müsteşarlığı teklif edildi. Ancak, Ticaret ve Nafia Nazırı olarak hükümette görev almak isteyen Rahmi Bey, bu görevi kabul etmedi¹⁰⁸. Hüseyin Cahit, Hallaçyan Efendi'nin hükümete girmesiyle birlikte ortaya güçlü bir İttihat ve Terakki hükümetinin çıktığını düşünmekteydi¹⁰⁹: *"Hallaçyan Efendi'nin kabineye girmesiyle heyet-i vükela hemen hemen tamamen mütecanis oluyor. Bundan sonra gayr-i mütecanis bir kabinenin mevcudiyetinden bahs edenler pek o kadar haklı görülmeyecektir. Çünkü, heyet-i vükelanın kaffesini aynı fikir ve mesleğin müdafî olarak görüyoruz. Mamefi heyet-i vükelaımız hiç hata etmeyecek surette telakki etmekte istemeyiz. Bilakis şu fark vardır ki artık hata meslekte değil, olsa olsa bu mesleğin tatbikatında görülecektir. Mesele, surf nazırlardan birinin kifayet ve ehliyet-i lazıme haiz olup olmamasına intisar edecektir. Bunun çare-i izalesi yerine aynı meslekte fakat daha muktedir farz olunanlardan birisinin getirilmesi suretiyle pek kolay bulunacaktır."* Hallaçyan Efendi'nin hükümete girmesiyle beraber İttihatçılarla Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki ilişkilerde gözle görülür bir yumuşama hissedildi. Hüseyin Hilmi Paşa, hükümete giren İttihatçıların çalışmalarına müdahale etmedi¹¹⁰. Bu da İttihatçıların, valilik, kaymakamlık gibi önemli görevlere atanmasını kolaylaştırdı. Bu doğrultuda İttihatçı Hacı Adil Bey, Dahiliye Nazırı Talat Bey'in girişimleriyle Edirne Valiliğine atandı¹¹¹.

G-) 1909 İTTİHAT VE TERAKKİ KONGRESİ

İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin ilanından sonraki ikinci kongresi, 1909 yılının ekim ayında Selanik'te toplandı¹¹². Kongre, İttihat ve

¹⁰⁶ Sabah, 27 Ağustos 1325.

¹⁰⁷ Hüseyin Cahit, "Yeni Nâfia Nazırı", Tanin, 29 Ağustos 1325.

¹⁰⁸ Sabah, 30 Ağustos 1325, Zaman, 31 Ağustos 1325.

¹⁰⁹ Hüseyin Cahit, "Yeni Nâfia Nazırı", Tanin, 29 Ağustos 1325.

¹¹⁰ Hüseyin Cahit, "Ciddi Hizmetler", Tanin, 10 Eylül 1325.

¹¹¹ Zaman, 15 Eylül 1325.

¹¹² İttihat ve Terakki'nin 1909 Kongresi için bkz: Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: 3, İstanbul 1989, sf: 229-230.

Terakki'nin, 31 Mart olayı sonrasında gücünü topladığı ve iktidara iyice yerleşmeye başladığı bir ortamda toplandı. Kongrenin gündemi, kamuoyunun beklentileri doğrultusunda oluşmuştu¹¹³. Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra kendisini gün geçtikçe daha belirgin bir şekilde hissettiren "Cemiyet-Fırka" ikilemi, kongrenin en önemli gündem maddesiydi¹¹⁴. Hüseyin Cahit de kongrede öncelikle bu soruna açıklık getirilmesini istiyordu. Hüseyin Cahit'e göre "Cemiyet-Fırka" ikilemine getirilecek açıklık İttihat ve Terakki'den çok ülke çıkarları açısından gerekliydi¹¹⁵. İttihat ve Terakki'nin bir ordu cemiyeti olduğu yolunda özellikle yabancı basında yer alan söylentiler, kongrenin bir diğer önemli gündem maddesiydi¹¹⁶. İttihatçılar, bu kongreyle beraber ordunun ve özellikle de Mahmut Şevket Paşa'nın etkisinden kurtulmak için kendi iç dinamiklerini harekete geçirmek istiyorlardı¹¹⁷. Kongrede hem cemiyet hem de fırka için iki ayrı dahili nizamname hazırlandı. Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası için ayrı bir siyasi program kabul edildi. Fırka, cemiyetin Meclis-i Mebusan'daki grubu olarak tanımlandı. Cemiyet, Fırkaya göre daha güçlü kılındı¹¹⁸. Fırka, siyasi işlerle uğraşırken; cemiyet, eğitim, sosyal ve kültürel alanlarda kendisini gösterecekti¹¹⁹. Bu kongreyle beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti, gizlilikten kurtuldu ve Ağustos 1909 da kabul edilen cemiyetler kanununa göre çalışmasına karar verildi¹²⁰. Fırka ile cemiyet arasındaki ilişkileri, Merkez-i Umumi üyeleri sağlayacaktı. 1909 kongresinde seçilen Merkez-i Umumi üyeleri, kamuoyuna açıklandı¹²¹. 1908 kongresinde sekiz olan Merkez-i Umumi üyelerinin sayısı, 1909 kongresinde üçe indirildi. Merkez-i Umumi üyeleri, Dr. Nazım, Ömer Naci ve İhsan Namık Beylerden oluşmaktaydı¹²². Cemiyet ile hükümet arasındaki ilişkileri sağlamak için de üç kişi görevlendirilmişti.

¹¹³ Sabah, 24 Ağustos 1325.

¹¹⁴ Tunaya, a.g.e., sf: 229.

¹¹⁵ Hüseyin Cahit, "Cemiyet ve Fırka", Tanin, 25 Ağustos 1325.

¹¹⁶ Sabah, 10 Eylül 1324.

¹¹⁷ Hüseyin Cahit, "Cemiyet ve Fırka", Tanin, 25 Ağustos 1325.

¹¹⁸ Mehmet Kabasakal, Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi, İstanbul 1991, sf: 58, Tunaya, a.g.e., sf: 229.

¹¹⁹ Kabasakal, a.g.e., sf: 58.

¹²⁰ Tunaya, a.g.e., sf: 229.

¹²¹ Sabah, 10 Teşrin-i Evvel 1325.

¹²² Sabah, 10 Teşrin-i Evvel 1325, Tunaya, a.g.e., sf: 240.

Merkez-i Umumi tarafından seçilen bu kişiler, Naci, Miralay Sadık ve Nafiz Beylerden oluşmaktaydı¹²³.

1909 kongresinde bir ölçüde de olsa “Cemiyet-Fırka” ikilemine açıklık getirilmeye çalışılması İttihat ve Terakki için bir kazançtı. Ancak, Cemiyet-ordu ilişkilerine istenilen derecede açıklık getirilemedi¹²⁴. Mustafa Kemal gibi askerin siyasetle uğraşmasını istemeyen İttihatçılar, bu kongreden sonra İttihat ve Terakki’den ayrıldılar¹²⁵. Kongrede askerin siyasetle uğraşmaması, birkez daha kabul edildi. Askerin, cemiyetten desteğini çekme düşüncesi ise kabul edilmedi¹²⁶. İttihatçılar, konuya ilişkin düşüncelerini Tanin’de yayınlanan makalelerle açıklığa kavuşturmaya çalıştılar. Hüseyin Cahit, Tanin’de konuya ilişkin yayınlanan makalelerinde Ordu ve İttihat ve Terakki ilişkilerini şu şekilde açıklamaya çalışıyordu¹²⁷: “*Bu memlekette daha pek çok sene İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne lüzum vardır. Cemiyetin en fedakar, en gafur, en münevver azası ise ekseriyetle zabitanadan ibarettir. Zabitan Cemiyet işleriyle meşgul olmayacak olursa Cemiyet pek kıymetli bir muavenetten mahrum kalacaktır.*” Temelde askerin siyasetle uğraşmasına karşı çıkan Hüseyin Cahit, kongre sonrasında orduyla olan ilişkilerin çerçevesini şu şekilde çiziyordu¹²⁸: “*İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin en birinci maksadı, gaye-i vücudu, muhafaza-yı meşrutiyettir. İşte Cemiyet bugün bu vazifeyi orduya tevdi ediyor. Ordu, resmen Cemiyete tâbi değildir. Cemiyet kulüblerine devam etmeyecek, cemiyet ile münasebette bulunmayacaktır. Fakat aynı zamanda cemiyetten çıkmışta değildir. Çünkü, Cemiyetin, meşrutiyeti silah kuvvetiyle müdafaa ve muhafaza vazifesini tekmil ordu deruhde ediyor.*” Kongrede askerin siyasetle uğraşmaması doğrultusunda alınan karar, orduda bir takım rahatsızlıklara neden oldu¹²⁹. İstanbul’da divan-ı harb üyesi beş subayın görevlerinden istifa etmesi, kongrede alınan kararın protesto

¹²³ Hüseyin Cahit, “Fırka’nın İçinden”, Tanin, 6 Teşrin-i Sani 1325, Sabah, 6 Teşrin-i Sani 1325.

¹²⁴ Tunaya, a.g.e., sf: 230.

¹²⁵ Uluğ İğdemir, Atatürk’ün Yaşamı, Cilt: 1, Ankara 1988, sf: 16.

¹²⁶ “Selanik Kongresi”, Sabah, 19 Eylül 1325, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Selanik Kongresi”, Tasvir-i Efkar, 1 Teşrin-i Evvel 1325.

¹²⁷ Hüseyin Cahit, “Askerler ve Cemiyet”, Tanin, 13 Teşrin-i Evvel 1325.

¹²⁸ Yalçın, a.g.m.

¹²⁹ Tanin, 16 Teşrin-i Evvel 1325.

edilmesi olarak değerlendirildi¹³⁰. Bu istifalar, Mahmut Şevket Paşa tarafından yalanlandı¹³¹. Mahmut Şevket Paşa, bu istifaların kişisel boyutta değerlendirilmesini istedi. Kongrede alınan bu kararın orduyu bağlamadığını söyleyen Mahmut Şevket Paşa, ordunun temel amacının ülkeyi korumak olduğunu dile getirdi¹³². Enver Bey ise orduyu İttihatçıların hayat kaynağı olarak tanımladı¹³³.

1909 kongresinde “Cemiyet-Fırka” ikilemine olduğu gibi “Cemiyet-Ordu” ilişkilerine de açıklık getirilemedi. Bu ikilemler bundan sonraki kongrelerde de bir çelişki olarak gündemde kalmaya devam etti.

Askerin siyasetle uğraşmaması doğrultusunda İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi’si de bir takım kararlar aldı. Merkez-i Umumi tarafından hükümetle diyalogu yürütmekle görevli üç kişiden birisi olan Miralay Sadık Bey, asker olduğu için görevden alındı¹³⁴.

Kamuoyunun beklentilerinin tam tersi, bu kongrede ülkenin iç ve dış sorunları konuşulmadı. Bunun için de özel bir gayret sarfedildi¹³⁵. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki’nin bu tutumunu şu şekilde ifade ediyordu¹³⁶: “*Dahili ve harici siyasetle uğraşmak cihetine gelince. Kongrede bunların müzakereye konulmayacağını söyleyenler tahminlerinde pek isabet etmiş oluyorlar zannederiz. Çünkü, Cemiyet siyasi bir tabiata haiz olmakla beraber mesail-i siyasiye ile faal bir surette iştigali, hükümetin hakkı olduğunu pek güzel takdir ettiği cihetle o ekseriyet-i azimeyi kendi fırkasına mensub olan heyet-i vükelanın vazifesine müdahale etmiyeceği aşikardır.*” Kongrede, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin politikasına ilişkin, bağlayıcı bir karar alınmadı¹³⁷. Sadece bazı konularda uyarılarda bulunulmasına karar verildiğini, kongre delegesi

¹³⁰ Sabah, 18 Teşrin-i Evvel 1325.

¹³¹ “Ordu, Siyaset, Cemiyet”, Zaman, 19 Teşrin-i Evvel 1325.

¹³² Sabah, 25 Teşrin-i Evvel 1325.

¹³³ Sabah, 27 Teşrin-i Evvel 1325.

¹³⁴ Sabah, 6 Teşrin-i Sani 1325.

¹³⁵ Sabah, 23 Eylül 1325.

¹³⁶ Hüseyin Cahit, “Selanik Kongresi Münasebetiyle”, Tanin, 13 Eylül 1325.

¹³⁷ Tasvir-i Efkar, 1 Teşrin-i Evvel 1325.

Madrid Sefiri Sezai Bey'in açıklamalarından anlıyoruz¹³⁸: “Biz gerek umur-u dahiliye ve gerek umur-u hariciye politikasında hükümeti tamamiyle serbest bıraktık. Kongrenin ittihaz edeceği bazı mükerrerat vükelamıza alalade bazı ihtirata havi olacaktır. Bu mükerreratı Meclis-i Mebusan huzurunda müdafaa edeceğiz.”

Merkez-i Umumi üyelerinin ve kongre kararlarının basına açıklanması, kamuoyu tarafından olumlu karşılandı¹³⁹. Times, İttihat ve Terakki'nin bu davranışını desteklerken şu yorumda bulunuyordu¹⁴⁰: “Türkiye herşeyi bu Cemiyete borçludur.”

Kongrenin bitmesinden sonra toplanan Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası, Fırka başkanlığına büyük bir çoğunlukla İstanbul Mebusu Mustafa Arif Bey'i getirdi¹⁴¹. Kongreden güçlenerek çıkan İttihat ve Terakki'ye yeni isimler katıldı. Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa, İzmir Mebusu Anastas Mihailidis, Trabzon Mebusu Matheos Cofidis, Manastır Mebusu Traianos Nallis İttihat ve Terakki Fırkası'na katıldı¹⁴².

Kongrenin bitmesinden sonra hükümet ve İttihat ve Terakki arasındaki ilişkilerde gözle görülür bir rahatlama oldu. Cavit, Talat Beylerin ve Hallaçyan Efendi'nin hükümete girmeleri, İttihatçıların siyasi arenadaki yerlerini iyice sağlamlaştırmıştı¹⁴³. 14 Kasım 1909'da açılan Meclis-i Mebusan'da hükümetle İttihat ve Terakki arasındaki işbirliği, daha da arttı. Kongrede alınan kararlarla kendisini daha da güçlendiren İttihat ve Terakki Fırkası, hükümete olan açık desteğini belirgin bir şekilde hissettirmeye başladı¹⁴⁴. Bu yeni dönemdeki işbirliğinin ilk örneği, Meclis-i Mebusan'ın açılmasından kısa bir süre sonra yaşandı. İstanbul Mebusu Krikor Zohrab Efendi'nin Bahriye, Ticaret ve Nafia Nezaretleri hakkında verdiği gensoru önergesinde, İttihatçılar, hükümete açık destek verdiler¹⁴⁵. Kasım ayı

¹³⁸ Sezai Bey'in açıklamaları için bkz: Zaman, 21 Eylül 1325.

¹³⁹ Sabah, 3 Teşrin-i Evvel 1325.

¹⁴⁰ Sabah, 17 Teşrin-i Evvel 1325, Zaman, 21 Teşrin-i Evvel 1325.

¹⁴¹ Sabah, 21 Teşrin-i Evvel 1325.

¹⁴² Sabah, 8 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁴³ Hüseyin Cahit, “Meclis-i Mebusan'da”, Tanin, 3 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁴⁴ Hüseyin Cahit, “Kabine”, Tanin, 4 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁴⁵ M.M.Z.C., İ.S: 2, İ: 4, sf: 41 ve 111-122.

başlangıcında kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'yla daha da güçlenen muhalefet, meclisin açılmasıyla beraber, kendisini daha belirgin bir şekilde hissettirmeye başlamıştı¹⁴⁶. Ergiri Mebusu Müfid Bey'in 22 Kasım'da Balkan ülkeleriyle olan ilişkiler hakkında Hariciye Nezareti hakkında verdiği soru önergesi, hükümet aleyhine eleştiri yapılmasına fırsat verilmeden İttihatçılar tarafından önlendi¹⁴⁷. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle İttihat ve Terakki arasındaki bu uyumlu işbirliği, kasım ayının sonunda bozulmaya başladı. Bunda Hüseyin Hilmi Paşa'nın basına yansıyan "İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tanımıyorum" yolundaki açıklamalarının büyük etkisi oldu¹⁴⁸.

H-) LYNCH OLAYI

Hüseyin Hilmi Paşa'yla İttihatçılar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getiren olay, Lynch Şirketi'ydi¹⁴⁹. Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, Kasım ayında II. Mahmut döneminden itibaren Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde vapur işletme hakkına sahip olan İngiliz Lynch Şirketi'ni, Osmanlı Hamidiye Şirketi'yle birleştirme kararı aldı. Bu kararla yetmişbeş yıl sonra, Lynch Şirketi'nin Osmanlı İmparatorluğu'na devredilmesi kabul ediliyordu¹⁵⁰. Alınan bu karar İttihatçılarla hükümeti karşı karşıya getirdi. İttihatçılar, hükümetin aldığı bu kararın Meclis-i Mebusan tarafından da kabul edilmesini istiyordu¹⁵¹. Hüseyin Hilmi Paşa, hükümetin böyle bir anlaşmayı imzalayabileceğini, Kanun-u Esasi'nin hükümete bu konuda yetki verdiğini düşünmekteydi¹⁵². Hükümetin aldığı bu karar, İttihatçılar arasında fikir ayrılığının çıkmasına neden oldu¹⁵³. Hüseyin Cahit, hükümetin aldığı bu kararı desteklemekteydi. Ülke sınırları içerisindeki nehirlerde vapur işletilmesi hakkının yabancılara verilmemesi gerektiğini yazan Hüseyin Cahit, bugün aynı şeyi yapmaya kalkışanların idam cezasına

¹⁴⁶ "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar", Sabah, 8 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁴⁷ M.M.Z.C., İ.S: 2, İ: 7, sf: 100-111.

¹⁴⁸ Hüseyin Cahit, "Mühim Bir Mülakat", Tanin, 25 Eylül 1325, Sabah, 27 Teşrin-i Evvel 1325.

¹⁴⁹ "Fırat ve Dicle Nehirleri Üzerinde Seyr-ü Sefain", Tasvir-i Efkar, 9 Teşrin-i Sani 1325, Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 356.

¹⁵⁰ B.O.A., Cavid Baysun Terekesinden Satın Alınan Evrak, D.No: 3/67, Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 356.

¹⁵¹ Hüseyin Cahit, "Lynch Meselesi", Tanin, 12 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁵² İkdam, 13 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁵³ Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yıllık Hikayesi" Yedigün, Sayı: 179, 12 Ağustos 1936, sf: 266.

çarpıtılmasını istiyordu. Hüseyin Cahit, hükümetin aldığı bu kararla ne kadar güç durumda kaldığını şu cümlelerle ifade ediyordu¹⁵⁴: “*Bu meselede dahi hükümet-i meşruta, eskilerin yaptıkları hatanın karşısında menfaat-ı vatani kurtarmaya çalışmak gibi ulvi fakat müşkil bir mevkiye bulunuyor.*” Hüseyin Cahit, hükümetin aldığı bu kararı, İngiltere’nin Irak üzerindeki egemenliğinin sona erdirilmesi, olarak yorumlamaktaydı¹⁵⁵. Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı ise hükümetle Lynch Şirketi arasında imzalanan bu anlaşmayı, bölgede üstünlük kurmaya çalışan İngiltere ve Almanya’nın nüfuzunu kırmaya yönelik bir girişim olarak değerlendirdi¹⁵⁶. İngiliz ve Alman rekabetinin yoğunlaştığı bu bölgede Araplar da sessiz kalmadı. Yürüyüş ve protestolarla İngiltere’nin bölgede nüfuz kurma çabalarını protesto ettiler¹⁵⁷. Mekke Emiri de hükümetin aldığı bu kararı desteklemekteydi¹⁵⁸. Kamuoyunun beklentisi, bölgenin bu hassas durumundan yararlanarak yerleşik Arap unsurlarıyla ittifak kurulması yönündeydi¹⁵⁹. Almanlar da hükümetin Lynch Şirketiyle yaptığı yeni düzenlemeden rahatsızlık duymaktaydı. Almanlar, bölgede Bağdat Demiryolu projesiyle Irak’ta İngilizlere karşı bir güç dengesi oluşturma çabası içindeydiler¹⁶⁰. Almanya eğilimli ordu ve Mahmut Şevket Paşa, bu anlaşmaya karşı çıkıyordu¹⁶¹. Hüseyin Cahit, bölgedeki Alman-İngiliz çıkar çatışmasında İngiltere’yle işbirliği yapılmasını istemekteydi. Hüseyin Cahit, bu anlaşmaya karşı olanları, ülkeye Alman nüfuzunu sokmaya çalışmakla suçluyordu¹⁶². İstanbul’daki Alman Büyükelçiliğinin yayın organı olan Osmanischer Loyd gazetesinin bu anlaşmaya karşı çıkmasına, Hüseyin Cahit, bir anlam veremiyordu¹⁶³. Hüseyin Cahit, bir siyasi bunalıma dönüşme eğilimi gösteren bu olay sonrasında hükümet düşerse, Talat ve Cavit Beyler’in, hükümete girmeyeceğinin sinyallerini veriyordu¹⁶⁴.

¹⁵⁴ Hüseyin Cahit, “Lynch Meselesi”, *Tanin*, 12 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁵⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, “10 Yıllık Hikayesi” *Yedigün*, Sayı: 179, 12 Ağustos 1936, sf: 266.

¹⁵⁶ İsmail Hakkı, “Buhran-ı Vükelamız”, *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1325.

¹⁵⁷ *Sabah*, 13 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁵⁸ *İkdam*, 13 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁵⁹ *İkdam*, 14 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶⁰ *Tanin*, 13 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶¹ Ahmad, a.g.e., sf: 105.

¹⁶² Hüseyin Cahit, “Lynch İşine Dair”, *Tanin*, 14 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶³ Hüseyin Cahit, “Meclis-i Mebusan’da İmtiyazlar”, *Tanin*, 17 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶⁴ Hüseyin Cahit, “Buhran”, *Tanin*, 27 Teşrin-i Sani 1325.

Hükümetle İttihatçılar arasında yaşanan Lynch krizi, kamuoyu tarafından da dikkatle takip edilmekteydi. Basın, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa edebileceği ihtimali üzerinde duruyordu. Kurulacak olan yeni hükümet, büyük olasılıkla bir İttihat ve Terakki hükümeti olacaktı¹⁶⁵. Talat ya da Cavit Bey'in başkanlığında kurulacak olan hükümetin tamamen gençlerden oluşacağı, iddia ediliyordu¹⁶⁶. Bu söylentiler, Hüseyin Hilmi Paşa ve İttihatçılar tarafından tekzip edildi¹⁶⁷. İttihat ve Terakki Fırkası da yaptığı toplantılarda hükümetin aldığı bu karar karşısında politika tesbit etmeye çalışıyordu. İngiliz ve Alman dostluğu kaybedilmeden, ortak bir formül bulunmaya çalışıldı¹⁶⁸. Mahmut Şevket Paşa ve ordu, Almanya'nın dostluğu kaybedilmeden sorunun çözümlenmesini istemekteydi¹⁶⁹. Bazı İttihatçılar, Lynch Şirketi'yle yapılan anlaşmanın tamamen yürürlükten kaldırılmasını istiyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa, böyle bir kararın, İngiliz yönetimi tarafından hoş karşılanmayacağını düşünmekteydi. İngilizler'in böyle bir tavır karşısında Girid sorunu ve diğer dış sorunlarda Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnız bırakmasından endişe edilmekteydi¹⁷⁰. Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'yla birlikte yaptığı ve yüz otuz mebusun katıldığı bir toplantıda, hükümetin bu anlaşma karşısındaki kararlılığını anlattı. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın bağımsız bir ülkenin topraklarında imtiyaz ve ayrıcalıkların verilemeyeceği, daha önce verilmiş olanların da hükümet tarafından yeniden gözden geçirilmesi gerektiği yönündeki düşüncelerini kabul ettiler¹⁷¹. Ancak, İttihat ve Terakki'nin Arap kökenli mebusları, hükümetin bu kararı karşısında bir gensoru verilmesini istiyorlardı. Arap kökenli mebuslar üzerinde, bu konuda büyük bir baskı vardı. Bağdat ve Basra'da yapılan gösterilerde, hükümetin Lynch Şirketi'yle yaptığı anlaşmanın tamamen yürürlükten kaldırılması istendi. Yöre halkı hükümetin istifa etmesini de istiyordu¹⁷². Bölgede

¹⁶⁵ "Parlementoda Politika İstizahları", Tanin, 13 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶⁶ Sabah, 15 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶⁷ İkdam, 18 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶⁸ Tanin, 15 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁶⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, "10 Yıllık Hikayesi", Yedigün, Sayı: 179, 12 Ağustos 1936, sf: 266.

¹⁷⁰ Sabah, 21 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁷¹ Sabah, 24 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁷² Sabah, 26 Teşrin-i Sani 1325.

yaşanan bu sıkıntılar, hükümet tarafından, Bağdat ve Basra'da sıkıyönetim ilan edilmesini gündeme getirdi. İttihatçıların baskısıyla, hükümet bu karardan vazgeçti¹⁷³.

İttihatçılar, Ticaret ve Nafia Nazırı Hallaçyan Efendi hakkında verecekleri bir gensoru önergesiyle, Lynch sorununu, Meclis-i Mebusan'a getirmeyi düşündüler¹⁷⁴. Bu düşünce, yapılan toplantılarda kabul edilmedi. Konunun tekrar Hüseyin Hilmi Paşa'yla görüşülmesine karar verildi. Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçıları bu konuda tekrar ikna etmeye çalıştı. Yapılan yeni anlaşmanın ülkeye herhangi bir mali yükümlülük getirmediğini anlattı. 28 Kasım 1909'da yapılan bu toplantıda Hüseyin Hilmi Paşa'nın açıklamalarından memnun olmayan İttihatçılar, hükümet aleyhinde bir gensoru önergesi verilmesine karar verdiler. Gensoru önergesinin çerçevesi, bu toplantıda tesbit edildi. Gensoruyu, Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey'in vermesi kararlaştırıldı. İsmail Hakkı Bey'in gensoru önergesi, 29 Kasım'da Meclis-i Mebusan'a verildi¹⁷⁵. Gensoru önergesinde bölgedeki Alman ve İngiliz çıkar çatışmasına değinilmeden, hükümetin, Lynch Şirketi'yle yaptığı anlaşmanın, Meclis-i Mebusan'ın onayına sunulmamasının nedenlerinin açıklanması isteniyordu. Gensoru, aynı gün yapılan oturumda görüşüldü ve konu hakkında Hüseyin Hilmi Paşa'dan açıklama istenmesine karar verildi¹⁷⁶. Görüşmenin sonunda Meclis-i Mebusan'da ortaya çıkan hava, hükümetin bu konu hakkında, meclisin onayını alması gerektiği yönündeydi. İttihatçı mebusların çoğu, bu düşünceyi paylaşmaktaydı. İttihatçı Emrullah Efendi, "*hükümetin memleketi senelerce taahhüt altına sokarak umum efrad-ı millete taalluk edecek*" bir anlaşmayı imzalamıyacağını ileri sürdü¹⁷⁷. Hüseyin Hilmi Paşa, hükümet adına düşüncelerini 11 Aralık günü yapılan oturumda açıkladı¹⁷⁸. Aynı gün, İkdam'da Meclis-i Mebusan üyelerine hitaben yayınlanan bir açık mektup,

¹⁷³ "Kabinenin Hal ve İstikbali", İkdam, 26 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁷⁴ Sabah, 17 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁷⁵ M.M.Z.C., İ.S: 2, İ: 8, sf: 140.

¹⁷⁶ a.g.e., sf: 140-143.

¹⁷⁷ a.g.e., sf: 141.

¹⁷⁸ M.M.Z.C., İ.S: 2, İ: 13, sf: 245-249.

son derece dikkat çekiciydi. Yazıda böyle bir olaydan dolayı, hükümetin, görevden ayrılmasının yaratacağı sıkıntılar dile getiriliyordu¹⁷⁹. İkdam Gazetesi, “bazı zevatın ihtirasatını memnun etmek” için hükümetin devrilmesinin istendiğini iddia ediyordu. Sorunu ulusal bir sorun olmaktan çok kişisel bir sorun olarak değerlendiren İkdam, şu uyarıyı yapıyordu¹⁸⁰: “Unutmayalımki bu iş Meclis-i Mebusan’da ekseriyete haiz olan ve o ekseriyete mensub bulunan kabinenin haysiyet ve namusuna taalluk eden bir şekle girmiştir. Yalnız kabine için değil, İttihat ve Terakki Fırkası içinde böyledir.”

Hüseyin Hilmi Paşa, 11 Aralık’ta Meclis-i Mebusan’da yaptığı konuşmada Kanun-u Esasi’nin bu konuda hükümete yetki verdiğini açıkladı. Devletin, bu anlaşmayla hiçbir mali yükümlülük altına girmeden ülke çıkarlarını göz önünde tuttuğunu söyleyen Hüseyin Hilmi Paşa, hükümetin bu konudaki kararlılığını dile getirdi¹⁸¹. Verilen önerelerde, hükümetin yaptığı anlaşmanın, onaylanmak için Meclis-i Mebusan’a gönderilmesi istendi¹⁸². Hükümetle meclis arasındaki gerginliği çözmek isteyen Meclis-i Ayan, bir imtiyaz kanunu hazırlayarak Meclis-i Mebusan’a gönderdi. Meclis-i Ayan, anayasanın ilgili maddelerinin değiştirilerek bu krizin aşılmasını istedi¹⁸³. Kanun teklifini fazla ciddiye almayan Meclis-i Mebusan, bu öneriyi görüşülmek üzere Nafia Encümeni’ne gönderdi. Meclis-i Ayan’ın kanun teklifi, meclisteki havayı değiştirmeye yetmedi¹⁸⁴. Muhalefet tüm gücüyle, hükümetin bu kararını eleştirmeye başladı. Lütfi Fikri Bey, bu anlaşmayı ticari bir sözleşme olarak değerlendirirken, Rıza Nur da anlaşmayı kanunlara aykırı buluyordu. Biga Mebusu Mustafa Arif Bey ise hükümeti haklı buluyordu. Bazı Meclis-i Mebusan üyeleri, sorunu aşmak için yeni bir imtiyaz kanununun çıkarılmasını teklif ettiler¹⁸⁵. Hükümet adına eleştirilere Maliye Nazırı Cavit

¹⁷⁹ “Mebusan-ı Kiramımıza Açık Mektup”, İkdam, 28 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁸⁰ “Mebusan-ı Kiramımıza Açık Mektup”, İkdam, 28 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁸¹ M.M.Z.C., İ.S: 2, İ: 13, sf: 245-249.

¹⁸² a.g.e., sf: 251.

¹⁸³ a.g.e., sf: 252.

¹⁸⁴ a.g.e., sf: 252.

¹⁸⁵ Görüşmeler için bkz: a.g.e., sf: 252-265.

Bey cevap verdi¹⁸⁶. Konu hakkındaki görüşmeler 13 Aralık'taki oturumda da devam etti. 12 Aralık'ta yayınlanan gazeteler, İttihatçıların, hükümeti düşürmemesinin şaşkınlığı içindeydiler¹⁸⁷. 13 Aralık'taki oturumda Rıza Nur ve Lütfi Fikri Bey hükümeti eleştirmeye devam ettiler. Basra ve Bağdat mebusları da hükümeti, halkın çıkarlarını düşünmemekle suçladılar¹⁸⁸. Bu oturumda, hükümeti, İttihatçı İzmir Mebusu Seyyit Bey savundu¹⁸⁹. Hükümetin yaptığı açıklamaların yeterli bulunması nedeniyle, verilen önergelerle güven oylamasına geçilmesi istendi¹⁹⁰. İttihat ve Terakki de Adana Mebusu Ali Münif ve Menteşe Mebusu Halil Bey aracılığıyla verdiği önergede "mukavelat-ı sairenin Meclis-i Mebusan'a gönderilmiyerek" hükümetin bu konuda yetkili kılınmasını ve güven oyuna geçilmesini istedi¹⁹¹. Yapılan oylamada hükümet, 8 red oyuna karşı 163 evet oyuyla hem yaptığı anlaşma, hem de iktidarda kalması için güvenoyu aldı¹⁹².

Meclis-i Mebusan'da elde edilen bu sonuç, kamuoyu tarafından beklenmekteydi¹⁹³. İttihatçıların konuya ilişkin Meclis-i Mebusan'da sergiledikleri tavır, hükümeti düşürmeyecekleri yönünde algılanmıştı¹⁹⁴. Hüseyin Hilmi Paşa, bu konuda oylamanın yapılmasından birgün önce İttihatçıları uyarılmıştı. Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusan'da hükümet aleyhinde belirecek bir hava karşısında İttihatçıları, istifa etmekle tehdit etti¹⁹⁵. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu uyarısını dikkate aldılar. Bu doğrultuda kritik oylamadan birgün önce toplanan İttihat ve Terakki Fırkası, hükümete güvenoyu verilmesini kararlaştırdı ve bağlayıcı karar aldı¹⁹⁶. Cemiyet ve Merkez-i Umumi'nin tavrı da hükümete güvenoyu verilmesi yönündeydi. Merkez-i Umumi, Kamil

¹⁸⁶ a.g.e., sf: 254.

¹⁸⁷ Hüseyin Cahit, "Dünlü Celse", Tanin, 29 Teşrin-i Sani 1325, "Kabine Şimdilik Yerinde", İkdâm, 29 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁸⁸ Görüşmeler için bkz: M.M.Z.C., İ.S: 2, İ: 14, sf: 268-291.

¹⁸⁹ a.g.e., sf: 280-283.

¹⁹⁰ a.g.e., sf: 288-290.

¹⁹¹ a.g.e., sf: 289.

¹⁹² a.g.e., sf: 292.

¹⁹³ "Kabine Şimdilik Yerinde", İkdâm, 29 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁹⁴ Hüseyin Cahit, "Bir Ders-i İbret", Tanin, 30 Teşrin-i Sani 1325, "Kabine Sükût Ederse", Sabah 30 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁹⁵ İkdâm, 30 Teşrin-i Sani 1325.

¹⁹⁶ İkdâm, 2 Kanun-u Evvel 1325.

Paşa hükümetinde olduğu gibi Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin de İttihat ve Terakki Fırkası tarafından verilen oylarla düşürülmesini istemedi. Merkez-i Umumi, böyle bir hareketin, İttihat ve Terakki'ye zarar vereceğini düşünmüştü¹⁹⁷. Oylamanın yapılacağı ana kadar İttihatçıların hükümete karşı olan tavırlarının netleşmemesi, Hüseyin Hilmi Paşa'yı yeni arayışlara itmişti. Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçıların tepkisine rağmen meclisteki muhalif grupların temsilcileriyle görüşmüş ve onların desteğini almıştı. Basına yansıyan haberlerde Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu muhalif gruplara evet oyu karşılığında nazırlık teklif ettiği iddia ediliyordu¹⁹⁸. Oylamada elde edilen sonuç, bunu bir ölçüde de olsa doğruluyordu. Muhalif mebusların bir kısmı oylamada evet oyu vererek, bir kısmı da oylamaya katılmıyarak hükümete destek verdiler¹⁹⁹. Meşrutiyetin İlanından sonra firkadan ilk mebus ihracı, bu oylama sonrasında yaşandı. Oylamada fırka kararına uymayıp red oyu veren Kütahya Mebusu Ahmet Ferid Bey, İttihat ve Terakki Fırkası'ndan ihraç edildi²⁰⁰.

Bu oylama, Hüseyin Hilmi Paşa'yla İttihatçıların yolunu bir daha birleşmemek üzere ayırdı. İttihatçılar, Meclis-i Mebusan'da Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine yapamadıklarını, meclis dışında gerçekleştirmeye çalıştılar. Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti üzerinde büyük bir baskı oluşturarak istifaya zorladılar.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine güvenoyu verilmesi, İttihat ve Terakki içinde bazı gruplar tarafından olumlu karşılandı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın sivil kanadına mensup üyeleri, bunu Mahmut Şevket Paşa ve orduya karşı elde edilen bir başarı olarak değerlendirdiler²⁰¹. Hüseyin Cahit de yazılarında sonucu memnuniyet verici olarak karşıladı. Hükümetin konuya ilişkin tavrını başlangıcından beri desteklediğini yazan Hüseyin Cahit, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Lynch Olayı konusunda sergilediği

¹⁹⁷ Sabah, 4 Kanun-u Evvel 1325.

¹⁹⁸ İkdam, 3 Kanun-u Evvel 1325.

¹⁹⁹ Tanin, 3 Kanun-u Evvel 1325.

²⁰⁰ Tanin, 5 Kanun-u Evvel 1325.

²⁰¹ Hüseyin Cahit, "Düñkü Meclis", Tanin, 1 Kanun-u Evvel 1325.

tavri “vatanperver” olarak değerlendirdi. Hüseyn Cahit’e göre elde edilen sonuçtan hem hükümet hem de İttihat ve Terakki Fırkası güçlenerek çıkmıştı²⁰²: “İtilaf hem hükümeti hem meclisi yükseltmiştir. Hükümet vazifesini bilir kimsenin kendi salahiyet ve hukukuna kavuşmasına müsaade etmez. Sahib-i azim ve metanet bir heyet olduğunu nasıl isbat etmişse Meclis-i Mebusan’da Selamet-i vatandan başka bir şey düşünmez olduğunu ispat eylemiştir... Hükümeti yere düşürmek azmiyle çalışanların mütaalalarına rağmen hükümet ekseriyetin fikr-i selimi, hüsn-ü vatanperverisi sayesinde eskisinden daha kuvvetli olarak düşmanlarının Türkiye’de meşrutiyetin tezelzüle uğramasından memnun olarak düşmanlarının karşısına çıkıyor. Bu muvaffakiyet yalnız vükelanın değil, meclisin bütün memleketin, meşrutiyetin muvaffakiyetidir.”

Mecliste, hükümetin elde ettiği bu sonuçtan memnun olmayan bir kesimin varlığı, kısa bir süre sonra anlaşıldı. Hüseyn Hilmi Paşa hükümetinin bu konuda elde ettiği başarı, bir anlamda Alman çıkarlarının yenilgisiydi²⁰³. Bu konuda Almanya’yı eleştirmek orduyu eleştirmekle eş tutuluyordu. Almanyayla yakın işbirliğinde bulunulmasına meşrutiyetin ilanından beri karşı çıkan ve bu yakınlaşmanın Abdülhamid döneminde olduğu gibi kötü sonuçlar doğuracağını yazan Hüseyn Cahit, bu konuda ordu ve Mahmut Şevket Paşa’yı eleştirmekten çekinmiyordu. “Almanlar ve Osmanlılar” başlıklı makalesi, ordunun ve Mahmut Şevket Paşa’nın sabrını taşıran son damla oldu²⁰⁴. Mahmut Şevket Paşa, divan-ı harb kararıyla Tanin’i 22 Aralık 1909 tarihinde kapattırdı²⁰⁵. Hüseyn Cahit Bey’in tutuklanması da gündeme geldi. Mahmut Şevket Paşa’nın bu düşüncesi, Merkez-i Umumi’nin devreye girmesiyle önlendi.

²⁰² Cahit, a.g.m.

²⁰³ Hüseyn Cahit Yalçın, “10 Yılın Hikayesi”, Yedigün, Sayı: 179, 12 Ağustos 1936, sf: 266.

²⁰⁴ Hüseyn Cahit, “Almanlar ve Osmanlılar”, Tanin, 4 Kanun-u Evvel 1325.

²⁰⁵ Ahmad, a.g.e., sf: 105-106.

L-) İSPİRTO KANUNUNUN YÜRÜRLÜKTEN KALDIRILMASI

Hüseyin Hilmi Paşa'yla İttihatçılar arasındaki son gerginlik, Lynch olayı sonrasında yaşandı. Sorun, İspirto ve İspirtolu İçkiler Kanunu'nun geçen süre içinde uygulamaya konmamasından kaynaklanmaktaydı²⁰⁶. Kabul edilmesine rağmen yürürlüğe girmeyen kanun, ispirto ve spirtolu içkilerin, Osmanlı İmparatorluğu'na girişine sınırlama getiriyordu²⁰⁷. Ülke çıkarları göz önünde tutularak hazırlanan bu kanun, Avrupa ülkelerinden gelen baskı sonunda istenilen derecede uygulanamadı. Kanunun uygulanması, Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ticari yaptırımlar uygulamasını gündeme getirdi. Dış kaynaklı ticari yaptırımlardan endişelenen hükümet, Meclis-i Mebusan'ın açılışıyla beraber, kanunun yürürlükten kaldırılmasını istedi²⁰⁸. Bu bir geri adımdı. Hükümetin bu tavır, Meclis-i Mebusan'ın 18 Aralık günü yapılan oturumunda gündeme geldi. Saruhan Mebusu Haydar Bey'in "*ispirtolu ve spirtolu içkiler kanununun mevki-i tatbiki arz edilmemesinin*" gerekçesini sorduğu gensoru önergesi, hükümete sıkıntılı anlar yaşattı²⁰⁹. Konuya ilişkin Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeler, İttihatçıların, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetini sıkıştırmasına neden oldu. Hükümetin konuya ilişkin düşüncelerini, Maliye Nazırı Cavit Bey açıkladı²¹⁰. Hükümetin bu konudaki düşüncelerini açıklamakta oldukça güçlük çeken Cavit Bey, sorunun iki noktadan kaynaklandığını söyledi. Bunlardan birincisi, ispirtonun yapılmasından sonra içeriğinin tesbit edilmesinde çekilen güçlükten kaynaklanmaktaydı. Her ne kadar kanun "üzüm ve müstehsalatından gari olan mevaddan mamül spirtoların" girişini yasaklıyorsa da bunu pratikte uygulamak zordu. Cavit Bey, ikinci sorunun da Osmanlı İmparatorluğu'nun 1861 yılında imzaladığı ticaret anlaşmasından kaynaklandığını açıkladı²¹¹. Bu anlaşma, barut, tuz gibi ihtiyaç maddelerinin yanında ispirtonun da ithal edilmesini zorunlu

²⁰⁶ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 61-63.

²⁰⁷ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 62.

²⁰⁸ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 63.

²⁰⁹ M.M.Z.C., İ.S: 2, İ: 16, sf: 322-338.

²¹⁰ a.g.e., sf: 323-324.

²¹¹ a.g.e., sf: 323.

kılıyordu. Cavit Bey, bu bağlayıcı engeller nedeniyle, kanunun uygulanmasından istemiyerek de olsa vazgeçildiğini söylerken, bu kısıtlayıcı engellerin kaldırılmasının hükümetin en temel uğraşısı olacağını dile getirdi²¹². Meclis-i Mebusan üyeleri, hükümetin bu tavrını sert bir şekilde eleştirdiler. Yapılan uygulamanın ülke çıkarlarına zarar verdiği dile getirildi. Kanunun yürürlükten kalkması, Osmanlı İmparatorluğu'nun şerefine vurulan büyük bir darbe olarak tanımlandı. Ali Haydar Bey ve Mehmet Vehbi Efendi, hükümetin bu tutumunu ağır cümlelerle eleştirdiler²¹³. İzmir Mebusu İsmail Sıtkı Bey ise hükümetin bu tavrını desteklemekteydi. İsmail Sıtkı Bey, uluslararası anlaşmalara sadık kalındığı için hükümete destek verilmesini, kanunun uygulanmamasından doğan zararların da Osmanlı Devleti'nin şerefine feda edilmesini istedi²¹⁴. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, Avrupa ülkelerinin bu kanunu daha önce yapılan anlaşmalara aykırı bulduklarını söyledi²¹⁵. Oturum sonunda verilen altı önerge de, hükümetin kanunu tekrar gözden geçirerek meclise göndermesi istendi²¹⁶. İttihat ve Terakki Fırkası adına Mentеше Mebusu Halil Bey ve İstanbul Mebusu Ahmet Nesim'i Bey'in verdikleri önergede aynı yöndeydi²¹⁷. Yapılan görüşmelerde, Mustafa Bey'in verdiği önerge kabul edildi. Önergede, hükümetin Cavit Bey aracılığıyla yaptığı açıklamasının yeterli görüldüğü ve yapılacak olan değişikliğin en kısa zamanda Meclis-i Mebusan'a bildirilmesi istenmişti²¹⁸.

M-) HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HÜKÜMETİ'NİN İSTİFASI

Hüseyin Hilmi Paşa ve İttihatçılar arasında yaşanan bu son gerginlik, hükümetin istifa edeceği söylentilerinin çıkmasına neden oldu²¹⁹. İttihatçılarla yaşanan son gerginlikten sonra bazı hükümet üyeleri istifa etmeyi düşünüyordu²²⁰. Maarif Nazırı Nail Bey'in istifası Hüseyin Hilmi

²¹² a.g.e., sf: 324.

²¹³ a.g.e., sf: 326-327.

²¹⁴ a.g.e., sf: 331-332.

²¹⁵ a.g.e., sf: 336.

²¹⁶ a.g.e., sf: 338.

²¹⁷ a.g.e., sf: 338.

²¹⁸ a.g.e., sf: 338.

²¹⁹ İkdâm, 9 Kanun-u Evvel 1325.

²²⁰ Sabah, 10 Kanun-u Evvel 1325.

Paşa tarafından kabul edilmedi²²¹. Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın istifası da İttihatçılar tarafından önlendi²²². Evkaf Nazırı Halil Hamade Paşa'nın da istifa edeceği söyleniyordu. İttihatçıların hükümetten desteklerini çekmesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusan'da bulunan grubların desteğini almaya çalıştı. Rum, Ermeni ve diğer gruplarla yapılan görüşmelerden istenilen sonuç elde edilemedi²²³. Hüseyin Hilmi Paşa'nın destek arayışları İttihatçılar tarafından yakından takip ediliyordu. İttihat ve Terakki Fırkası da yaptığı toplantılarda Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı takip edilecek politikayı tesbit etmeye çalışıyordu²²⁴. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey ile Halil Bey arasında yapılan görüşmelerde yeni sadrazam adayı tesbit edilmeye çalışıldı²²⁵. Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçıların bu tutumunu Padişaha şikayet etti²²⁶. Halil Bey'le Hüseyin Hilmi Paşa arasında yapılan ikili görüşmelerden de istenilen sonuç elde edilemedi. 28 Aralık 1909'da toplanan İttihat ve Terakki Fırkası, hükümetin istifa etmesini istedi²²⁷. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu kararı Dahiliye Nazırı Talat Bey ve Menteşe Mebusu Halil Bey aracılığıyla Hüseyin Hilmi Paşa'ya iletildi²²⁸. Padişahdan istediği desteği alamayan Hüseyin Hilmi Paşa, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek 28 Aralık 1909'da istifa etti²²⁹.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin istifası, kamuoyunda büyük bir şaşkınlık yaratmadı²³⁰. Basın, hükümetin İttihatçılarla düştüğü fikir ayrılığından dolayı istifa ettiğini yazıyordu²³¹. Meclis-i Mebusan'da İttihatçılarla yaşanan Lynch Şirketi krizi, hükümetin istifasındaki temel gerekçe olarak gösterildi²³². Hüseyin Hilmi Paşa'nın sağlık sorunlarını gerekçe göstererek istifa ettiğini açıklaması, kamuoyu tarafından

²²¹ "Maarif Nezareti ve Maarif Nazırı", *İkdam*, 3 Kanun-u Evvel 1325.

²²² *Tanin*, 4 Kanun-u Evvel 1325.

²²³ *İkdam*, 6 Kanun-u Evvel 1325.

²²⁴ *Tasvir-i Efkar*, 10 Kanun-u Evvel 1325.

²²⁵ *Tasvir-i Efkar*, 13 Kanun-u Evvel 1325.

²²⁶ *Sabah*, 14 Kanun-u Evvel 1325.

²²⁷ *Sabah*, 16 Kanun-u Evvel 1325.

²²⁸ *Yeni Tanin*, 16 Kanun-u Evvel 1325.

²²⁹ *Tasvir-i Efkar*, 16 Kanun-u Evvel 1325.

²³⁰ "Buhran-ı Vükela", *Sabah*, 17 Kanun-u Evvel 1325.

²³¹ *İkdam*, 17 Kanun-u Evvel 1325.

²³² İsmail Hakkı, "Buhran ve Vükela", *Tanin*, 16 Kanun-u Evvel 1325.

inandırıcı bulunmadı²³³. İttihatçılardan gelen baskı sonucunda istifa ettiği yolunda ortaya çıkan söylentiler, Hüseyin Hilmi Paşa ve İttihat ve Terakki tarafından tekzip edildi²³⁴. Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki ile uyumlu bir işbirliği içinde çalıştığını açıkladı²³⁵.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, İbrahim Hükümeti kuruluncaya kadar “müstefi hükümeti” olarak görevini sürdürdü. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin istifasına ilişkin söylentiler İbrahim Hakkı Paşa hükümeti kuruluncaya kadar devam etti²³⁶.

²³³ “Buhran-ı Vükela ve Efkar-ı Umumiye”, Sabah, 18 Kanun-u Evvel 1325.

²³⁴ Tanin, 18 Kanun-u Evvel 1325.

²³⁵ Tanin, 18 Kanun-u Evvel 1325.

²³⁶ Hüseyin Cahit, “Sû-i Tefehhümler”, Tanin, 20 Kanun-u Evvel 1325.

ALTINCI BÖLÜM

İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI

Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir süredir kamuoyu ve İttihatçılar tarafından beklenen istifası sonrasında ortaya çıkan sorunlardan birisi de hükümetin kimin tarafından kurulacağına ilişkindi¹. Yeni kurulacak olan hükümetin daha geniş tabanlı bir İttihat ve Terekki hükümeti olacağı, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde görev alan İttihatçı nazırların yerlerini koruyacakları ve bunlara yeni isimlerin ekleneceği tahmin ediliyordu². Sadrazam olarak bu göreve kimin getirileceği ise belirsizliğini sürdürüyordu³. İttihatçıların bu konuda bir hazırlık içinde olmadıkları anlaşılıyordu. II. Meşrutiyet dönemi boyunca her "buhran-ı vükela" ve hükümet kurulması sırasında olduğu gibi bu dönemde de istibdat döneminin iki seçkin sadrazamı, Said ve Kamil Paşalar'ın ismi sıkça geçiyordu⁴. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılardan gelen baskı sonrasında istifa etmek zorunda kalan Said Paşa'nın sadareti kabul etmek gibi bir niyetinin olmadığı anlaşılıyordu⁵. Said Paşa'nın halinden memnun olduğunu yazan İkdam gazetesi Paşa'nın bu tutumunu şu cümlelerle ifade ediyordu⁶: "*Said Paşa'nın akıl ve kıyaseti ile bu zamanda sadareti kabul etmemesi manidardır.*" Tanin ise İttihatçılar tarafından Kamil Paşa'ya sadaret teklifi yapıldığını yalanlarken bu haberleri de gülünç olarak değerlendirdi⁷.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası hakkındaki söylentilerin devam ettiği bir ortamda İttihatçılar ard arda yaptıkları toplantılarda yeni sadrazam adayını tesbit etmeye çalışıyorlardı. Bu hassas dönemde İttihatçılar, kontrol edebilecekleri ve kendilerine fazla sorun çıkartmayacak bir ismin arayışı

¹ "Buhran-ı Vükelâ", *Sabah*, 17 Kanun-u Evvel 1325.

² *İkdam*, 17 Kanun-u Evvel 1325.

³ Hüseyin Cahit, "Buhran ve Vükelâmız", *Tanin*, 17 Kanun-u Evvel 1325.

⁴ *Sabah*, 18 Kanun-u Evvel 1325.

⁵ *Sabah*, 18 Kanun-u Evvel 1325.

⁶ *İkdam*, 18 Kanun-u Evvel 1325.

⁷ *Tanin*, 19 Kanun-u Evvel 1325.

içerisindeydiler⁸. Bu doğrultuda ilk düşünülen isim Tevfik Paşa'ydı⁹. Ancak, 31 Mart olayı sonrasında Cemiyetin asker ve sivil kanadından gelen baskılar sonrasında istifa eden Tevfik Paşa'nın İttihatçıların elinde tekrar bir maşa gibi kullanılmaya niyeti yoktu. İbrahim Hakkı Paşa'nın ismi ise ilk defa İttihatçıların bu konuda Padişah ile yaptıkları bir toplantıda gündeme geldi. Müstefi Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin Harbiye Nazırı Salih Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Bey'le birlikte bu geçiş döneminde kontrolü ve otoriteyi sivil unsurlara bırakmak istemeyen Mahmut Şevket Paşa da bu toplantıda hazır bulunmuştu¹⁰. Bu toplantı sonrasında Roma Büyükelçisi olarak görev yapan İbrahim Hakkı Bey'e sadaret teklifinde bulunulmasına karar verildi ve durum kendisine bir telgrafla bildirildi.

B-) İBRAHİM HAKKI PAŞA VE İTTİHAT TERAKKİ

İbrahim Hakkı Bey İttihatçılara hiçte yabancı bir isim değildi¹¹. İbrahim Hakkı Bey'in parlak bir geçmişe, kariyere sahip olması ve bürokrasideki deneyimi meşrutiyetin ilk günlerinde İttihatçıların dikkatini çekmişti. İbrahim Hakkı Bey ilk olarak Said Paşa hükümetinde Maarif Nazırı olarak görev almıştı. Kamil Paşa hükümetinde aynı görevi sürdüren, bir süre de Dahiliye Nazırlığı yapan İbrahim Hakkı Bey İttihatçılar tarafından hükümetin çağdaş, batıya dönük yüzü olarak algılanmıştı¹². İttihatçı basın da İbrahim Hakkı Bey'i, Kamil Paşa hükümetinin "hukuk müşaviri" olarak tanımlamıştı¹³. İttihatçılar, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin kurulması sırasında da İbrahim Hakkı Bey'e Adliye ve Hariciye Nezareti'ni teklif etmişlerdi¹⁴.

İbrahim Hakkı Bey'in İttihatçılar tarafından kendisine önerilen sadaret teklifini oldukça ihtiyatlı karşıladığı anlaşılıyordu¹⁵. İbrahim Hakkı

⁸ Tanin, 17 Kanun-u Evvel 1325.

⁹ İkdam, 17 Kanun-u Evvel 1325.

¹⁰ İkdam, 17 Kanun-u Evvel 1325.

¹¹ İbrahim Hakkı Paşa'nın hayatı için bkz: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt: 4, İstanbul 1982, sf: 1763-1804. İkinci Meşrutiyet Dönemindeki siyasi yaşantısı için bkz: Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, İstanbul 1989, sf: 67-79.

¹² İkdam, 25 Temmuz 1324.

¹³ Tanin, 30 Temmuz 1324.

¹⁴ Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 6 Eylül 1943.

¹⁵ *Sabah*, 19 Kanun-u Evvel 1325.

Bey'i ihtiyatlı olmaya iten sebep ise daha önce kurulan hükümetlerin İttihatçılarla yaşadığı sıkıntılardı¹⁶. İbrahim Hakkı Bey'in bu haklı kaygılarını kamuoyuda taşıyordu¹⁷. Basın, kurulacak olan hükümetin bir İttihat ve Terakki hükümeti olacağını kabul ederken, Hüseyin Hilmi Paşa ve daha önceki sadrazamların karşılaştığı sıkıntı konusunda İbrahim Hakkı Bey'i uyarmaktan geri kalmıyordu¹⁸. İbrahim Hakkı Bey'in ve kamuoyunun endişelerini gidermek ise Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'nın Reisi Mentеше Mebusu Halil Bey'e düştü. Halil Bey, hükümetin kurulması sırasında İttihatçıların hiçbir zorlama ve dayatmasının olmayacağını, nezaretler için aday gösterilmeyeceğini, İbrahim Hakkı Bey'in "kemal-i serbest" ile hareket edebileceğini söylerken, tek istediklerinin meşrutiyet ilkelerine sahip çıkacak bir hükümetin kurulması olduğunu açıkladı¹⁹. Hüseyin Cahit ise İbrahim Hakkı Bey'i bir konuda uyarmaktan geri kalmıyordu²⁰: "*Yeni heyet-i vükelâ efsar-ı münevver sahibi ve hamiyetli zevattan mürekkebe olacaktır. Böyle olmaz ise İttihat ve Terakki Fırkası'nın müzehheratına nail olmasına imkan yoktur.*" İttihatçıların bu konudaki garantilerinin İbrahim Hakkı Bey'i tatmin etmediği anlaşılıyordu. İbrahim Hakkı Bey Roma'dan gönderdiği ve basınada yansıyan telgraflarında İttihatçılardan bir takım garantiler istedi²¹. Meclis-i Mebusan'daki İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendisini her konuda desteklemesini, hükümetin takip edeceği iç ve dış politikanın uygulanmasında tamamen serbest bırakılmasını şart koşan İbrahim Hakkı Bey, kendisinden habersiz soru ve gensoru önergesi verilmemesini istedi²². İttihat ve Terakki bu şartları kabul etti²³.

İbrahim Hakkı Bey'in hükümeti kurmakla görevlendirilmesi Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki dışındaki diğer gruplar tarafından da olumlu karşılandı²⁴. Demokrat ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkaları

¹⁶ İkdâm, 19 Kanun-u Evvel 1325.

¹⁷ "Dünkü Kabine, Yarınki Kabine", Sabah, 20 Kanun-u Evvel 1325.

¹⁸ İkdâm, 19 Kanun-u Evvel 1325.

¹⁹ Tanin, 20 Kanun-u Evvel 1325.

²⁰ Hüseyin Cahit, "Sadaretin Zorluğu", Tanin, 27 Kanun-u Evvel 1325.

²¹ Sabah, 29 Kanun-u Evvel 1325.

²² "Yeni Kabine", İkdâm, 29 Kanun-u Evvel 1325.

²³ İkdâm, 29 Kanun-u Evvel 1325.

²⁴ Sabah, 20 Kanun-u Evvel 1325.

İbrahim Hakkı Bey hükümetini destekleyeceklerini açıkladılar²⁵. Meclis-i Mebusan'daki Rum grubunun temsilcisi Kozmid Efendi ise meşrutiyet ilkelerine sahip çıkılması ve azınlık haklarının korunması şartıyla İbrahim Hakkı Bey hükümetine destek vereceklerini açıkladı²⁶.

İbrahim Hakkı Bey, İttihatçılar tarafından kendisine önerilen bu görevi kabul edip Roma'dan İstanbul'a gelirken, kamuoyuda kurulacak olan hükümete girecek İttihatçıların kimler olabileceğini tartışıyordu²⁷. Yukarıda da belirtildiği gibi İbrahim Hakkı Bey hükümetinin ağırlıklı bir İttihat ve Terakki hükümeti olacağı bilinen bir gerçektir²⁸. Tüm yalanlamalarına rağmen Talat ve Cavit Bey'in, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde yerlerini koruyacaklarına kesin gözüyle bakılıyordu²⁹. Hariciye Nezareti'ne ise Tefik Paşa'yla beraber Tanin yazarı ve Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey'in ismi geçiyordu³⁰. Harbiye Nezareti'nin en güçlü adayı ise Dördüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa'ydı³¹. Bu nezarete atanacak isimler arasında Mahmud Muhtar Bey'le birlikte Berlin Sefiri Osman Nizami Paşa'nın da adı geçiyordu³². Nafia Nezareti'ne ise Hallaçyan Efendi ya da Selânik Mebusu Rahmi Bey'in getirilmesine kesin gözüyle bakılıyordu³³.

İstanbul'a gelişinde parlak bir törenle karşılanan İbrahim Hakkı Bey, kendisini bir anda yoğun bir görüşme trafiği içinde buldu³⁴. İbrahim Hakkı Bey bu yoğun görüşme ortamı içinde İttihatçılara yeni teklifler götürerek garantiler istedi³⁵. Bir önceki teklifinde olduğu gibi İttihat ve Terakki'nin kendisini her konuda desteklemesini tekrar şart koşan İbrahim Hakkı Bey, bu sefer de diğerlerinden farklı olarak kamuoyu tarafından istenmeyen idare-i örfiyenin belirli bir süreç dahilinde

²⁵ Sabah, 21 Kanun-u Evvel 1325.

²⁶ Tasvir-i Efkar, 25 Kanun-u Evvel 1325.

²⁷ Tasvir-i Efkar, 26 Kanun-u Evvel 1325.

²⁸ Sabah, 27 Kanun-u Evvel 1325.

²⁹ "Yeni Kabine", İkdâm, 29 Kanun-u Evvel 1325.

³⁰ Sabah, 29 Kanun-u Evvel 1325.

³¹ İkdâm, 29 Kanun-u Evvel 1325.

³² Tasvir-i Efkar, 28 Kanun-u Evvel 1325.

³³ Sabah, 28 Kanun-u Evvel 1325.

³⁴ Tanin, 28 Kanun-u Evvel 1325.

³⁵ İkdâm, 30 Kanun-u Evvel 1325.

kaldırılması için İttihatçılardan garanti istedi³⁶. Gerici olaylara katılanların her ne koşulda olursa olsun divan-ı harblerde yargılanması, siyasi sürgünlerin affedilmesi, İbrahim Hakkı Bey'in diğer istekleriydi³⁷. İbrahim Hakkı Bey, İttihatçılarla olan ilişkilerini şansa bırakmak istemiyordu. Bu tekliflerden anlaşıldığına göre kamuoyunun prestijini kazanmak ve ileride karşılaşılabileceği sorunlarda daha geniş bir hareket kabiliyetine sahip olmak istiyordu. İbrahim Hakkı Bey'in bu isteklerini İttihat ve Terakki, idare-i örfiyenin kaldırılması şartına çekince koyarak kabul etti³⁸. Çünkü, İttihat ve Terakki idare-i örfiye koşullarının hâlâ devam ettiğini düşünmekteydi.

C-) HÜKÜMETİN YAPISI

Hükümetin çatısı Mahmut Şevket Paşa ve Halil Bey ile yapılan toplantılarda oluşturuldu. Talat ve Cavit Bey'in yerlerini korumalarına karar verildi³⁹. Maarif Nezareti önce Hüseyin Cahit'e daha sonra da Menteşe Mebusu Halil Bey'e teklif edildi. Hüseyin Cahit ve Halil Bey bu teklifi kabul etmediler⁴⁰. Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Aristidi Paşa'ya, Evkaf Nezareti Şura-yı Devlet azalığına tayin edilen Mustafa Efendi'ye önerildiyse de bu teklifler kabul edilmedi⁴¹. Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ise yukarıda belirtildiği gibi iki kişinin ismi geçiyordu. Bunlar, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde aynı görevde bulunan Hallaçyan Efendi ve Selanik Mebusu Rahmi Bey'di⁴². Bu iki isim Cemiyet ile Fırka arasında görüş ayrılığına neden oldu. Cemiyet, Hallaçyan Efendi'nin yıprandığını düşünmekteydi. Rahmi Bey'in bu göreve gelmek için Cemiyeti ve Fırka içinde kulis çalışmaları yapmasına rağmen, Fırkanın adayı olan Hallaçyan Efendi Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tekrar getirildi. Ancak, Ticaret ve Nafia Nezareti için Hallaçyan Efendi ve Rahmi Bey arasındaki çekişme hükümetin kurulmasından sonrada devam etti. Fırkanın adayı olan

³⁶ Sabah, 30 Kanun-u Evvel 1325.

³⁷ İkdâm, 30 Kanun-u Evvel 1325.

³⁸ Sabah, 30 Kanun-u Evvel 1325.

³⁹ İkdâm, 30 Kanun-u Evvel 1325.

⁴⁰ Sabah, 30 Kanun-u Evvel 1325.

⁴¹ İkdâm, 30 Kanun-u Evvel 1325.

⁴² Sabah, 31 Kanun-u Evvel 1325.

Hallaçyan Efendi'nin bu göreve getirilmesi hükümette azınlıkların temsili açısından önemliydi. Nitekim bu doğrultuda Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne de Mavro Kardato Efendi getirildi.

Ordunun desteklediği Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nezareti'ne getirildi. Bazı üst düzey Ordu Komutanları bu göreve atanması için Mahmut Şevket Paşa'ya açık destek verdiler⁴³. İttihat ve Terakki ve İbrahim Hakkı Bey, Harbiye Nezareti'ne Mahmut Şevket Paşa'yı atayarak onu kontrol etmeyi amaçladılar⁴⁴. 31 Mart olayını Hareket Ordusu'yla bastıran Mahmut Şevket Paşa'nın denetlenemeyen ve kontrol altına alınamayan gücü, idare-i örfiyenin ilân edilmesiyle daha da artmıştı⁴⁵. 31 Mart olayının bastırılmasından sonra İttihat ve Terakki'de hiç kimse Mahmut Şevket Paşa'ya görevini tamamladığını ve Rumeli'ye dönmesi gerektiğini söylemeye cesaret edememişti. İttihat ve Terakki'de ki sivil unsurları "çoluk çocuk" olarak tanımlayıp onları sürekli kontrol etmek istemesi çatışmalara yol açmıştı⁴⁶. Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesiyle meşrutiyetin ilân edilmesinden sonra hükümetleri kontrol eden ve hâlâ gizliliğini sürdüren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yanında, elinde askeri bir kuvvet bulunduran Mahmut Şevket Paşa'da devlet yönetimi içine katılmış oluyordu⁴⁷: *"Artık İstanbul'da kuvvet ve mesuliyetin ictima etme zamanı gelmiştir. Şimdiye kadar kuvvet ve mesuliyet ayrı idi. Kuvvet Mahmut Şevket Paşa'nın elinde bulunuyordu. Bundan sonra mesuliyeti deruhde ediyor."*

Hükümetin kurulması sırasında İttihat ve Terakki, Şeyhülislamlık için Yahya ve İsmail Beyleri teklif etti⁴⁸. Muhafazakar kesimin teklif ettiği ve desteklediği bu adaylar sivil ve liberal grup tarafından hoş karşılanmadı. İttihat ve Terakki Fırkası'nın sivil kanadı hükümetin kurulması sırasında bu isimler üzerinde fazla ısrar etmedi⁴⁹. Bunun üzerine İbrahim Hakkı Bey

⁴³ İkdam, 1 Kanun-u Sani 1325.

⁴⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, Sayı: 138, 13 Haziran 1936, sf: 116-117.

⁴⁵ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", sf: 118.

⁴⁶ Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul 1989, sf: 124, Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", sf: 116-117.

⁴⁷ Sabah, 5 Kanun-u Sani 1325.

⁴⁸ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", sf: 117.

⁴⁹ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", sf: 117.

bu göreve Hüseyin Hüsnü Efendi'yi atadı. Adliye Nezareti'ne yapılan atamada da muhafazakâr kesim istediği sonucu elde edemedi⁵⁰. Muhafazakâr grubun ve Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in tüm itirazlarına rağmen Adliye Nezareti'ne Necmeddin (Molla) Bey getirildi⁵¹. Bu iki atamada da istedikleri sonucu elde edemeyen muhafazakâr grup, hükümet programının kabul edilmesinden kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'den istifa etti⁵².

D-) İBRAHİM HAKKI BEY VE İTTİHATÇI BASIN

İbrahim Hakkı Bey'in İstanbul'a gelmesinden sonra Tanin'de ard arda yayınlanan makaleler dikkat çekiciydi. Hüseyin Cahit, "Sadaretin Zorluğu" başlığını taşıyan makalesinde İbrahim Hakkı Bey'in kuracağı hükümetin uyumlu bir hükümet olması gerektiğini yazarken, daha önce kurulan hükümetlerde buna dikkat edilmediğinden şikayet ediyordu⁵³. Bu durum da "gömlek değiştirilir gibi hükümet değiştirilmesine" neden olmuştu. İbrahim Hakkı Bey'in İstanbul'a gelmesiyle birlikte hükümet ve İttihat ve Terakki hakkında çıkan söylentilerin ortadan kalktığını yazan Hüseyin Cahit, kurulacak olan hükümetin bir İttihat ve Terakki hükümeti olduğunu yazmaktan çekinmiyordu⁵⁴: "*Suret-i Katıyyede tahakkuk eden bir keyfiyet vardır ki o da Dahiliye Nazırı Talat, Hariciye Nazırı Rifat, Adliye Nazırı Necmeddin, Maliye Nazırı Cavit, Nafia Nazırı Hallaçyan Bey ve Efendiler'in hükümete dahil olmalarıdır. Harbiye ve Bahriye Nazırlarının da bu zevatın gerek şahısları ve gerek meslekleri ile hem ahenk olacakları şüpheden âzâdedir.*" Mahmut Şevket Paşa'nın hükümete girmesini dosta, düşmana verilecek en iyi mesaj olarak değerlendiren Hüseyin Cahit, İbrahim Hakkı Bey'in kuracağı hükümette köklü bir politika değişikliği beklememektedir⁵⁵: "*Değişen şey meslek ve program değil, eşasttan ibarettir. Yeni kabine eskisi gibi İttihat ve Terakki Fırkası'nın programını tatbik eder çalışır bir heyet olacaktır.*"

⁵⁰ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", sf: 117.

⁵¹ Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", sf: 117.

⁵² Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", sf: 118.

⁵³ Hüseyin Cahit, "Sadâretin Zorluğu", Tanin, 27 Kanun-u Evvel 1325.

⁵⁴ Hüseyin Cahit, "Buhranın Nihayeti", Tanin, 29 Kanun-u Evvel 1325.

⁵⁵ Hüseyin Cahit, "Yeni Heyet-i Vükela", Tanin, 30 Kanun-u Evvel 1325.

Babanzade İsmail Hakkı Bey de kamuoyundaki “kabine - fırka” ikilemine ilişkin söylentileri tekzip ettiği makalesinde, İttihat ve Terakki Fırkası’nı şu şekilde tanımlıyordu⁵⁶: “İttihat ve Terakki Fırkası elbette cemiyetin suret-i diğeridir. Hatta daha ileri giderek deriz ki, İttihat ve Terakki Fırkası, Cemiyetin hülasesidir, zirvesidir.”

E-) HÜKÜMET VE KAMUOYU

İbrahim Hakkı Paşa hükümeti, İttihat ve Terakki ile olan zor ve uzun pazarlıklar sonrasında 13 Ocak 1910 tarihinde kuruldu⁵⁷. Artık Paşa ünvanıyla anılmaya başlanan İbrahim Hakkı Paşa’nın kurduğu hükümet şu üyelerden oluşmaktaydı⁵⁸:

Şeyhülislam	Hüseyin Hüsnü Efendi
Harbiye Nazırı	Mahmut Şevket Paşa
Hariciye Nazırı	Rıfat Paşa
Adliye Nazırı	Necmeddin Bey
Şura-yı Devlet Reisi	Necmeddin Bey
Dahiliye Nazırı	Talat Bey
Maliye Nazırı	Cavit Bey
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Şerif Haydar Bey
Bahriye Nazırı	Halil Paşa
Maarif Nazırı	Emrullah Efendi
Ticaret ve Nafia Nazırı	Hallaçyan Efendi
Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı	Mavro Kordato Efendi

İbrahim Hakkı Paşa hükümeti kamuoyu tarafından olumlu karşılandı⁵⁹. Kamuoyu, hükümetin meşrutiyet ilkelerine sadık kalarak ülke içinde ve dışında yaşanan sorunları çözeceği konusunda ortak bir görüşe sahipti⁶⁰. Girid, Bulgaristan ve Balkanlar’da yaşanan sorunlar ivedilikle çözülmesi gereken dış problem olarak gösterilirken, ülke içinde de güçlü bir

⁵⁶ İsmail Hakkı, “Kabine ve Fırka”, Tanin, 30 Kanun-u Evvel 1325.

⁵⁷ DÜİT, D.No: 4/7, Takvim-i Vekayi, 31 Kanun-u Evvel 1325.

⁵⁸ Takvim-i Vekayi, 31 Kanun-u Evvel 1325.

⁵⁹ “Yeni Kabinemiz”, Tasvir-i Efkar, 31 Kanun-u Evvel 1325.

⁶⁰ “Kabineden Hakiki Bir Osmanlının Talebi”, İkdam, 1 Kanun-u Sani 1325.

ıslahat programının uygulanması isteniyordu⁶¹. Hüseyin Cahit Bey de, meşrutiyetin ilanından sonra kurulan en güçlü hükümet olarak tanımladığı İbrahim Hakkı Paşa hükümetine her kesimden destek verilmesini istiyordu⁶². Rum ve Ermeni basını yeni hükümetin azınlıklar konusunda daha kararlı ve âdilâne bir politika takip etmesini istiyordu⁶³. Meclis-i Mebusan'daki Ermeni grubu ise İbrahim Hakkı Paşa hükümetini ihtiyatla karşıladı⁶⁴. Ermeni grubunu böyle bir düşünceye iten sebep ise Kamil Paşa hükümetinde bir süre Dahiliye Nazırı olarak görev yapan İbrahim Hakkı Paşa'nın azınlıklara karşı izlediği politikaydı⁶⁵.

Hükümetin en gözde ismi ise hiç kuşkusuz Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'ydı⁶⁶. Yaygın olan düşünce 31 Mart olayını bastıran Mahmut Şevket Paşa'nın bu göreve getirilerek ödüllendirildiği yönündeydi⁶⁷.

Hükümet, programını Meclis-i Mebusan'da okumak üzere hazırlık yaparken, İttihat ve Terakki'de kamuoyunda beliren soru işaretlerini ortadan kaldırmaya çalışıyordu⁶⁸. Rum ve Ermeni gruplarının hükümet programına ve takip edilecek azınlık politikasına ilişkin ciddi endişeleri vardı⁶⁹. Bu endişeleri gidermek Maliye Nazırı Cavit Bey'e düştü. Cavit Bey, kapsamlı bir hükümet programı hazırlandığını ve bu programda azınlıkların beklentilerine cevap verecek atılımların bulunacağını açıkladı⁷⁰.

F-) HÜKÜMET PROGRAMI

Kamuoyu tarafından "Adl ve İhsan" olarak adlandırılan hükümet programı, 24 Ocak 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan'da okundu⁷¹.

⁶¹ Ebüziya "Buhran-ı Vükela Değil, Buhran-ı Saadet", *Tasvir-i Efkar*, 1 Kanun-u Sani 1325.

⁶² Hüseyin Cahit, "Yeni Kabine Eski İşler", *Tanin*, 31 Kanun-u Evvel 1325.

⁶³ *İkdam*, 1 Kanun-u Sani 1325.

⁶⁴ *Sabah*, 2 Kanun-u Sani 1325.

⁶⁵ *Sabah*, 4 Kanun-u Sani 1325.

⁶⁶ *Sabah*, 5 Kanun-u Sani 1325.

⁶⁷ Hüseyin Cahit, "Yeni Türk Kabinesi", *Tanin*, 5 Kanun-u Sani 1325.

⁶⁸ Hüseyin Cahit, "Haysiyet-i Hükümet", *İkdam*, 4 Kanun-u Evvel 1325.

⁶⁹ *İkdam*, 4 Kanun-u Sani 1325.

⁷⁰ *Sabah*, 4 Kanun-u Sani 1325.

⁷¹ M.M.Z.C., İ.S.: 2, İ: 29, sf: 617-620. Hükümet Programı için bkz: İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Hükümet Programları", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 227-227, *Takvim-i Vekayi*, 12 Kanun-u Sani 1325.

Hükümet programı kamuoyunun beklentileri doğrultusunda hazırlanmıştı⁷²:
“*Adl ve İhsan... Bu iki kelime herkesin yüreğinde ümitlerle yankılanarak
çınladı. Sanki kum çöllerinde yana yana uzun müddet yürüten bir kervana
yakın bir vaha haberini veren müjde sesi bütün memlekette bir müjde
hükümüne geçti.*”

Programda meşrutiyet ilkelerine sadık kalınarak siyasi ve ekonomik alanlarda köklü reformların yapılacağı dile getiriliyordu. İmparatorluk sınırları içinde yaşayan azınlıklarda unutulmamıştı⁷³:
“... *Osmanlılık maksad-ı ulvisi rehber ittihaz edilerek uhuvet-i Osmaniye'nin muhabbet ve emniyeti müteakabile-i anasır esası üzerine binası ve ebna-yı vatana tamim olunan hizmet-i mukaddesse-i askeriye ile beynel anasır bir kat daha teyyüt ederek ihtisasat-ı muhadenet ve samimiyyetin takviyesi ehemmi maksattır.*” Gerici ayaklanmalara katılanların yargılanacağı, gerekirse bu doğrultuda yeni yasaların çıkartılacağına vurgulandığı hükümet programında, idare-yi örfiyenin bir süreç dahilinde kaldırılacağına ipuçları veriliyordu⁷⁴.

Hükümet programının okunmasından sonra ilk eleştiri Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'den geldi. Lütfi Fikri Bey hükümet programının mecliste okunmasını ve üzerinde tartışma yapılmasını gereksiz buluyordu⁷⁵:
“*Çünkü, programı okumak istikbale mütealik bir takım şeyler yapacağını vaad etmek veya yapılacağı vaad olunan şeyler hakkında meclisin muavenetini talep etmek demektir.*” Bu nedenle mecliste program okumanın hiçbir anlamı yoktu. Lütfi Fikri Bey, hükümet programının İttihat ve Terakki Fırkası'nda okunmasını istiyordu⁷⁶: “*Kendilerini kim celb ettiyse, Hüseyin Hilmi Paşa'yı kim azlettiyse bu programı onların yanında okumak, onların itimadını celbetmek lazımdır.*” Lütfi Fikri Bey, tartışmanın program üzerinde değil hükümet içinde yer alan bazı isimler üzerinde yapılmasını istiyordu. Çünkü, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde yer alan

⁷² Halid Ziya Uşaklıgil, Saray ve Ötesi, İstanbul 1981, sf: 179, “Kabine Ne Diyor”, Sabah, 12 Kanun-u Sani 1325.

⁷³ Güneş, a.g.m., sf: 225.

⁷⁴ Güneş, a.g.m., sf: 224.

⁷⁵ M.M.Z.C., İ.S.: 2, İ: 29, sf: 621-622.

⁷⁶ a.g.e., sf: 626.

birçok İttihatçı yeni hükümette de görev almıştı⁷⁷. Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, daha önce hükümet programlarında istenilen başarının elde edilemediğini ve İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin de aynı sonuçla karşılaşacağını ifade etti⁷⁸. İsmail Kemal Bey, İttihatçıların Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle olan ilişkilerini hatırlatarak yeni hükümetin de aynı sonuçla karşılaşacağını söyledi⁷⁹. Rum ve Ermeni Mebusları hükümetin Balkanlar'da takip edeceği politika ve çeteler kanununun uygulamasına ilişkin endişelerini dile getirdiler⁸⁰. Sinop Mebusu Rıza Nur ise programı parlak bulmuyordu⁸¹. Meclis-i Mebusan'daki genel hava, hükümetin İttihat ve Terakki'nin denetiminden kurtulamıyacağı yönündeydi. Gelen eleştiriler hükümet programından çok İttihat ve Terakki'ye yönelikti⁸². İttihat ve Terakki'ye yönelik bu eleştirileri, Lütfi Fikri Bey'in "hükümetin avukatı" olarak tanımladığı Menteşe Mebusu Halil Bey cevaplandırdı⁸³. Halil Bey, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde yer alan isimlerin yeni hükümette bulunmasını şaşılacak bir olay olarak görmüyordu. Buna benzer uygulamaların Avrupa ülkelerinde de bulunduğunu ileri süren Halil Bey, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin istifa etmesinde İttihat ve Terakki'nin baskısının olmadığını söyledi⁸⁴. Halil Bey, Lütfi Fikri Bey'in takındığı tavrı da sert bir şekilde eleştirdi⁸⁵. İbrahim Hakkı Paşa'nın meclisteki bu havadan rahatsız olduğu yaptığı konuşmadan anlaşıldı⁸⁶. İbrahim Hakkı Paşa'nın hükümet programına yönelik eleştirilere verdiği cevap kısa ve netti⁸⁷: "*Allah parlak program yapmaktan beni korusun.*" İbrahim Hakkı Paşa, yeni kurulan bir hükümetin arkasında bir çoğunluk partisinin bulunmasını doğru buluyordu. Çünkü, böyle bir desteğin bulunması güçlü bir hükümetin temel koşulu olmalıydı. Kurulan hükümetin, Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle aynı sonucu paylaşacağına ilişkin eleştirilere de şu

⁷⁷ a.g.e., sf: 622.

⁷⁸ a.g.e., sf: 622.

⁷⁹ a.g.e., sf: 622.

⁸⁰ Siroz Mebusu Hristo Dalçef Efendi'nin açıklaması için bkz: a.g.e., sf: 624.

⁸¹ a.g.e., sf: 636.

⁸² a.g.e., sf: 623-625.

⁸³ a.g.e., sf: 628-629.

⁸⁴ a.g.e., sf: 629.

⁸⁵ a.g.e., sf: 629.

⁸⁶ a.g.e., sf: 637-639.

⁸⁷ a.g.e., sf: 638.

şekilde cevap verdi⁸⁸: “Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi nasıl düştü meselesi. O düştükten sonra ben geldim. Yalnız burda bir söz söylerim. Ve rica ederim, bir namuslu adamı dinliyorum diye dinleyiniz. Ve sözüme itimad ediniz. Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin sükûtunda ahval-i meşrutiyete muhalefet göre idim onun yerine heyet-i vükela teşkilini kabu etmezdim. Şimdi ikinci bir söze cevap vereyim. Kabinenin teşkilinde Hakkı Paşa hürriyetini muhafaza edememiştir. Tesirata tâbi olmuştur, denmiştir. Bu sözü reddederim. Bu söz iki suretle merduttur. Eğer Hakkı Paşa denilen şahıs sadrazam olmak için, o şerefi ihraz için kendisiyle hem fikir olmadığını bildiği adamları hilaf-ı vicdan heyetine kabul etmiş, ise rica ederim o şahsa beyan-ı itimat etmeyiniz. Çünkü, o adam değildir.”

Hükümet programı 31 red oyuna karşı 178 evet oyuyla kabul edildi⁸⁹. Red oylarının sayısı dikkat çekiciydi. Bu sayı, 1909 yılının sonundan itibaren gittikçe güçlenen muhalefetin bir göstergesiydi ve sayıya her geçen gün yeni isimler eklenecekti. Hüseyin Cahit, mecliste hiç beklenmeyen bu muhalefete dikkat edilmesi gerektiğini yazıyordu⁹⁰. İttihat ve Terakki, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin programını uygulanabilir bir program olarak değerlendirdi⁹¹. Programda yeralan ve hükümetin idare-i örfiyeyi koşulların normale dönmesiyle beraber bir süreç dahilinde kaldırması düşüncesine İttihat ve Terakki karşı çıktı. Hüseyin Cahit, İstanbul’da idare-i örfiye koşullarının henüz devam ettiğini düşünmekteydi⁹²: “İstanbul’da ezhân temin edilmeye muhtaç ise o idare-i örfiyenin mevcudiyetinden dolayı değildir. İdare-i örfiye bir sebep değil bir netice-i zaruriedir. Fikrimizce ashabı layıkıyla taharri ve tensikat meselesinde olduğu gibi güzel tedbirlerle izale etmek daha da muvaffik olur. Esnab ortadan kalkınca idare-i örfiyeye zaten lüzum kalmaz. İstanbul’daki idare-i örfiyenin hiç kimseye zararı yoktur. Temin ettiği huzur ve sükûn şu sırada en muhtaç olduğumuz bir nimettir.” Bu konuda hükümetle İttihat ve

⁸⁸ a.g.e., sf: 639.

⁸⁹ Oylama sonucu için bkz: a.g.e., sf: 640-642,

⁹⁰ Hüseyin Cahit, “Düñkü Celse”, Tanin, 12 Kanun-u Sani 1325.

⁹¹ Tanin, 12 Kanun-u Sani 1325.

⁹² Hüseyin Cahit, “Kabinenin Programı”, Tanin, 13 Kanun-u Sani 1325. Konuya ilişkin başka bir değerlendirme için bkz: “Sevilen Sözler, Yazılan Sözlerden Daha İyidir”, Sabah, 13 Kanun-u Sani 1325.

Terakki arasındaki fikir ayrılığı bundan sonrada devam etti. İbrahim Hakkı Paşa bu sorundan dolayı bir kaç kere istifa etme aşamasına geldi.

G-) İTTİHAT VE TERAKKİ'DEN AYRILMALAR VE “CEMİYET - FIRKA” ÇATIŞMASI

Hükümetin oluşumunda istedikleri sonucu elde edemeyen İttihat ve Terakki içindeki muhalif grup, hükümet programının kabul edilmesinden kısa bir süre sonra firkadan istifa etti⁹³. İttihat ve Terakki bu istifaların firkayı zayıflatmaktan çok güçlendirdiğini düşünmekteydi⁹⁴. İttihat ve Terakki bu istifalar karşısında gücünü Menteşe Mebusu Halil Bey'i firka başkanlığına tekrar seçerek gösterdi⁹⁵. Meclis-i Mebusan'da hükümet programına red oyu veren Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in liderliğindeki bu grup Ahali Fırkası'nı kurdu⁹⁶.

İttihat ve Terakki Meclis-i Mebusan'da azalan gücünü Rum mebusların desteğini alarak gidermeye çalıştı⁹⁷. Meclis-i Mebusan'daki Rum grubuyla yapılan toplantılarda ortak bir politika tesbit edilmeye çalışıldı. Ancak, Balkanlar'da yaşanan olaylar, Rum grubunun İttihatçılarla işbirliği yapmasını engelledi⁹⁸.

İstifalar İttihat ve Terakki içindeki çatışmaları, II. Meşrutiyet'in ilanından beri devam eden “Fırka-Cemiyet” ikilemini çözmeye yetmedi. Bu sefer de Fırka ve Cemiyeti karşı karşıya getiren olay Hallaçyan Efendi'nin Ticaret ve Nafia Nezareti'ndeki konumuydu. Cemiyet,

⁹³ Sabah, 9 Şubat 1325. İttihat ve Terakki Fırkası'ndan istifa edenler şu kişilerden oluşmaktaydı: Tokat Mebusu Hoca Sabri, Karasi Mebusu Hoca Vasfi, Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı, Trablusgarb Mebusu Ferhat, Erzurum Mebusu Şevket Efendi, Bayazid Mebusu Süleyman Sudi, Burdur Mebusu Ömer Lütfi Bey. Bkz: Tanin, 11 Şubat 1325, Tunaya, a.g.e., Cilt: 1, sf: 234.

⁹⁴ Hüseyin Cahit, “Meşrutiyet Hatıraları”, Fikir Hareketleri, Sayı: 138, 13 Haziran 1938, sf: 118, Tanin, 12 Şubat 1325. İstifalar karşısında Halil Bey'in değerlendirmesi için bkz: Sabah, 13 Şubat 1325.

⁹⁵ Tanin, 15 Şubat 1325, Hüseyin Cahit, “İzaha Muhtaç Noktalar”, Tanin, 17 Şubat 1325.

⁹⁶ Ahali Fırkası'nın kuruluş haberi için bkz: İkdam, 9 Şubat 1325. İttihat ve Terakki'nin Ahali Fırkası'na bakışı için bkz: Hüseyin Cahit, “Meclis-i Mebusan'da”, Tanin, 12 Şubat 1325.

Ahali Fırkası'nın Türk siyasi yaşamındaki yeri için bkz: Tunaya, a.g.e., Cilt: 1, sf: 234-241.

⁹⁷ Görüşme haberleri için bkz: Sabah, 16 Şubat 1325.

⁹⁸ İkdam, 18 Şubat 1325.

hâlâ Hallaçyan Efendi'nin Ticaret ve Nafia Nezareti'ne getirilmesini kabul edebilmiş değildi⁹⁹. Fırka içinde de Hallaçyan Efendi'yi desteklemeyenler vardı¹⁰⁰. Başta Selanik olmak üzere Manastır, Kosova ve Anadolu'daki İttihat ve Terakki kulüblerinden gelen telgraflarda Hallaçyan Efendi'nin görevden alınması isteniyordu¹⁰¹.

Hükümetin kurulmasından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki içinde bir krize dönüşen bu olaydan muhalefet yararlanmak istedi. Mecliste ard arda verilen soru ve gensoru önergeleriyle sıkıştırılmaya çalışılan hükümet, Lütfi Fikri Bey'in Ticaret ve Nafia Nezareti hakkında verdiği soru önergesiyle sıkıntılı günler yaşadı¹⁰². Lütfi Fikri Bey önergesinde Ticaret ve Nafia Nezareti'nin uyguladığı politikaları eleştirdi ve Hallaçyan Efendi'yi "semada gezmekle" suçladı¹⁰³. Hallaçyan Efendi'ye yönelik bu suçlamalara Ahali Fırkası, Rıza Nur ve meclisteki muhalif çizgisini netleştirmeye başlayan Rıza Tevfik destek verdi¹⁰⁴. Muhalefet, Hallaçyan Efendi'nin görevden alınmasını ya da Ticaret ve Nafia Nezareti'nin kapatılmasını istiyordu. Mecliste İttihat ve Terakki Fırkası'nın ağır basmasıyla muhalefet istediği sonucu elde edemedi¹⁰⁵. Elde edilen bu sonuç Fırka ile Cemiyet arasındaki görüş ayrılığını ortadan kaldırmadı. Cemiyetin bu problemin çözümü için ilginç bir teklifi vardı. Cemiyet, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin ikiye bölünmesiyle bu sorunun aşılabileceğini düşünmekteydi. Bu doğrultuda Dr. Nazım Bey, sorunu çözmek için Cemiyet tarafından İstanbul'a gönderildi¹⁰⁶. Nafia Nezareti'ne Selânik Mebusu Rahmi Bey'i, Ticaret Nezareti'ne de Hallaçyan Efendi'yi getirerek bu krizi aşmak isteyen Cemiyetin bu önerisi İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabul edilmedi¹⁰⁷. "Cemiyet-Fırka" çatışmasında kazanan Fırka oldu.

⁹⁹ Sabah, 1 Şubat 1325.

¹⁰⁰ Sabah, 2 Şubat 1325.

¹⁰¹ İkdâm, 3 Şubat 1325, Hallaçyan Efendi'nin görevden alınacağına ilişkin söylentiler İttihat ve Terakki Fırkası tarafından yalanlandı. Bkz. Tanin, 6 Şubat 1325.

¹⁰² M.M.Z.C., İ.S.: 2, İ: 51, sf: 24-35.

¹⁰³ a.g.e., İ.S.: 2, İ: 62, sf: 384.

¹⁰⁴ a.g.e., sf: 384-396.

¹⁰⁵ a.g.e., İ.S.: 2, İ: 63, sf: 423-439. Hüseyin Cahit, "İstizah Neticesi", Tanin, 17 Mart 1326.

¹⁰⁶ İkdâm, 1 Şubat 1325.

¹⁰⁷ Sabah, 6 Şubat 1325.

H-) HÜKÜMET VE MUHALEFET

İbrahim Hakkı Paşa hükümeti, Meclis-i Mebusan'da muhalefete karşı ilk sınavını Ahali Fırkası'na karşı verdi. Ahali Fırkası ve Arnavut Mebuslar ard arda verdikleri soru ve gensoru önergeleriyle hükümet ve İttihat ve Terakki'ye sıkıntılı günler yaşattılar¹⁰⁸. Muhalefet sesini duyurmaya başlamıştı. Ahali Fırkası ve Arnavut kökenli mebuslar hükümetin Balkanlar'da takip ettiği politikayı ve birkaç adi olay üzerine sıkıyönetim ilân etmesini eleştirdiler¹⁰⁹. Arnavut kökenli mebusların söz aldığı oturumlarda sert tartışmalar yaşandı. Meclisin ve ülkenin içinde bulunduğu durumu Rıza Tevfik Bey tek bir cümleyle özetliyordu¹¹⁰: *"Memleket kan ağlıyor."* Lütfi Fikri Bey de hükümeti ve İttihat ve Terakki'yi idare-i örfiyeyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanmakla suçladı¹¹¹. Lütfi Bey'e göre idare-i örfiye hükümet ve İttihat ve Terakki'nin elinde güçlü bir silahtı ve bu silah *"idare-i örfiye, meşrutiyet-i idarede dördüncü bir kuvvet olarak"* kullanılıyordu¹¹². Meclis-i Mebusan'da hükümet ve İttihat ve Terakki'ye yönelik bu eleştiriler çoğu zaman Menteşe Mebusu Halil Bey tarafından cevaplandırılmaya çalışılıyordu.

İ-) BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ VE CAVİT BEY'İN İSTİFASI

Meclis-i Mebusan'da muhalefetin gücü 1910 yılının Nisan ayında yapılan bütçe görüşmelerinde daha iyi anlaşıldı. 1910 yılı bütçesinde sıkı bir tasarruf politikası uygulamak isteyen Maliye Nazırı Cavit Bey, daha önceki senelerde Padişah ailesine ve özellikle de sayıları onlarla ifade edilen, hiçbir sorumluluğu ve işi olmayan damatlara bütçeden ayrılan ödeneği azaltmak istedi¹¹³. Bu doğrultuda 1910 yılı bütçesinde sadece altı damada maaş verilmesi öngörüldü. Hükümetin bu kararı karşısında Meclis-i Mebusan'da ilginç tartışmalar yaşandı. Kimi mebuslar

¹⁰⁸ Rum Mebuslarının verdiği gensoru önergesi için bkz: M.M.Z.C., İ.S.: 2, İ: 41, sf: 330-340. Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in Ahali Fırkası adına verdiği gensoru önergesi için bkz: a.g.e., İ.S.: 2, İ: 42, sf: 41.

¹⁰⁹ a.g.e., İ.S.: 2, İ: 41, sf: 330-340.

¹¹⁰ a.g.e., İ.S.: 2, S: 62, sf: 390.

¹¹¹ a.g.e., İ.S.: 2, İ: 70, sf: 19, Hüseyin Cahit, "Dünlü İstizah", Tanin, 30 Mart 1326.

¹¹² a.g.e., İ.S.: 2, İ: 70, sf: 29.

¹¹³ a.g.e., İ.S.: 2, İ: 81, sf: 499-504.

hükümetin bu tavrını Osmanlı hanedanının şerefine ve haysiyetine vurulmuş bir darbe olarak görürken, kimi mebuslar da bütçede padişah ve damatlara ayrılan ödeneklerin tamamen kaldırılmasını istedi¹¹⁴. Ahmet Mahir Efendi, damatlardan sadece “*vatana, millete hizmet edenlere*” maaş bağlanmasını istedi¹¹⁵. Erzurum Mebusu Ohannes Vartakes Efendi ise her ne koşulda olursa olsun damatlara maaş bağlanmasını istemiyordu¹¹⁶: “*Damatlara maaş verilmesine aklım ermiyor. Biz her ne kadar Sultanlara lazımı kadar para veriyorsakta onların kocalarını, akrabalarını yaşatmaya asla mecburiyetimiz yoktur. Bu bir haksızlıktır... Eğer damat olanlar milletin parasıyla ailelerine bakacaklarsa umum damatlara, aile sahibi olmak için para verelim.*” Cavit Bey, durumu iyi olmayan ve çalışmayan altı damadın dışında bundan sonra evlenecek olan damatların hiçbirine maaş bağlanmayacağını söyleyerek meclisi ikna etmeye çalıştı. Maliye Nazırı Cavit Bey’in bu konudaki gerekçesi ise oldukça açıktı¹¹⁷: “*Çünkü, izdivaç edenler kendi arzularıyla evlenecekler, izdivaç edecekler. Paraları varsa evlenirler, yoksa evlenmezler.*” Hükümetin ve Cavit Bey’in isteği Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmedi¹¹⁸. Çoğunluğun bulunmadığı bir oturumda mebuslar bütçeden damatlara maaş verilmesi doğrultusunda oy kullandılar. İttihat ve Terakki grubundan istediği desteği alamadığını gören ve Meclis-i Mebusan’ın bu tutumuna karşı çıkan Cavit Bey, 30 Nisan 1910 tarihinde istifa etti¹¹⁹. Basın, Maliye Nazırı Cavit Bey’in istifasını meclisteki muhalefetin başarısı olarak değerlendirdi¹²⁰. Hüseyin Cahit ise Cavit Bey’in istifasından meclisteki İttihat ve Terakki grubunu sorumlu tuttu¹²¹: “*Kendisini vuran avcılarının dikkatsizliğidir.*” Böyle bir istifanın anlamsızlığını da Hüseyin Cahit şöyle ifade ediyordu¹²²: “*İttihat ve Terakki Fırkası, birgün evvel alkışladığı bir nazırı bu kadar ufak bir şey*

¹¹⁴ a.g.e., sf: 499-504.

¹¹⁵ a.g.e., sf: 501.

¹¹⁶ a.g.e., sf: 501-502.

¹¹⁷ a.g.e., sf: 502.

¹¹⁸ a.g.e., sf: 504.

¹¹⁹ İkdâm, 18 Nisan 1326, Hüseyin Cahit’in konuya ilişkin değerlendirmesi için bkz: Hüseyin Cahit, “Buhran-ı Vükela”, Tanin, 18 Nisan 1326.

¹²⁰ İkdâm, 18 Nisan 1326.

¹²¹ Hüseyin Cahit, “Buhran-ı Vükela”, Tanin, 18 Nisan 1326.

¹²² Hüseyin Cahit, “Suret-i Tesviye”, Tanin, 20 Nisan 1326.

uğrunda bilâ-sebeb feda edebilmek için acaba ne gibi tesirata kapılmış derler ve bundan türlü türlü manalar çıkarırlar. Bu haksızlıktır. Çünkü, işin içinde hiçbir gizli kapaklı şey yoktur. Vak'a herkesin gözü önünde cereyan etmiştir.”

Cavit Bey'in istifasıyla İttihat ve Terakki'nin hükümete verdiği desteği çektiğini düşünen İbrahim Hakkı Paşa istifa etmeyi düşündü¹²³. İttihat ve Terakki Fırkası, olayı bir hükümet bunalımına dönüşmeden önledi. İbrahim Hakkı Paşa'ya açık destek verildi¹²⁴. İttihat ve Terakki'nin İbrahim Hakkı Paşa ile yaptığı toplantılarda krizi aşmak için çözüm yolları arandı ve hükümetin Meclis-i Mebusan'dan Kanun-u Esasi'nin ilgili maddesi gereğince kararını geri almasını istemeye karar verildi¹²⁵. Hükümetin isteğiyle konu 4 Mayıs 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan'da tekrar görüşüldü¹²⁶. Sivas Mebusu Nazaret Pagavaryan buna karşıydı. Çünkü, hükümet ve İttihat ve Terakki bu tutumuyla mecliste bir otorite kurmaya çalışıyordu¹²⁷: “Bize bununla bir korku vermek istiyorlar. Bundan böyle artık hiçbir vakit bize itiraz edemeyeceksiniz. Ne teklif edersek kabul edeceksiniz.” Yeniden yapılan oylamada büyük bir çoğunlukla hükümetin teklifi kabul edildi¹²⁸. Bu sonuçtan sonra Cavit Bey istifasını geri aldı.

Cavit Bey'in istifasını geri alması hükümet içindeki rahatsızlıkları önlemeye yetmedi. Mahmut Şevket Paşa ile olan fikir ayrılığından dolayı Bahriye Nazırı Halil Paşa 29 Mayıs 1910 tarihinde istifa etti¹²⁹. Ordu, Bahriye Nezaretine Mahmut Şevket Paşa'nın getirilmesini istedi¹³⁰. Ancak, İttihat ve Terakki'deki sivil unsurlar Mahmut Şevket

¹²³ İkdam, 19 Nisan 1326.

¹²⁴ Hüseyin Cahit, “İtilafa Doğru”, Tanin, 19 Nisan 1326, Hüseyin Cahit, “Suret-i Tesviye”, Tanin, 20 Nisan 1326.

¹²⁵ Tanin, 20 Nisan 1326.

¹²⁶ M.M.Z.C., İ.S., 2, İ: 82, sf: 540-550.

¹²⁷ a.g.e., sf: 545.

¹²⁸ a.g.e., sf: 550. Oylamada hükümetin teklifi 30 red oyuna karşı 152 evet oyuyla kabul edildi. Hüseyin Cahit, Meclis-i Mebusan'da elde edilen sonucu İttihat ve Terakki'nin hükümete desteği olarak değerlendirdi. Bkz: Hüseyin Cahit, “Kabine ve Meclis”, Tanin, 22 Nisan 1326.

¹²⁹ Tanin, 17 Mayıs 1326. İkdam Gazetesi Bahriye Nazırı Halil Paşa'nın İttihat ve Terakki'den gelen baskılar sonucunda istifa ettiğini yazıyordu. Bkz, İkdam, 18 Mayıs 1326.

¹³⁰ Bu doğrultudaki söylentiler için bkz: İkdam, 20 Mayıs 1326 ve Tanin, 21 Mayıs 1326.

Paşa'nın daha da güçleneceği düşüncesiyle buna engel oldular. Halil Paşa'dan boşalan Bahriye Nezareti'ne Salih Paşa getirildi¹³¹. Hükümetteki bir diğer önemli değişiklikte Şeyhülislamlık makamında yaşandı. Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi meclisteki muhalif gruplarla, özellikle de Ahali Fırkası ile yakın ilişkilerinden dolayı İttihat ve Terakki'den gelen baskılar sonucunda 13 Temmuz 1910'da istifa etti¹³². Yerine İttihatçıların desteklediği Musa Kazım Efendi getirildi¹³³. Bu değişiklikler de hükümet içindeki huzursuzluğu önlemeye yetmedi.

J-) MAHMUT ŞEVKET PAŞA VE CAVİT BEY ÇATIŞMASI

Bütçe görüşmeleri sırasında Cavit Bey'in muhalefetle yaşadığı soruna benzer bir problemde Mahmut Şevket Paşa'yla yaşandı. Cavit Bey'i birkez daha istifanın eşiğine getiren bu olay Mahmut Şevket Paşa'nın bütçeden Harbiye Nezareti'ne daha fazla ödenek ayrılmasını istemesinden kaynaklanmaktaydı¹³⁴. Ancak, bu sorun basit bir bütçe tartışmasından çok daha farklıydı. Çünkü, Mahmut Şevket Paşa İttihat ve Terakki'den sonra elinde bulundurduğu güçle hükümeti kontrol altına almaya çalışıyordu. Mahmut Şevket Paşa, ülkenin içinde bulunduğu koşulları gerekçe göstererek bütçeden orduya daha fazla para ayrılmasını istedi¹³⁵. Mahmut Şevket Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer komşularıyla karşılaştırıldığı zaman bütçeden orduya en az para ayıran ülke olduğunu iddia ediyordu¹³⁶. Orduya sağlanacak yeni

¹³¹ Tanin, 1 Haziran 1326.

¹³² Lütü Simavi, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayından Gördüklerim, İstanbul 1340, sf: 108. Dış basın Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin 1910 yılının haziran ayı sonu ve Temmuz ayı başında ortaya çıkartılan Cemiyet-i Hafiyeye ile ilgisinin olduğunu iddia ediyordu. Viyana'da yayımlanan Neve Frei Presse gazetesi Şeyhülislam Hüseyin Hilmi Efendi'nin Cemiyet-i Hafiyeye ile olan bu yakın ilişkisinden dolayı İttihat ve Terakki tarafından istifaya zorlandığını yazıyordu. Neve Frei Presse'in bu haberi için bkz: Tanin, 3 Temmuz 1326. 1910 yılında ortaya çıkartılan Cemiyet-i Hafiyeye için bkz: Rıza Nur, Cemiyet-i Hafiyeye, Yayına Hazırlayan: Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul 1995.

¹³³ Simavi, a.g.e., sf: 108.

¹³⁴ Konu ilk defa 16 Haziran 1910 tarihinde Harbiye Nezareti bütçesinin görüşmesi sırasında gündeme geldi. Bkz: M.M.Z.C., İ.S.: 2, İ: 115, sf: 326-341.

¹³⁵ Mahmut Şevket Paşa, bütçe görüşmeleri sırasında duygusal konuşmalarla Meclis-i Mebusan üyelerini ikna etmeye çalıştı. Mahmut Şevket ordu için fedakarlıktan kaçınılmamasını istiyordu: "Bir insan evladına hiçbir şeyi çok görmez, hiçbir şeyi esirgemez. Bir insan için evladının her ihtiyacını temin etmek en büyük şereftir.", a.g.e., sf: 326.

¹³⁶ a.g.e., sf: 332.

kaynaklar için Mahmut Şevket Paşa'nın ilginç bir de önerisi vardı. Mahmut Şevket Paşa, Sırbistan'da olduğu gibi demiryollarına ayrılan paranın orduya aktarılmasını istedi¹³⁷.

Cavit Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın bu isteklerini olumlu bulmakla beraber bütçeye getireceği yük açısından kabul etmek istemiyordu. Ancak, gerek meclisten gerekse İttihat ve Terakki'den gelen baskılar sonrasında Mahmut Şevket Paşa'nın isteklerini kabul etmek zorunda kaldı. Yirmialtı milyon beşyüzbinliralık bütçeden Harbiye Nezareti'ne dokuzmilyon lira ayrıldı. Bu rakam geçen yıla göre yediyüz yirmibin liralık bir artışı ifade ediyordu. Bütçe görüşmeleri daha tamamlamadan Harbiye Nezareti için dörtmilyon sekizyüzbinliradan oluşan bir olağanüstü ek bütçe daha kabul edildi¹³⁸.

Mahmut Şevket Paşa'nın bütçeden istediği payı almasıyla sonuçlanan bu olay Cavit Bey'le arasındaki sürtüşmeyi ve fikir ayrılığını ortadan kaldırmadı. Mahmut Şevket Paşa şimdi de Harbiye Nezareti bütçesinin kullanımında daha geniş yetkilere sahip olmak istiyordu¹³⁹. Ancak, 1910 yılının Nisan ayında kabul edilen Muhasebe-i Umumiye Kanunu Mahmut Şevket Paşa'nın bu düşüncelerini engelliyordu¹⁴⁰. Kanunun, 22. ve 29. maddeleri bakanlıklarda yapılan harcamaların bütçeye uygunluk açısından, Maliye Nezareti tarafından denetlenmesini zorunlu kılıyordu¹⁴¹. Bu doğrultuda, bakanlıklarda Maliye Nezareti'ne bağlı ve onun tarafından atanmış bir memur, muhasebe işlerini yerine getirmek ve gerekli harcamaların yapılmasını kanunlara uygunluk açısından denetlemek için, görevlendirilmişti. Mahmut Şevket Paşa, Muhasebe-i Umumiye Kanununun 22. ve 29. maddelerinin Harbiye Nezareti için uygulanmasını istemiyordu¹⁴². Bu maddelerin kaldırılmasının ya da uygulanmamasının Harbiye Nezareti ve Mahmut Şevkte Paşa'yı keyfi harcamalara iteceğini

¹³⁷ a.g.e., sf: 332.

¹³⁸ a.g.e., İ.S.: 2, İ: 117, sf: 399-420.

¹³⁹ Hüseyin Cahit, "Buhran-ı Vükela Şaiyası ve Tesirat", Tanin, 11 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁴⁰ M.M.Z.C., İ.S.: 2, İ: 69, sf: 641-647.

¹⁴¹ Sabah, 5 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁴² Mahmut Şevket Paşa, Muhasebe-i Umumiye Kanunu Meclis-i Mebusan'da görüşülürken bazı maddelerine karşı çıkmıştı. Bkz: M.M.Z.C., İ.S.: 2, İ: 44, sf: 449.

düşünen Cavit Bey bunu kabul etmedi¹⁴³. Mahmut Şevket Paşa, Padişah ve İttihat ve Terakki'yi istifa etmekle tehdit etti¹⁴⁴. Bir hükümet bunalımına dönüşme eğilimi gösteren bu olay yapılan toplantılarla giderilmeye çalışıldı. Tanin, böylesine hassas bir konuda olayın fazla büyümeden çözümlenmesine yönelik yayınlar yapıyordu¹⁴⁵. Hüseyin Cahit ise Mahmut Şevket Paşa ile Cavit Bey arasında yaşanan gerginliğin Avrupa ülkeleri tarafından yanlış anlaşılacağı kaygısını taşıyordu¹⁴⁶. Olayı çözmek için kendisini ziyarete giden Halil, Rahmi ve Dr. Nazım Beylere İttihat ve Terakki içinde kendisini arkadan bıçaklamak isteyenlerin olduğunu söyleyen Mahmut Şevket Paşa, açıkça bu insanlarla çalışmak istemediğini söyledi¹⁴⁷. Maliye Nazırı Cavit Bey'le Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa arasında yaşanan gerginlik fazla büyümeden önlendi. Harbiye Nezareti bütçesindeki bazı harcamaların Maliye Nezareti ve Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun denetimine gerek kalmadan kullanılabilmesine karar verildi¹⁴⁸.

K-) YENİ HÜKÜMET ARAYIŞLARI

Mahmut Şevket Paşa ile Cavit Bey arasındaki sürtüşmenin uzlaşmayla sonuçlanması ve olaydan Mahmut Şevket Paşa'nın güçlenerek çıkması basında İttihat ve Terakki'nin yeni bir hükümet kuracağı söylentilerinin çıkmasına neden oldu¹⁴⁹. Mahmut Şevket Paşa'nın ordunun desteğiyle Talat ve Cavit Bey'in olmadığı yeni bir hükümet kuracağı iddia ediliyordu¹⁵⁰. Sivil unsurların tepkisini çekmemek için de Talat Bey Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilecekti. Kurulacak hükümet deneyimli ve asker kökenli kişilerden oluşacaktı. Mahmut Şevket Paşa'nın bu girişimine karşı İttihat ve Terakki'deki sivil unsurlar da Rahmi Bey ya da Necmeddin Bey'in başkanlığında bir hükümet kurma hazırlığı içindeydi¹⁵¹. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki içindeki

¹⁴³ Hüseyin Cahit, "Heyet-i Vükelada İtilaf", Tanin, 6 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁴⁴ Sabah, 5 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁴⁵ Tanin, 9 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁴⁶ Hüseyin Cahit, "Heyet-i Vükelada İtilaf", Tanin, 6 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁴⁷ Halil Mentese'nin Anıları, Yayına Hazırlayan: İsmail Arar, İstanbul 1986, sf: 128-129.

¹⁴⁸ Sabah, 7 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁴⁹ Sabah, 24 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁵⁰ Hüseyin Cahit, "Buhran-ı Vükela Şaiyaları", Tanin, 24 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁵¹ Sabah, 25 Teşrin-i Evvel 1326.

bu hükümet arayışlarını yalanlamıyordu. Hüseyin Cahit, meclisin kapalı olduğu bir anda hükümet değişikliği yapılmasını anlamsız buluyordu¹⁵². Yakında toplanacak olan İttihat ve Terakki kongresinin sonuçlarına göre bir değişiklik yapılabileceğini ima eden Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki içindeki “muhafazakâr” “radikal” tanımlamalarınında şu şekilde cevap veriyordu¹⁵³: “*Fırka dahilinde radikal yahud muhafazakâr bir cereyan mevcudiyetine, bunlardan birisinin diğerine galebesine dair olan rivayetlere gelince. Şüphe yokki yüzaltmış küsur fırka üyesinin hepsinde aynı fikirde olduğunu iddia etmek yanlış olur.*”

L-) 1910 KONGRESİ

Kongre, güçlenen muhalefet, 1910 Temmuzunda ortaya çıkartılan Cemiyet-i Hafiye söylentileri, Arnavutluk ve Balkanlar’da yaşanan büyük sorunların gölgesi altında ekim ayında toplandı¹⁵⁴. İttihat ve Terakki kongresi, kamuoyunun beklentilerinin tam tersi yeni hükümet arayışlarına sahne olmadı¹⁵⁵. Kongrede Cemiyet nizamnamesindeki birkaç değişiklikle beraber “Fırka-Cemiyet” ikilemine yönelik yeni düzenlemeler yapıldı¹⁵⁶. Fırka ve Cemiyet arasındaki ilişkiler altı maddelik bir programla yeniden tesbit edildi. 1910 kongresinde Meclis-i Mebusan’daki İttihat ve Terakki Fırkası ile halk arasındaki ilişkiyi kurmak görevi Cemiyete verilirken, Cemiyet ile Fırkanın birbirini tamamlayan iki ayrı unsur olduğu vurgulandı. Cemiyet ile Fırka arasındaki farklılık çalışma alanlarından kaynaklanmaktaydı. Fırka, siyasi işlerle uğraşırken Cemiyet de eğitim ve sosyal alanlarda kendisini gösterecekti¹⁵⁷.

Cemiyetin Katib-i Umumiliğine Hacı Adil Bey’in getirildiği kongrede, yeni Merkez-i Umumi üyeleri şu isimlerden oluşmaktaydı: Dr. Nazım, Hacı Adil, Ömer Naci, Eyüb Sabri ve Mithat Şükrü

¹⁵² Hüseyin Cahit, “Buhran-ı Vükela Şaiyaları”, Tanin, 24 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁵³ Cahit, a.g.m.

¹⁵⁴ 1910 Kongresi için bkz: Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 230, Tanin, 12 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁵⁵ “Selânik Kongresi”, Sabah, 20 Teşrin-i Evvel 1320.

¹⁵⁶ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi, Selânik 1326, Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 230.

¹⁵⁷ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 230, Tanin, 23 Teşrin-i Evvel 1326.

Bey¹⁵⁸. Aralık ayının ilk haftasında yapılan seçimlerde de İttihat ve Terakki Fırkası başkanlığına Halil Bey getirildi¹⁵⁹.

Kongrede hükümet ve İttihat ve Terakki Fırkası'nı bağlayıcı kararlar alınmadı¹⁶⁰. Kongrede ortaya çıkan hava Hakkı Paşa hükümetinin devam etmesi yönündeydi. Nitekim, bu doğrultuda yıprandıkları düşünülen ve heran görevden alınacakları söylenen Talat, Cavit ve Hallaçyan Efendi'ye açık destek verildi¹⁶¹. Kongrenin bu kararına rağmen İttihat ve Terakki Fırkası "bekle gör" taktiği uyguluyordu. Hüseyin Cahit, İttihat ve Terakki Fırkası'nın İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin meclisin açılmasından sonra iç ve dış politika hakkında vereceği açıklamayı beklediğini yazıyordu¹⁶². İttihat ve Terakki Fırkası Reisi Halil Bey aynı doğrultudaki düşüncelerini basına açıklamaktan çekinmiyordu¹⁶³: *"Kabinenin adem-i kifayet ve ehliyeti tahakkuk ederse ekseriyet fırkası neden kabine aleyhinde red oyu vererek onu düşünmesin. Memleketin gerek dahili gerek harici politikasının sık sık buhranının ülkeyi ne kadar sarsmakta olduğu şimdiye kadar vuku bulan emsallerden pek güzel anlaşılmıştır."* Hüseyin Cahit, hükümetin görevden alınması halinde yerine gelecek hükümetini İttihat ve Terakki'nin desteğini alması gerektiğini vurgularken, hükümetteki İttihatçı Nazırların yerlerine daha iyi birisi bulunmadıkça değiştirilmesinin Fırkayı zayıflatacağını yazıyordu¹⁶⁴.

M-) KONGRE SONRASINDA İTTİHAT VE TERAKKİ VE HÜKÜMET

Kongre sonrasında İttihatçı olmayan baskı İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde bulunan İttihatçıların buldukları görevlerde

¹⁵⁸ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 240.

¹⁵⁹ Tanin, 19. Teşrin-i Sani 1326.

¹⁶⁰ Kongrede hükümetin iç ve dış politikasına yönelik görüşmelerin yapıldığı yönündeki söylentiler Merkez-i Umumi tarafından yalanlandı. Bkz: Sabah, 26 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁶¹ Selânik Mebusu Emanuel Karasu Efendi'nin bu açıklaması için bkz: Sabah, 27 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁶² Hüseyin Cahit, "Buhran-ı Vükela Şaiyaları", Tanin, 24 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁶³ Sabah, 2 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁶⁴ Hüseyin Cahit, "Heyet-i Vükelayı Teşkil", Tanin, 11 Teşrin-i Sani 1326.

başarılı olamadıklarını ileri sürüyordu¹⁶⁵. Sabah ve İkdam İttihatçı Nazırların Fırka içi çatışmalarından üzerlerine düşen görevi yerini getirmekte yetersiz kaldıklarını yazıyordu. Bu iki gazetenin sorunu aşmak için önerdikleri teklif ise hükümete tarafsız ve kamuoyu tarafından sevilen insanların girmesiydi. Hüseyin Cahit, hükümete tarafsız kişilerin girmesine karşı çıkıyordu¹⁶⁶. Basın, hükümetin iç ve dış politika hakkında hükümetin yapacağı açıklamadan sonra hükümetin İttihat ve Terakki tarafından düşürüleceğini iddia ederken kurulacak olan yeni hükümet üyelerinin ismini yayınlıyordu¹⁶⁷. Bu sırada eski Stockholm Elçisi Şerif Bey'in gazetelerde "Osmanlı Islahat-ı Esasiye Cemiyeti" adına yayınladığı bildirimlerde hükümet ve İttihatçıları eleştirerek ordunun yönetime karşı ayaklanmasını istemesi havayı daha da gerginleştirdi¹⁶⁸. Hüseyin Cahit, orduyu tahrik etmekle suçladığı Şerif Bey'in İttihatçı düşmanı olduğunu yazarken, ordunun bu tahriklerden etkilenmemesi içinde çaba sarfediyordu¹⁶⁹.

Basın ve kamuoyundan gelen baskılardan rahatsız olan İttihat ve Terakki Fırkası ard arda yaptığı toplantılarda hükümet hakkında ortak bir politika belirlemeye çalışırken, hükümetin mecliste yapacağı açıklamayı biran önce yapmasını istedi¹⁷⁰. İttihat ve Terakki içinde verilecek bir gensoruyla hükümeti düşürmek isteyenler vardı. Basri Bey'in bu doğrultudaki teklifi İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabul edildi¹⁷¹. Ancak, Halil Bey'in girişimiyle gensoru teklifi süresiz ertelendi¹⁷². Muhalif basın gibi Tanin de yeni hükümet arayışlarını sütunlarında değerlendirmeye başladı¹⁷³. Tanin, Said Paşa'nın başkanlığında

¹⁶⁵ "Nazırların Nazarı Dikkatine", *Sabah*, 26 Teşrin-i Evvel 1326, *Sabah*, 31 Teşrin-i Evvel 1326.

¹⁶⁶ Hüseyin Cahit, "Heyet-i Vükela Nasıl Teşkil Etmeli", *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁶⁷ *Sabah*, 17 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁶⁸ Osmanlı Islahat-ı Esasiye Cemiyeti'nin bu bildirisinin tam metni için bkz: *Tanin*, 16 Teşrin-i Sani 1326. Cemiyetin Programı ve daha geniş bilgi için bkz: Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları*, Yayın Hazırlayan: A. Özalp, İstanbul 1990, sf: 88-101. Tunaya, a.g.e., Cilt: 1, sf: 226-228.

¹⁶⁹ Hüseyin Cahit, "Dahili Tahrikatlar", *Tanin*, 16 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁷⁰ *Tanin*, 16 Teşrin-i Sani 1326, *Sabah*, 17 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁷¹ *Sabah*, 17 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁷² *Sabah*, 19 Teşrin-i Sani 1326, *Sabah*, 20 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁷³ *Tanin*, 3 Kanun-u Evvel 1326.

bir İttihat ve Terakki hükümetinin kurulmasını istiyordu¹⁷⁴. İttihat ve Terakki Fırkası Katib-i Umumisi Ahmet Nesimi Bey ise kamuoyunun bu doğrultudaki beklentilerini şu şekilde gidermeye çalışıyordu¹⁷⁵:
“*Meclisin, kabinenin program ve siyasetin müzakere ve münakaşa etmesi hususunda iltizam olunan temdid-i müddet su-i tevile düşar olmak değil, bilakis efsar-ı umumiye-yi Osmaniyenin hüsn-ü kabul ve tevcihine mazhar olmasıdır.*”

Kamuoyu ve İttihatçıların dört gözle bekledikleri açıklama İbrahim Hakkı Paşa tarafından 3 Aralık 1910 tarihinde Meclis-i Mebusan’da yapıldı¹⁷⁶. Onbir aylık icraatın anlatıldığı bu açıklamada içeride ve dışarıda karşılaşılan onca probleme rağmen İbrahim Hakkı Paşa hükümetin başarılı olduğunu düşünmekteydi. Beş gün boyunca süren görüşmelerde hükümet ve İttihat ve Terakki, Meclis-i Mebusan’da gittikçe artan muhalefetin gücünü birkez daha gördü. Rıza Tevfik, hükümetin Adl ve İhsan politikasının geçen sürede başarısızlıkla sonuçlandığını söyledi¹⁷⁷. Amasya Mebusu İbrahim Hakkı Bey, müsteşarlıkla devlet yönetimine sızmaya çalışan ve bunu başaramayan İttihatçıların artık İbrahim Hakkı Paşa hükümetiyle birlikte devletle özleştiğini, bununla meşrutiyet için büyük bir tehlike olduğunu dile getirdi¹⁷⁸. Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey, İdare-i örfiyenin kaldırılmasını isterken İbrahim Hakkı Paşa’yı da “enkaz-ı istibdat” olarak tanımladı¹⁷⁹. Meclis-i Mebusan’da yaşanan sert tartışmalara rağmen korkulan olmadı. Hükümet 61 red oyuna karşı 123 evet oyuyla meclisten güvenoyu aldı¹⁸⁰. Elde edilen bu sonuçtan Meclis-i Mebusan’da üye sayısı yüzelliyi aşan İttihat ve Terakki grubunda hükümetten memnun olmayanların olduğu anlaşılıyordu. Hükümet meclisten güvenoyu alarak rahatladıysada elde edilen sonuç bir anlamda muhalefetin başarısıydı. Daha önce hükümet aleyhinde kritik oylamalarda

¹⁷⁴ Tanin’in yayımladığı hükümet listesinde Said Paşa’nın dışındaki bütün hükümet üyeleri İttihatçıydı. Bkz: Tanin, 3 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁷⁵ Sabah, 2 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁷⁶ M.M.Z.C., İ.S.: 3, İ: 10, sf: 272-285.

¹⁷⁷ a.g.e., sf: 280.

¹⁷⁸ a.g.e., İ.S.: 3, İ: 11, sf: 306.

¹⁷⁹ a.g.e., sf: 307.

¹⁸⁰ a.g.e., İ.S.: 3, İ: 14, sf: 505, Hüseyin Cahit, “Dürnkü Meclis”, Tanin, 21 Teşrin-i Sani 1326.

30-35 civarında dolaşan red oylarının sayısı artmıştı¹⁸¹. Hüseyin Cahit, sonucu hükümetin İttihat ve Terakki'nin açık desteğini almadan muhalefetle "boy ölçüşmesi" olarak değerlendirdi¹⁸²: "*Şimdiye kadar Meclis-i Mebusan'da itimad reyî alan hükümetler evvelce fırkanın müzehheratını temin ederek Meclis-i Mebusan huzuruna bir emniyet-i kati ile çıktıkları halde bu defa kabine böyle bir müzehherat ümid olmaksızın muhalifin ile boy ölçüşmeye girişti.*" Böylesine belirsiz bir ortamda elde edilen sonucu Hüseyin Cahit başarı olarak değerlendirdi. Hüseyin Cahit oylamada hükümete muhalefet eden ya da güvenoyu vermeyen İttihatçıların Fırka programına uymamakla suçladı ve bunların Fırka içi tüzüğüne göre cezalandırılmalarını istedi¹⁸³: "*Fırka azaları müşterek programı takip etmek itibariyle şüphe yokki aynı maksada hadımdırlar. Fakat takip edenler için bir program tatbikinde muhtelif yollar vardır. Asl ve esasta ittifak olmakla beraber teferruatta ictihatların tahlifi tabidir. Yüzaltmış kişilik fırka azası tarz-ı tefekkür itibariyle birbirinin aynı olamaz. Diğer taraftan Fırka azasının Kemal-i metanetle çalışabilmesi için birbirlerini gayet iyi tanımaları, birbirlerinin şahsiyetlerini, mazilerini, ahlaklarını bilmeleri gerekir.*"

Meclis-i Mebusan'daki güvenoyu sonucu İttihat ve Terakki'deki hükümet arayışlarını daha da hızlandırdı. Hükümete oylamada red oyu veren İttihatçılar şimdide hükümette değişiklik yapılmasını istiyorlardı¹⁸⁴. Ancak, bu değişikliklerin nasıl yapılacağına ilişkin ciddi fikir ayrılıkları vardı¹⁸⁵. Bazı İttihatçılar, istenmeyen nazırların istifa yoluyla görevlerinden ayrılmalarını isterken, kimileride bunun yaratacağı sıkıntıları gözönünde tutacak İttihat ve Terakki Fırkası'nın vereceği gensorularla Meclis-i Mebusan'da düşürülmesini istedi. Cemiyet ve merkez-i umumi üyeleri de İbrahim Hakkı Paşa'nın görevden alınması koşuluyla hükümette yapılacak değişikliklere sıcak bakıyordu. Cemiyet, İbrahim Hakkı Paşa'nın görevden alınmasının en çok muhalefetin işine yarayacağını

¹⁸¹ Cahit, a.g.m.

¹⁸² Hüseyin Cahit, "Meclis-i Millide", Tanin, 22 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁸³ Hüseyin Cahit, "Fırkada", Tanin, 15 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁸⁴ Sabah, 23 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁸⁵ Hüseyin Cahit, "Dünlü Celse", Tanin, 25 Teşrin-i Sani 1326.

düşünmekteydi¹⁸⁶. İttihat ve Terakki Fırkası'nda yapılacak değişikliklerin hükümetin politikasını hangi şekilde etkileyeceğini düşünmekteydi¹⁸⁷. Cemiyetin ve merkez-i umuminin açık desteğini alan İttihat ve Terakki Fırkası yaptığı toplantılarda hükümette kimlerin değiştirileceğini ve yerlerine kimlerin getirileceğini tesbit etmeye çalıştı. İbrahim Hakkı Paşa İttihat ve Terakki'nin kendisine danışmadan hareket etmesinden endişeleniyordu¹⁸⁸. Ancak, bu kaygılar boşa çıktı ve Evkaf Nazırı Şerif Ali Haydar Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın bilgisi dahilinde istifaya zorlandı¹⁸⁹. Yerine 21 Aralık 1910 tarihinde Niğde Mebusu Hayri Bey getirildi. İttihat ve Terakki Fırkası'nda yapılan oylamada Hayri Bey iki red oyuna karşı büyük bir çoğunlukla bu göreve getirildi¹⁹⁰. Muhafazakâr eğilimiyle tanınan Şerif Ali Haydar Bey'in yerine İttihatçı birisinin getirilmesiyle hükümete tarafsız kişilerin girmesi yolundaki beklentilerde son verilmiş oluyordu¹⁹¹.

Hükümetteki bu değişiklik hükümet aleyhindeki İttihatçı mebusları memnun etmedi. Muhalif mebuslar bu değişiklik ile yetinmek istemiyorlardı. Hüseyin Cahit muhalif mebusların bu tutumunun İttihat ve Terakki'ye zarar verdiğini düşünmekteydi. İttihat ve Terakki Fırkası muhaliflerden gelen baskı sonunda 27 Aralık 1910 tarihinde yeni kararlar almak zorunda kaldı. Bu yeni kararlar İttihatçı nazırların Fırka içinde yapılan oylamalarla görevden alınması geleneğine son verildi. Meclis-i Mebusan'da diğer mebuslar tarafından verilen gensorularda İttihatçı Mebuslar istedikleri oyu vermekte serbest bırakılırken, İttihatçıların vereceği gensorularda bağlayıcı Fırka kararı alınması benimsendi¹⁹². Yani İttihatçı mebusların İttihatçı Nazırlar hakkında verecekleri gensorular önce İttihat ve Terakki Fırkası'nda görüşülecekti. Fırkada yapılacak oylamada da gensoru verilip verilmemesi kararlaştırılacaktı. Alınan bu kararlar kısa bir

¹⁸⁶ Hüseyin Cahit, "Birbirlerine Karşı Fırkalar", Tanin, 27 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁸⁷ İttihat ve Terakki Fırkası'nın konuya ilişkin yaptığı toplantılardan basına yansıyan haberler için bkz: Sabah, 28 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁸⁸ Sabah, 28 Teşrin-i Sani 1326.

¹⁸⁹ Tanin, 9 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁹⁰ Tanin, 9 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁹¹ Hüseyin Cahit, "Fırkada", 15 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁹² Tanin, 15 Kanun-u Evvel 1326.

süre sonra uygulanmaya konuldu. Dahiliye Nazırı Talat Bey hakkında verilmesi düşünülen gensoru önergesi yapılan oylama sonucunda kabul edilmedi¹⁹³. Trablusgarb Mebusu Naci Bey ve Hüseyin Cahit Bey'in Maarif Nazırı Emrullah Efendi hakkında vermek istedikleri iki ayrı gensoru önergesi İttihat ve Terakki Fırkası'nda görüşülerek kabul edildi¹⁹⁴. Emrullah Bey'in Meclis-i Mebusan'da yapacağı açıklamalardan sonra olumlu ya da olumsuz oy verilmesine karar verildi. Bu iki gensoru önergesi 2 Ocak 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan'a verildi. Trablusgarb Mebusu Mehmet Naci Bey Trablusgarb'taki eğitim işleri hakkında açıklama isterken Hüseyin Cahit de Maarif Nezareti'nin yaptığı gereksiz harcamaların Maarif Nazırı Emrullah Bey tarafından açıklanmasını istediler¹⁹⁵. Gensorular 9 Ocak 1911 tarihinde görüşüldü ve Maarif Nazırı Emrullah Efendi 127 evet oyuyla güvenoyu aldı¹⁹⁶.

Muhaliflerden gelen baskılar sonucunda kendileri hakkında da gensoru verileceğinden endişe eden Talat ve Cavit Bey İttihat ve Terakki Fırkası'ndan güven istediler¹⁹⁷. 5 Ocak'ta İttihat ve Terakki Fırkası'nda yapılan gizli oylamada Talat ve Cavit Bey'e destek verildi. Basına yansıyan haberlere göre Talat Bey 15 red oyuna karşı 89 evet oyu, Cavit Bey'de 4 red oyuna karşı 91 evet oyu aldı¹⁹⁸.

N-) İDARE-İ ÖRFİYE'NİN UZATILMASI KARŞISINDA HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ

İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin kurulmasından sonraki en büyük kriz 1911 yılı başında yaşandı. İdare-i Örfiye'nin uzatılması birkez daha hükümetle İttihatçıları karşı karşıya getirdi. İbrahim Hakkı Paşa hükümet programında belirttiği gibi İstanbul'da İdare-i Örfiye'nin kaldırılmasını istiyordu. 31 Mart olayının bastırılmasından sonra şartlar normale dönmüş, İstanbul'da İdare-i Örfiye'nin uzatılmasına

¹⁹³ Tanin, 17 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁹⁴ Tanin, 17 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁹⁵ M.M.Z.C., İ.S.: 3, İ: 21, sf: 8-9.

¹⁹⁶ a.g.e., İ.S.: 3, İ: 23, sf: , Hüseyin Cahit, "Dünkü İstizah", Tanin, 27 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁹⁷ Tanin, 24 Kanun-u Evvel 1326.

¹⁹⁸ Tanin, 24 Kanun-u Evvel 1326.

neden olabilecek sorunlar kalkmıştı. Muhalefet de İdare-i Örfiye'nin kaldırılmasını istiyordu. Meclisteki her oturumda muhalefet hükümet ve İttihatçıları İdare-i Örfiye'yi gizli bir güç olarak kullanmakla suçluyordu. Başta Talat, Cavit ve Rahmi Bey olmak üzere İttihat ve Terakki'nin sivil kanadı İdare-i Örfiye'yi kaldırmaya bir süre daha uzatılmasını istiyordu¹⁹⁹. Hüseyin Cahit, bunu hatıralarında şu şekilde anlatıyordu²⁰⁰:
“Hükümet, İdare-i Örfiye'yi kaldırmaya bir türlü kendinde cesaret göremiyordu. Bunda dahili faziyetin zorluğu, imparatorluğun muhtelif noktalarında yer yer dahili harbin bütün şiddeti ile devam etmesi, Meclis-i Mebusan'da muhalefetin muttasıl hükümet otoritesini kırmaya çalışması amil olduğu kadar İdare-i Örfiye'nin bahsettiği mutlak nüfuz ve kudrete sığınarak rahat rahat hükümet sürmeninde tesiri olacaktı.”

İbrahim Hakkı Paşa, İdare-i Örfiye'nin kaldırılmasında destek vermeyeceklerini söyleyen İttihatçıları istifayla tehdit etti²⁰¹. Mahmut Şevket Paşa da İdare-i Örfiye'nin uzatılmaması durumunda İbrahim Hakkı Paşa hükümetinden çekilmekle tehdit etti²⁰². Bir hükümet krizine dönüşme eğilimi gösteren bu olaya Cemiyet el koydu. Merkez-i Umumi üyesi Hacı Adil Bey İstanbul'a geldi²⁰³. İbrahim Hakkı Paşa, İdare-i Örfiye'nin uzatılması konusunda ikna edildi. Cemiyetin bu teklifi karşısında İbrahim Hakkı Paşa'da hükümette değişiklik yapılmasını istedi²⁰⁴. İbrahim Hakkı Paşa, İttihat ve Terakki içindeki muhalif grubun istemediği Talat, Hallaçyan ve Emrullah Bey'in istifa etmesini şart koştu²⁰⁵. Talat Bey'in hükümetten ayrılmasından sonra İbrahim Hakkı Paşa yeni bir hükümet kurma düşüncesindeydi²⁰⁶. Hallaçyan ve Emrullah Bey'in olmayacağı yeni hükümette Talat Bey'den boşalan Dahiliye Nezareti'ne Mentеше Mebusu Halil Bey getirilecekti. Cemiyet ve Fırka,

¹⁹⁹ Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 12 Eylül 1943.

²⁰⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, Fikir Hareketleri, Sayı: 149, 29 Ağustos 1936, sf: 293.

²⁰¹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 12 Eylül 1943.

²⁰² Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 12 Eylül 1943.

²⁰³ Tanin, 22 Kanun-u Sani 1326.

²⁰⁴ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Eylül 1943.

²⁰⁵ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Eylül 1943.

²⁰⁶ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Eylül 1943.

Halil Bey'in hükümete girmesini istemiyordu²⁰⁷. Fırka, Hallaçyan Efendi'nin görevden alınmasını hükümette azınlıkların temsili açısından uygun bulmuyordu. Hallaçyan Efendi bütün bu gelişmelerin arkasında Selânik Mebusu Rahmi Bey'in olduğunu düşünmekteydi²⁰⁸. Hallaçyan Bey'in yerine düşünülen Nail Bey'de İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabul görmedi. İttihat ve Terakki içinde yaşanan bu sıkıntılar diğer hükümet üyelerini de rahatsız ediyordu. Mavro Kardato ve Refet Bey hükümetten istifa etme eğilimindeydi²⁰⁹. Cavit Bey de Mahmut Şevket Paşa ile yaşadığı sıkıntılardan dolayı hükümetten ayrılmak istiyordu. Yapılan bir toplantıda istifaların toplu olarak verilmesine karar verildi. Ancak, daha sonra alınan başka bir kararla toplu istifa etmekten vazgeçildi²¹⁰. Hükümetten ilk olarak 10 Şubat 1911 tarihinde Dahiliye Nazırı Talat Bey istifa etti²¹¹. Talat Bey'in yerine daha uygun birisi bulunamadığı için Menteşe Mebusu Halil Bey Dahiliye Nezareti'ne getirildi. Talat Bey'in istifası aslında İttihat ve Terakki içinde güçlenen muhalefetin yani Hizb-i Cedidin bir başarısıydı. Hüseyin Cahit, Talat Bey'in bir "ahval-i ruhiye" sonucu istifa ettiğini yazarken, yıllar sonra yazdığı hatıralarında ise bunu parti içi muhalefetin yani Hizb-i Cedid'in bir başarısı olarak yorumlamaktaydı²¹²: *"Talat'ı yıkan kuvvet, parlamento icabları değildi. İttihat ve Terakki içindeki entrikaydı. Yarı meczup, fakat daha ziyade haris, mutaassıb, dar kafalı pek inatçı ve çok mücadeleci bir adam olan Sadık Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde kendini göstermiş simaların hükümete karışmamaları tezini Cemiyet içinde müdafaa ediyordu."* Mutedil Liberal ve Ahali Fırkası Talat Bey'in istifasını bir parti için sorun olarak değerlendirdiler²¹³. Hükümette yeni istifaların beklendiği yolundaki söylentiler ise Tanin tarafından yalanlandı²¹⁴. Hüseyin Cahit, Talat Bey'in arkadaşları ve Sadrazamla olan problemlerden dolayı istifa

²⁰⁷ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Eylül 1943.

²⁰⁸ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Eylül 1943.

²⁰⁹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Eylül 1943.

²¹⁰ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Eylül 1943.

²¹¹ Tanin, 29 Kanun-u Sani 1326, Hüseyin Cahit'in konuya ilişkin değerlendirmesi için bkz:

Hüseyin Cahit, "Dahiliye Nazırının İstifası", Tanin, 3 Kanun-u Sani 1326.

²¹² Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, Sayı: 152, 19 Eylül 1936, sf: 341.

²¹³ Tanin, 31 Kanun-u Sani 1326.

²¹⁴ Tanin, 31 Kanun-u Sani 1326.

etmediğini, eğer bu nedenle istifa etmiş olsaydı bunun arkasının geleceğini yazdı²¹⁵. Talat Bey'den boşalan Dahiliye Nezareti'ne 15 Şubat 1911 tarihinde İttihat ve Terakki Fırkası Reis Mentеше Mebusu Halil Bey getirildi.

14 Şubat 1911'de toplanan İttihat ve Terakki Fırkası İbrahim Hakkı Paşa'ya açık destek verdiğini bir kez daha vurguladı²¹⁶. Aynı toplantıda Emrullah ve Hallaçyan Efendi hakkında gizli oylama yapıldı. Oylama sonunda Fırkadan istedikleri desteği alamadıklarını gören Emrullah ve Hallaçyan Efendi aynı gün hükümetten istifa ettiler²¹⁷. 21 Şubat 1911'de yapılan toplantıda da Halil Bey'den boşalan Fırka başkanlığına da Talat Bey getirildi²¹⁸. Emrullah Bey'den boşalan Maarif Nezareti'ne Tanin yazarı ve Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey getirildi. Hükümette yapılan bu değişikliklere rağmen İttihat ve Terakki'nin dediği oldu ve İdare-i Örfiye 1 Mart 1911 tarihinden geçerli olmak üzere tekrar uzatıldı.

O-) İTTİHAT VE TERAKKİ İÇİNDE GÜÇLENEN MUHALEFET VE HİZB-İ CEDİD

1911 yılının Nisan ayında ortaya çıkan Hizb-i Cedid hareketi İttihat ve Terakki'ye zor günler yaşattı. İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin kurulması sırasında istedikleri sonucu elde edemeyen muhafazakâr grup, geçen süre içerisinde gittikçe artan muhalif bir kimliğe bürünmüştü²¹⁹. Fırka içindeki bu muhafazakâr grup Ahali Fırkası'na destek veriyordu. Bu grup, 1910 yılının ikinci yarısından itibaren kendisini daha belirgin bir şekilde hissettirmeye başladı. Özellikle kritik oylamalardan hükümete destek vermekten çok muhalefetle işbirliği yaptı. İttihat ve Terakki Fırkası tarafından gözardı edilen bu grup hükümette temsil edilmiyordu. Bu muhafazakâr grup mason olduklarını iddia ettikleri bazı hükümet

²¹⁵ Hüseyin Cahit, "Tereddüt", Tanin, 3 Şubat 1326.

²¹⁶ Tanin, 2 Şubat 1326.

²¹⁷ Tanin, 3 Şubat 1326.

²¹⁸ Tanin, 9 Şubat 1326.

²¹⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, Sayı: 150, 5 Eylül 1936, sf: 130.

üyelerinin görevden alınmasını istiyorlardı: *“Biz vatan için çalıştık. Birkaç kişinin mevkie geçerek otomobillerde gzmeleri için uğraşmadık.”* diyen grup, dini kurallara bağlı kalınmasını istiyordu²²⁰. Bu grubun liderliğini İttihat ve Terakki içinde faal görevler alan Miralay Sadık Bey yapıyordu. Miralay Sadık Bey, bir süre Manastır İttihat ve Terakki kulübü başkanlığıda yapmıştı. Manastır İttihat ve Terakki kulübünün diğer kulüplerden belirgin bir farkı vardı. Miralay Sadık Bey’in başkanlığındaki Manastır Kulübü Melami tarikatına mensuptu. Sadık Bey’in masonluk aleyhtarı olması İttihatçıları dinsizlikle suçlaması bu kimliğinden kaynaklanmaktaydı²²¹. Sadık Bey, meşrutiyetin ilanından sonrada Ömer Naci ve Dr. Nazım Bey’e birlikte İttihat ve Terakki Fırkası Murahhaslığına getirilmişti. Hizb-i Cedid hareketinin Meclis-i Mebusan’daki liderliğini ise Balıkesir Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendi yapıyordu²²². Hizb-i Cedid Hareketi İngiliz Elçiliği tarafından da desteklenmekteydi. İngiliz Elçiliği tercümanı Fitz Maruce, Abdülaziz Mecdi Efendi ve arkadaşlarını İttihat ve Terakki aleyhinde kışkırtıyordu²²³: *“Yakında hepiniz mason olacaksınız. Talat Bey’e arkadaşları buna gizlice karar verdiler. Hatta bu maksadın hulülü içinde Musa Kazım Efendi gibi bir sarıklı masonu şeyhülislam makamına getirdiler. Günün birinde, bir fetva ile masonluk resmi bir din şeklini alacak.”*

Hizb-i Cedid hareketi Sadık Bey’in İstanbul’a gelmesiyle dahada hareketlendi. Harekete destek veren mebuslara toplantılar yapıldı. Dinsel ve mistik bir hava içinde geçen bu toplantılarda yönetim aleyhine kararlar alındı. Prens Aziz Paşa ve taşradaki birçok yerel yöneticinin de destek verdiği Hizb-i Cedid hareketi Selânik ve Manastır’dan sonra İstanbul’daki askeri birlikler arasında da hızla örgütlenmeye başladı. Hükümet ve İttihatçılar, dini duyguları kullanarak örgütlenmeye çalışan bu hareketi güçle bastırmaya cesaret edemiyordu. İkdam ve Yeni Gazete’nin desteklediği Hizb-i Cedid Hareketi’ni Tanin ve Hüseyin Cahit basit bir muhalif hareket olarak değerlendirdi. İttihat ve Terakki içindeki yaygın

²²⁰ Hüseyin Cahit, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, Sayı: 152, 19 Eylül 1936, sf: 342.

²²¹ Sadık Bey için bkz: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul 1990, sf: 243.

²²² Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 215.

²²³ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul 1991, sf: 221-222.

düşünce bu hareketin İngiliz Elçiliği tarafından desteklendiği yönündeydi²²⁴. Hizb-i Cedid hareketini bastırmak ve büyümeden kontrol altına almak isteyen İttihatçılar, Sadık Beyle görüşmeye karar verdiler. Ancak, Talat Bey'in Sadık Bey ile yaptığı görüşmeden istenilen sonuç elde edilemedi. Sadık Bey ve arkadaşları hükümetin bazı üyelerinin değiştirilmesinde ısrar ettiler. Hizb-i Cedid Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin görevden alınmasını istiyordu. Sadık Bey'in gittikçe büyüyen ve kontrol edilemeyen gücü hükümet içinde bir bunalıma neden oldu. Cavit Bey, olayın kontrol altına alınmaması durumunda hükümetten istifa etme taraftarıydı²²⁵: *"Biz mevkimizde merbut değiliz. Çekilmeyi şiddetle arzu ederiz."* Talat, Cavit ve Rahmi Bey'in katıldığı bir toplantıda Sadık Bey'in muhalefetinin önlenememesi durumunda, Mahmut Şevket Paşa'nın devreye sokularak Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasına karar verildi²²⁶. Ancak, bunun Mahmut Şevket Paşa'yı dahada güçlendireceği düşüncesiyle bu kararın, başvurulacak en son çare olarak uygulanması kabul edildi. İttihatçılar tarafından kabul edilen bir başka düşüncede; Hizb-i Cedid Hareketi dışında kalan 50-55 kişilik bir grubla hükümetten çekilerek yönetimi Sadık Bey ve arkadaşlarına bırakmak yönündeydi²²⁷. Bu grup, siyasi yaşamını İttihat ve Terakki adıyla sürdürecektir ve bir süre Sadık Bey ve arkadaşlarına muhalefet etmeyecekti. Cemiyet ve Merkez-i Umumi Hizb-i Cedid Hareketi karşısında İttihat ve Terakki Fırkası'nı desteklemekteydi. Merkez-i Umumi'nin bu desteği Hacı Adil Bey tarafından İttihat ve Terakki Fırkası'na iletildi²²⁸.

İttihat ve Terakki, İbrahim Hakkı Paşa ve Mahmut Şevket Paşa'dan Sadık Bey'in tutuklanmasını istedi. Bu gerçekleştirilmediği takdirde Cavit Bey başta olmak üzere İttihatçıların hükümetten çekilmesine karar verildi. Sadık Bey'in tutuklanması konusunda "bekle gör" taktiği uygulayan ve Mahmut Şevket Paşa'nın kontrolü altında bulunan İbrahim Hakkı Paşa, parti içi muhalefetin en yoğun olduğu dönemde

²²⁴ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 26 Eylül 1943.

²²⁵ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 26 Eylül 1943.

²²⁶ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 26 Eylül 1943.

²²⁷ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 26 Eylül 1943.

²²⁸ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 27 Eylül 1943

İttihatçıların hükümetten çekilmesini istemiyordu. İbrahim Hakkı Paşa'nın bu konudaki düşüncesi daha farklıydı²²⁹: “İçinizde nezaretten pek bıkmış nazırlar (Cavit Bey) var. Fakat ben bu sırada kendilerinden ayrılamam. Çünkü, başlanmış bir çok işler var. Ne birinin ve ne de kabinenin çekilmesine taraftar değilim.” İttihatçılar, “sıradan bir miralaya karşı bu derece zaaf” gösteren Mahmut Şevket Paşa'nın tutumunu anlamakta güçlük çekiyorlardı²³⁰. İttihat ve Terakki Fırkası, Cemiyet ve Merkez-i Umumi'nin desteğini alarak Hizb-i Cedid'in bir programla kendilerine bildirdikleri istekleri kabul etti. Hizb-i Cedid'in teklifleri on maddelik bir beyanname ile kamuoyuna duyuruldu²³¹. Aralarında Cavit ve Rahmi Bey'in de bulunduğu bir grup alınan bu kararı protesto etti. Bu sonuç, Talat Bey'in istifasından sonra Hizb-i Cedid'in elde ettiği en büyük başarıydı²³².

Hizb-i Cedid hareketini destekleyen basın, Hizb-i Cedid'in bu başarısını İttihat ve Terakki içindeki çatışmaların sona ermesi ve Fırkanın güçlenmesi olarak değerlendirdi²³³. Hüseyin Cahit, muhalif basının bu düşüncesine “Fırka kuvvet bulmuş” başlığını taşıyan makalesiyle cevap verdi. Hüseyin Cahit, makalede Hizb-i Cedid'in on maddelik teklifini ciddiye almıyor ve İttihat ve Terakki'nin yapısında da önemli bir değişikliğin olmayacağını vurguluyordu²³⁴.

Hizb-i Cedid hareketinin önde gelen isimlerinden Karası Mebusu Hoca Mecdi Efendi, İttihat ve Terakki Fırkası programında yapılan değişikliği parti içi muhalefetin başarısı olarak değerlendirdi. Mecdi Efendi'ye göre Hizb-i Cedid hareketi, İttihat ve Terakki Fırkası içinde uzun bir süreden beri var olan “muhafazakâr” ve “liberal” düşüncelerin çatışmasından ortaya çıkmıştı. Olay bu açıdan değerlendirildiğinde, elde edilen sonuç İttihat ve Terakki içindeki

²²⁹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 28 Eylül 1943.

²³⁰ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 29 Eylül 1943.

²³¹ Tanin, 10 Nisan 1327, Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 216.

²³² Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, Fikir Hareketleri, Sayı: 151, 12 Eylül 1936, sf: 325-326.

²³³ İkdâm, 9 Nisan 1327, Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 29 Eylül 1943.

²³⁴ Hüseyin Cahit, “Fırka Kuvvet Bulmuş”, Tanin, 12 Nisan 1327.

muhafazakâr grubun bir başarısıydı. Mecdi Efendi'ye göre Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan müslüman nüfuzun yüzde doksanı ve “muhtelif anasının kısm-ı âzâmı” muhafazakârdı. Mecdi Efendi'ye göre meşrutiyetin ilanından sonra geçen süre içinde “muhafazakar hareketin memleket için daha nâfi” olduğu anlaşılmıştı. Mecdi Efendi, Hizb-i Cedid hareketine bu açıdan bakıldığında ortada şaşılacak bir durumun olmadığını iddia ediyordu. Bu düşüncelere katılmayan Hüseyin Cahit, Mecdi Efendi'yi hizipçi ve dar görüşlü olmakla suçladı²³⁵.

Sadık Bey ve arkadaşlarının elde ettikleri bu başarı İttihat ve Terakki içindeki arayışları ve rahatsızlıkları önlemeye yetmedi. Hizb-i Cedid'in istediği değişiklik programının yayınlanmasından sonra hükümette beklenen değişiklikler İttihatçıların işi ağırdan alması nedeniyle gerçekleşmedi. İbrahim Hakkı Paşa ve İttihatçılar, Sadık Bey ve arkadaşlarının İstanbul dışına çıkarılmasını istiyorlardı. Hükümet içinde istifa etmeyi düşünenler vardı. Evkaf Nazırı Hayri Bey'in istifası, İbrahim Hakkı Paşa tarafından kabul edilmedi²³⁶. Hükümet içinde bu rahatsızlıklar devam ederken Dr. Nazım ve Ömer Naci, İstanbul'daki askeri birlikleri dolaşarak Hizb-i Cedid hareketinin ordu içindeki direncini kırmaya çalışıyorlardı²³⁷. İttihatçılar, Mahmut Şevket Paşa'nın Sadık Bey'i tutuklama konusunda gösterdiği acizliği içlerine sindirebilmiş değillerdi. Bu konuda İttihatçılar tarafından sıkıştırılan İbrahim Hakkı Paşa, Padişaha, Sadık Bey Selânik'e gönderilmediği takdirde istifa edeceğini söyledi²³⁸.

Sadık Bey'in tutuklanması tartışmalarının devam ettiği günlerde İttihatçılar, İbrahim Hakkı Paşa'ya alternatif bir ismin arayışı içindeydiler. Cavit Bey'in önderliğindeki bu grup, Mahmut Şevket Paşa'yla “flört” eden İbrahim Hakkı Paşa'yı istemiyordu. Merkez-i Umumi, Hacı Adil ve Talat Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın görevde kalması taraftarıydı. Padişah da İbrahim Hakkı Paşa'yı istiyordu. İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine

²³⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri*, Sayı: 152, 19 Eylül 1936, sf: 341.

²³⁶ Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 29 Eylül 1943.

²³⁷ Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 29 Eylül 1943.

²³⁸ Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 1 Teşrin-i Evvel 1943.

düşünülen Hüseyin Hilmi Paşa ve Tefvik Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın elinde oyuncak olacakları gerekçesiyle kabul görmedi²³⁹. Said Paşa'nın başkanlığında bir hükümetin kurulması düşüncesi ise İttihat ve Terakki içinde tartışıldı. Padişah, hangi seçenekte olursa olsun Mahmut Şevket Paşa'nın hükümette yer almasını istiyordu. Padişah, Mahmut Şevket Paşa'nın hükümet dışında kalması durumunda “*yaver-i ekrem rütbesiyle saraya gelip*” yerleşmesinden korkuyordu²⁴⁰. Aynı kaygıları İbrahim Hakkı Paşa da taşımaktaydı. İbrahim Hakkı Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın hükümet dışında kalmasını iki açıdan tehlikeli görüyordu. Herşeyden önce ordunun buna karşı çıkacağını düşünen İbrahim Hakkı Paşa, ikinci olarak parti içi muhalefetin yoğun olduğu bir dönemde Mahmut Şevket Paşa'nın hükümet dışında kalmasının kamuoyu tarafından Hizb-i Cedid'in bir başarısı olarak algılanmasından endişelenmekteydi. İbrahim Hakkı Paşa bunu ülke içindeki hassas dengeler açısından uygun bulmuyordu²⁴¹. Hükümet ve İttihat ve Terakki içinde Mahmut Şevket Paşa'nın muhalifi olan Cavit Bey, İbrahim Hakkı Paşa'nın bu düşüncelerine katılmıyordu. Cavit Bey, Mahmut Şevket Paşa'nın hükümet dışında kalmasının “*hariçte 'din kurbanı' olarak değil, orduda inzibatsızlığın kurbanı olarak*” algılanacağını düşünmekteydi²⁴².

İttihatçılar, 28 Nisan 1911 tarihinde yaptıkları bir toplantıda kendilerinden oluşan yeni bir hükümet kurulması düşüncesini tartıştılar. Merkez-i Umumi üyeleri Mithat Şükrü ve Hacı Adil Bey'in de katıldığı bu toplantıda Dahiliye Nazırı Halil Bey'in başkanlığında bir hükümet kurulması fikri “pek nâ-mevsim” bulundu²⁴³. Bu toplantıda Sadık Bey'in İstanbul'dan uzaklaştırılmasını kolaylaştıracak bir formül de bulunmaya çalışıldı. Bu doğrultuda Sadık Bey ve adamlarının hükümet içinde varlığından memnun olmadıkları Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin görevden alınması istendi. Bu “kurban siyasetinin” Hizb-i Cedid

²³⁹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 4 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁴⁰ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 6 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁴¹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 5 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁴² Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 6 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁴³ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 4 Teşrin-i Evvel 1943.

hareketini daha da kuvvetlendireceğini düşünen Merkez-i Umumi üyeleri buna karşı çıktı.

Sadık Bey, 1 Mayıs 1911'de İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Sadık Bey'i İstanbul'dan uzaklaştıran güç ne İbrahim Hakkı Paşa hükümeti ne de İttihatçılardı. Sadık Bey'in İstanbul'dan uzaklaştırılmasını Padişah istedi²⁴⁴. 2 Mayıs 1911'de toplanan İttihatçılar ordunun siyasetle uğraşmaması gerektiğini bir kez daha kabul ederken, bu olaydan Mahmut Şevket Paşa'nın güçlenerek çıktığını düşünmekteydiler²⁴⁵. Merkez-i Umumi, yayınladığı bir bildiriyle parti içi muhalefet ve Hizb-i Cedid hareketinin sona erdiğini açıkladı²⁴⁶. Hüseyin Cahit, Sadık Bey ve arkadaşlarının 1911 yılında yarattığı bu sıkıntıyı hatıralarında şu şekilde değerlendiriyordu²⁴⁷: *“Miralay Sadık Bey ve arkadaşlarının hazırladıkları hizip meselesi arzu edilen şekilde muvaffak olsaydı, İttihat ve Terakki o zaman parçalanarak, mahvolacaktı.”*

Sadık Bey'in Selanik'e gönderilmesi İttihatçıları rahatlattı. İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine düşünülen isimler bir kenara bırakılarak hükümete destek verildi. İbrahim Hakkı Paşa'ya verilen destek hükümet içindeki rahatsızlıkları önlemeye yetmedi. Cavit Bey, *“bu fırka ile, bu hükümetle idare-yi umum”* olamayacağını düşünmekteydi²⁴⁸. Muhalif basın ve özellikle yayın hayatına yeni başlayan Tanzimat gazetesi hükümette değişiklik yapılmasını istiyordu. Tanzimat Gazetesi başyazarı Lütfi Fikri Bey, hükümeti 1882 ve 1887 yılları arasında görev yapan İtalyan Depreti hükümetine benzetiyordu²⁴⁹: *“Kabine kurulalı on altı ay oluyor. Kabinede defalarca değişiklik yapıldı. Bu günlerde birkaç nazırın daha istifa edeceği söyleniyor. Şu hale nazaran kabinde eski nazırlardan, başta Sadrazam olmak üzere Mahmut Şevket Paşa, Necmeddin Molla Bey ve Mavro Kordato Efendi iktidarı muhafaza ediyorlar. Bu tarzda safra atmak*

²⁴⁴ Simavi, a.g.e., sf: 141.

²⁴⁵ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 6 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁴⁶ Bu bildirinin tam metni için bkz: Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları” , Fikir Hareketleri, Sayı: 154, 3 Teşrin-i Evvel 1936, sf: 373.

²⁴⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, Fikir Hareketleri, Sayı: 153, 26 Eylül 1936, sf: 185.

²⁴⁸ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁴⁹ Lütfi Fikri, “Safra Atma Politikası”, Tanzimat, 6 Mayıs 1327.

politikasına tarihte ender rastlanır ki, ancak 1882'den 1887'ye kadar bu tarzda iktidarda kalan İtalyan Depreti kabinesidir. Fakat bizimki ona benzemiyor. Çünkü, Depreti yedi defa istifa edip yeniden hükümet kurmağa davet edilmiştir. Fakat bizimki bir defa çekilmek cesaretini gösteremiyor.”

Ö-) MALİYE NAZIRI CAVİT BEY'İN İSTİFASI

Cavit Bey, 8 Mayıs 1911 tarihinde Maarif Nazırı İsmail Hakkı Bey'le birlikte “*bir müddetten beri Fırkada hasıl olan teşevvüş ve bu teşevvüşatın hariçte ika ettiği tesirâtı*” gerekçe göstererek hükümetten istifa etti²⁵⁰. Cavit Bey, istifasını İbrahim Hakkı Paşa'ya verdiği gün günlüğüne şu notu düştü²⁵¹: “*Nezarete nasıl intisarsız, tahassürsüz, tehalüfsüz gelmişsem öyle bî pervâ çekiliyorum.*” Cavit Bey'in istifasını, Maarif Nazırı İsmail Hakkı Bey'in istifasında olduğu gibi sadece Hizb-i Cedid'e bağlamak yanlış olur. İttihat ve Terakki içinde uzun süredir beklenen bu istifadaki en büyük etken, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin kurulmasından beri Mahmut Şevket Paşa'yla Cavit Bey arasında yaşanan anlaşmazlıktı. Her olaydan güçlenerek çıkan Mahmut Şevket Paşa'yı hükümet içinde eleştiren ve karşı çıkan tek kişi Cavit Bey'di²⁵². Cavit Bey'in Mahmut Şevket Paşa'ya karşı takındığı bu tavır diğer İttihatçılar tarafından desteklenmedi. İttihat ve Terakki'den istediği desteği alamayan Cavit Bey, Talat ve Hacı Adil Bey'i Mahmut Şevket Paşa'ya karşı izledikleri politikadan dolayı ikiyüzlülükle suçladı. İttihatçıların, Hizb-i Cedid olayı sırasında Mahmut Şevket Paşa'ya karşı izledikleri teslimiyetçi politika Cavit Bey için bardağı taşıran son damla olmuştu²⁵³.

Cavit Bey'in istifasındaki bir diğer nedende, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin ömrünü tamamladığı yönündeki düşüncesiydi. Cavit Bey, bu düşüncelerini her ortamda dile getirdi. Bu doğrultuda Cavit Bey, parti içi muhalefetin ve Hizb-i Cedid tartışmalarının yoğun olduğu günlerde İbrahim Hakkı Paşa hükümetini düşürmek için girişimlerde

²⁵⁰ Hüseyin Cahit, “Cavit ve Hakkı Beyler'in İstifası”, *Tanin*, 26 Nisan 1327.

²⁵¹ Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 8 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁵² Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 6 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁵³ Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 8 Teşrin-i Evvel 1943.

bulunmuştu²⁵⁴. Cavit Bey, hükümet içinde kendisine yakın olan Necmeddin Bey ve Mavro Kordato Efendi'nin desteğini almıştı. Ancak, Cavit Bey'in bu girişimi Merkez-i Umumi tarafından önlendi. İstedığı sonucu elde edemeyen Cavit Bey, istifasını verdiği gün İbrahim Hakkı Paşa'yı başarısızlıkla ve Talat Bey'in kontrolü altında bulunmakla suçladı²⁵⁵. Cavit Bey, İbrahim Hakkı Paşa hükümeti hakkındaki düşüncelerini istifasını verdikten birkaç gün sonra Padişaha da ilettili. Padişahdan İbrahim Hakkı Paşa'nın görevden alınmasını ya da "ihtiyatlı kullanılması gereken bir silah" olarak tanımladığı fesih yetkisini kullanarak Meclis-i Mebusan'ı dağıtmasını istedi. Bu düşünceleri oldukça ihtiyatı karşılayan Sultan Reşad, fesih yetkisini en son başvurulacak bir çare olarak değerlerdirdi²⁵⁶.

Hüseyin Cahit, Cavit Bey'le İsmail Hakkı Bey'in istifasını "Genç Türklerin" mağlubiyeti olarak değerlendirirken gerekirse İttihatçıların hükümetten çekilmesini istiyordu²⁵⁷: *"Ya ekseriyet, ya sebat, ya ekaliyet, ya terk-i mevki. Bugünkü vaziyetin içinden başka türlü çıkılmaz."*

Cavit Bey'in hükümetten istifa etmesi, İttihatçıları hükümetin mali konulardaki politikasını devam ettirecek yeni bir ismin arayışı içine itti. Mahmut Şevket Paşa, aralarındaki onca probleme rağmen Cavit Bey'in istifasını yerine başka birisi bulunamayacağı gerekçesiyle hoş karşılamadı²⁵⁸. Cavit Bey, istifa ederken yerine Canik Mebusu Mehmet Naili Bey'i önermişti. İttihat ve Terakki içinde Cavit Bey'den sonra mali konulara olan yakınlığıyla tanınan Nail Bey'in bu göreve getirilmesini, yetersiz kalacağı düşüncesiyle Padişah kabul etmedi. Ancak, daha uygun bir ismin bulunamayacağı konusunda Padişah, İttihatçıları tarafından ikna edildi ve Maliye Nezareti'ne Nail Bey getirildi. Padişah, Hüseyin Hilmi Paşa

²⁵⁴ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 5 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁵⁵ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 8 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁵⁶ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 8 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁵⁷ Hüseyin Cahit, "Ahval-i Hazıra", Tanin, 28 Nisan 1327.

²⁵⁸ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 8 Teşrin-i Evvel 1943.

hükümetinde bir süre Maarif Nazırlığı yapan Nail Bey'in bu göreve tekrar getirilmesini istemişti²⁵⁹.

Hizb-i Cedid hareketinin bastırılmasıyla iyice rahatlayan hükümet ve İttihatçılar, boş olan nezaretlere yeni atamalar yaptılar. İsmail Hakkı Bey'den boşalan Maarif Nezareti'ne 11 Mayıs 1911'de Meclis-i Ayan üyesi Abdurrahman Şeref Bey atandı. Hallaçyan Efendi'nin istifasıyla boşalan Ticaret ve Nafia Nezareti'ne 5 Temmuz 1911'de Hulisi Bey getirildi²⁶⁰. Hükümetin kuruluşundan beri boş olan ve vekaletle yürütülen Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti'ne de 8 Temmuz 1911'de İstanbulluyan Efendi getirildi²⁶¹. Cavit Bey bu atamaları "yer doldurmak" olarak değerlendirirken²⁶² Hüseyin Cahit ise bu atamaların Hizb-i Cedid'in işine yaradığını düşünmekteydi²⁶³: "*Gidenlerin yerine kendileri nezarete geçmemiştir. Fakat, ziyarı yok. Kendilerine olmuyorsa arkadaşlarına da olmuyordu ya?*"

İstanbul'da Hizb-i Cedid ile iyice gerginleşen hava, Padişah ve İbrahim Hakkı Paşa'nın Rumeli'ye düzenlediği seyahatle giderilmeye çalışıldı²⁶⁴. Haziran ayının ilk günlerinde başlayan bu geziye hükümetin İttihatçı üyeleriyle birlikte Merkez-i Umumi üyeleri de katıldı. Seyahatin esas amacı 1911 yılı başlangıcında İşkodra'nın Tuz bölgesinde ayaklanan Katolik Arnavutlar'ın yarattığı endişeleri ortadan kaldırmak ve hükümetin bölgeye verdiği önemi göstermektir. Bu seyahat bir noktada amacına ulaştı. Arnavutluk'ta genel bir af ilan edildi. Ağustos ayı başlarında imzalanan bir anlaşmayla da Katolik Arnavutlara yeni bir takım haklar verildi.

Seyahat sonrasında Hariciye Nazırı Rıfat Paşa görevinden istifa etti²⁶⁵. Hükümetin kurulmasından beri yerini koruyan birkaç isimden

²⁵⁹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 6 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁶⁰ Renin, 23 Haziran 1327.

²⁶¹ Renin, 26 Haziran 1327.

²⁶² Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 9 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁶³ Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, Sayı: 153, 26 Eylül 1936, sf: 178.

²⁶⁴ Senin, 3 Haziran 1327.

²⁶⁵ Tanin, 30 Temmuz 1327.

biri olan Rıfat Paşa'nın Hizb-i Cedid hareketinden rahatsız olduğu bilinmekle beraber istifasında görünürde hiçbir sebep yoktu. Hüseyin Cahit, Rıfat Paşa'nın istifasıyla İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin başlangıçtaki rengini kaybettiğini yazdı²⁶⁶. Bu istifayla hükümetin artık yamalı bir bohçaya benzediğini yazan Hüseyin Cahit, Rıfat Paşa'nın yerini doldurmanın kolay olacağını düşünmekteydi²⁶⁷.

Rıfat Paşa'nın istifası yeni bir hükümet kurulacağı söylentisinin çıkmasına neden oldu²⁶⁸. İttihat ve Terakki'nin Manastır'daki yayın organı Neyyir-i Hakikat, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin yerine daha güçlü bir hükümet kurulmasını istedi²⁶⁹. Muhalif basın Ferid ya da Kamil Paşa'nın yeni bir hükümet kurmasını istiyordu²⁷⁰. Paris'e elçi olarak atanan Rıfat Paşa'nın yerine Viyana Elçisi Reşid Paşa düşünüldü. Reşid Paşa, kendisine yapılan Hariciye Nazırlığı teklifini kabul etmedi²⁷¹. Yeni bir atmanın yapılmadığı Hariciye Nezaretini vekaleten İbrahim Hakkı Paşa üstlendi.

Rıfat Bey'in istifasından sonra hükümet içindeki bir diğer sıkıntıda Eylül ayında Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ile Cavit Bey'in halefi yeni Maliye Nazırı Nail Bey arasında yaşandı²⁷². Bu sorun daha önce Mahmut Şevket Paşa'nın Cavit Bey'le yaşadığı problemin bir benzeriydi. Nail Bey, gittikçe büyüme eğilimi gösteren bütçe açığını kapatmak için sıkı bir tasarruf politikası uygulamak istedi²⁷³. Bu doğrultuda bakanlık bütçelerinden kesinti yapan Nail Bey, Harbiye Nezareti bütçesinden de bir milyon liralık bir kesinti yapmak istedi. Nail Bey'in hükümet tarafından benimsenen bu düşüncesi Mahmut Şevket Paşa tarafından kabul edilmedi. Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezareti bütçesinden kesinti yapılmasını istemiyordu²⁷⁴. İttihatçı Rumeli ve Neyyir-i Hakikat gazeteleri olayı bir

²⁶⁶ Hüseyin Cahit, "Kabinenin Rengi", *Tanin*, 30 Temmuz 1327.

²⁶⁷ Cahit, a.g.m.

²⁶⁸ *Alemdar*, 1 Ağustos 1327.

²⁶⁹ "Kuvvetli Hükümet İçin Kuvve-i Ekseriye", *Neyyir-i Hakikat*, 5 Ağustos 1327.

²⁷⁰ *Alemdar*, 8 Ağustos 1327.

²⁷¹ *Tanin*, 9 Ağustos 1327.

²⁷² *Tanin*, 1 Eylül 1327.

²⁷³ Parvus, "Bütçe ve Maarif Meselesi", *Tanin*, 6 Eylül 1327.

²⁷⁴ *Tanin*, 2 Eylül 1327.

bardak suda fırtına koparmak olarak değerlendirdiler²⁷⁵. Hüseyin Cahit, İbrahim Hakkı Paşa'yı istifanın eşğine getiren bu olayın büyümeden çözülmesini istedi²⁷⁶. Tüm dikkatlerin İttihat ve Terakki Kongresine çevrildiği bir ortamda ortaya çıkan ve hükümet bunalımına dönüşme eğilimi gösteren bu olay, Harbiye Nezareti bütçesinde kesinti yapılmamasına karar verilerek çözümlendi.

P-) İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN 1911 KONGRESİ

İttihat ve Terakki'nin 1911 Kongresi İbrahim Hakkı Paşa hükümeti ile ilişkilerin gerginleştiği bir ortamda eylül ayında Selânik'te toplandı²⁷⁷. Güçlenen muhalefet ve İttihat ve Terakki içinde yaşanan Hizb-i Cedid krizi kongrenin en önemli gündem maddesiydi²⁷⁸. 1911 yılında Balkanlar ve Trablusgarb'ta İtalyanlarla yaşanan sorunlar kongrenin havasını gerginleştirmişti. Kongrede, Merkez-i Umumi'nin bir yıllık raporu Hacı Adil Bey tarafından okundu. İttihat ve Terakki içinde yaşanan Hizb-i Cedid tartışmalarına ve hiziblere son verildiği açıklandı²⁷⁹. Hizb-i Cedid hareketine katılan Sadık Bey ve arkadaşlarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ihracına karar verildi²⁸⁰. Trablusgarb ve Balkanlar'da yaşanan sorunları halka anlatmak için bir beyanname yayınlanmasına karar verildi²⁸¹. Cemiyet ve Fırkanın siyasi programlarında günün koşullarına göre yeni düzenlemeler yapıldı. Kongrede Kanun-u Esasi'nin 7. ve 35. maddelerinin değiştirilmesi doğrultusunda karar alındı²⁸².

Kongrede Merkez-i Umumi üyelerinin sayısı yediden on ikiye çıkartıldı. Yeni Merkez-i Umumi üyeleri şu isimlerden oluşmaktaydı²⁸³. Hacı Adil Bey, Doktor Nazım, Ziya Bey, Hayri Bey, Mithat Şükrü Bey,

²⁷⁵ Rumeli, 8 Eylül 1327, Neyir-i Hakikat, 9 Eylül 1327.

²⁷⁶ Hüseyin Cahit, "Bütçe İhtilafı", Tanin, 24 Ağustos 1327.

²⁷⁷ 1911 Kongresi için bkz: Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 232-234.

²⁷⁸ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 16 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁷⁹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 16 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁸⁰ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 16 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁸¹ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 16 Teşrin-i Evvel 1943.

²⁸² Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 234.

²⁸³ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 240.

Eyüb Sabri, Ömer Naci, Ahmet Nesimi, Hüseyinzade Ali Bey, Ali Fethi Bey, Halil Bey ve Talat Bey.

R-) İBRAHİM HAKKI PAŞA HÜKÜMETİNİN İSTİFASI

İttihat ve Terakki kongresinin toplandığı günlerde Türk-İtalyan ilişkileri gerginleşmişti. 1869 yılında milli birliğini kurduktan sonra sömürgeci bir politika takip etmeye başlayan İtalya, kendisine yayılma alanı olarak Trablusgarb'ı seçmişti. 1881 yılında Fransa'nın Tunus'u, 1882 yılında da İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi İtalya'yı Trablusgarb için cesaretlendirdi²⁸⁴. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi İtalyanları Trablusgarb konusundaki isteklerini daha belirgin bir şekilde dile getirmesine neden oldu. İtalyan hükümeti 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne verdiği bir ultimatomla Trablusgarb üzerindeki isteklerini daha açık bir şekilde ortaya koydu²⁸⁵. Ültimatomda Trablusgarb'ın işgal edileceği bildiriliyor ve Osmanlı Devleti'ne 24 saat süre veriliyordu. İtalyanların bu isteği karşısında oldukça sıkıntılı anlar yaşayan İbrahim Hakkı Paşa hükümeti 29 Eylül 1911 tarihinde istifa etti²⁸⁶.

²⁸⁴ İkinci Meşrutiyet dönemindeki Türk-İtalyan ilişkileri için bkz: Hale Şıvgın, *Trablusgarb Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Ankara 1989. İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Ankara 1995.

²⁸⁵ Kurtcephe, a.g.e., sf: 61-66.

²⁸⁶ Tanin, 30 Eylül 1327, Kurtcephe, a.g.e., sf: 69-71.

YEDİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI

İbrahim Hakkı Paşa'nın istifa etmesinden sonra hükümeti kurmakla Said Paşa görevlendirildi. Said Paşa'nın hükümeti kurmakla görevlendirilmesinde İttihatçılardan çok Padişahın etkisi oldu. Padişahın bu seçimi İttihatçılar tarafından da desteklendi¹. İttihatçılar İtalya ile ilişkilerin gerginleştiği bir dönemde tecrübeli bir devlet adamının seçilmesine destek verdiler². Said Paşa'nın hükümeti kurmakla görevlendirilmesi ile aynı zamanda Kamil Paşa'nın Sadarete getirileceği yolundaki söylentilere de son verilmiş oluyordu.

30 Eylül 1911 tarihinde hükümeti kurmakla görevlendirilen Said Paşa, hükümeti kurmakta zorlandı³. İttihatçılar bir önceki hükümette olduğu gibi yeni hükümete girmekte istekli görünmüyorlardı. Talat, Cavit ve Halil Beyler Said Paşa'nın kendilerine teklif ettiği görevleri kabul etmediler⁴. İttihatçıların böyle davranmalarında savaşın ve gittikçe güçlenen muhalefetin büyük etkisi vardı. Ülkenin içinde bulunduğu koşulları gözönünde bulunduran İttihatçılar daha geniş tabanlı bir koalisyon hükümetinin kurulmasını düşünmekteydiler. Bu geniş tabanlı hükümette İttihatçıların yanında muhalif isimler de yer alacaktı⁵. Ancak, muhalefetin bu konudaki düşünceleri daha farklıydı. Çünkü, muhalefet Said Paşa'nın yerine Kamil Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kurulmasını istiyordu. Aynı zamanda muhalefet İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde yer alan kişilerin yeni hükümette görev almasını istemiyordu⁶. Düşünce aşamasında kalan

¹ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981, sf: 295.

² Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 16 Teşrin-i Evvel 1943.

³ Zekeriya Kurşun, *Küçük Said Paşa, Siyasi Hayatı Faaliyetleri ve Fikirleri, 1838-1914*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, sf: 126.

⁴ Halil Mentеше'nin Anıları, *Yayına Hazırlayan: İsmail Arar*, İstanbul 1986, sf: 142, Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 16 Teşrin-i Evvel 1943.

⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 17 Teşrin-i Evvel 1943.

⁶ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 18 Teşrin-i Evvel 1943.

koalisyon hükümeti fikrine Said Paşa sıcak bakmadı⁷. Said Paşa tecrübeli devlet adamlarından oluşacak bir hükümetin kurulmasını daha yararlı buluyordu. Bu doğrultuda Said Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya hükümete girmeleri için teklifte bulundu⁸. Ancak, bu teklifler kabul edilmedi. Said Paşa'nın Kamil Paşa'ya yapmayı düşündüğü teklif ise İttihatçılar tarafından önlendi⁹.

Said Paşa hükümetinde İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde yeralan Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Maliye Nazırı Nail Bey, Ticaret ve Nafia Nazırı Hulusi Bey ve Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey yerlerini korudu. İttihatçıların Harbiye Nezaretiyle birlikte çok önem verdikleri Bahriye Nezareti'ne Hurşit Paşa getirildi¹⁰. Hariciye Nezareti'ne hükümetin kurulmasından bir gün sonra Viyana Sefiri Mustafa Reşit Paşa getirildi¹¹. Mustafa Reşit Paşa'nın görevi kabul etmemesi nedeniyle bu göreve Sofya Sefiri Asım Bey getirildi¹². 7 Ekim 1911 tarihinde açıklanan Said Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı¹³.

Şeyhülislam	Musa Kazım Efendi
Harbiye Nazırı	Mahmut Şevket Paşa
Hariciye Nazırı	Reşit Paşa
Adliye Nazırı	Hayri Bey
Şura-yı Devlet Reisi	Hayri Bey
Dahiliye Nazırı	Celal Bey
Maliye Nazırı	Nail Bey
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Hayri Bey
Bahriye Nazırı	Hurşit Paşa
Maarif Nazırı	Abdurrahman Şeref Bey
Ticaret ve Nafia Nazırı	Hulusi Bey

⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1943.

⁸ Kurşun, a.g.t., sf: 127.

⁹ Kurşun, a.g.t., sf: 127.

¹⁰ Lütfi Simavi, Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, İstanbul 1340, İkinci Kısım, sf: 49.

¹¹ Simavi, a.g.e., İkinci Kısım, sf: 48.

¹² Simavi, a.g.e., İkinci Kısım, sf: 49.

¹³ DÜİT, D.No: 4/8, Takvim-i Vekayi, 24 Eylül 1327.

Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı Senabyan Efendi
Posta, Telefon ve Telgraf Nazırı İbrahim Suse Efendi

B-) HÜKÜMET VE KAMUOYU

İttihatçılar hükümetin kurulmasını olumlu karşıladılar. Hüseyin Cahit bir “iş kabinesi” olarak tanımladığı Said Paşa hükümetin zor günlerin beklediğini yazıyordu¹⁴. İttihatçılarda yaygın olan düşünce yeni hükümetin İtalyanlara karşı Trablusgarb’ta daha kararlı bir politika takip edeceğini yönündeydi¹⁵. Ancak bunun hiçte böyle olmadığını çok kısa bir süre sonra anladılar. Said Paşa’nın İtalya ile olan ilişkilerde yumuşak bir politika takip etmesi İttihatçılar tarafından hoş karşılanmadı¹⁶. Hükümetin iki seçkin üyesi de İtalya ile olan ilişkilerde Said Paşa gibi düşünmekteydiler. Hariciye Nazırı Asım Bey’le Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref Bey her ne koşulda olursa olsun İtalya ile barış yapılması taraftarıydılar¹⁷. İttihatçılar ise Trablusgarb’ta İtalyanlara karşı etkili bir politikanın takip edilmesini istiyorlardı. Hükümetle İttihatçılar arasında bu konuda yaşanan düşünce ayrılıkları bundan sonrada artarak devam etti.

Muhalef basın hükümeti bir İttihat ve Terakki hükümeti olarak değerlendirdi¹⁸. Muhalefet, Dahiliye Nazırı Celal Bey ve Evkaf Nazırı Hayri Bey’in hükümette görev almalarına karşı çıktı¹⁹. Tanzimat gazetesi Said Paşa hükümetini “muvakkat bir kabine” olarak tanımladı. Tanzimat’a göre Said Paşa hükümeti İttihat ve Terakki’nin gölgesinde kurulmuş güçsüz bir hükümetti²⁰.

C-) HÜKÜMET PROGRAMI

Hükümetin kurulması İttihatçılarla muhalefet arasındaki ilişkilerin yumuşamasına neden olmadı. Muhalefet Kamil Paşa’nın Sadarete

¹⁴ Hüseyin Cahit, “Meclis-i Mebusan’ın Küşadı”, Tanin, 2 Teşrin-i Evvel 1327.

¹⁵ Cavid Bey’in Hatıraları, Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1327.

¹⁶ Hüseyin Cahit, “Meclis-i Mebusan’ın Küşadı”, Tanin, 2 Teşrin-i Evvel 1327, Cavid Bey’in Hatıraları, Tanin, 19 Teşrin-i Evvel 1327.

¹⁷ Cavid Bey’in Hatıraları, Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1327.

¹⁸ Tanzimat, 27 Eylül 1327.

¹⁹ Tanzimat, 28 Eylül 1327.

²⁰ Tanzimat, 3 Teşrin-i Evvel 1327.

geçmesini ve kendilerinde hükümette temsil edilmesini istiyordu²¹. Hükümet programı üzerinde çalışmaların devam ettiği günlerde İttihatçılar 16 Ekim'de koalisyon hükümeti fikrini tekrar gündeme getirdiler²². İttihatçılar, muhalefetin hükümet içinde temsil edilmesinin önünü açarak gerginleşen ilişkileri yumuşatabileceklerini düşünmekteydiler. Said Paşa İttihatçıların muhalefetle bir koalisyon hükümeti kurma düşüncesine sıcak bakmadı. Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler tarafından desteklenen bu düşünce 18 Ekim günü Merkez-i Umumi üyelerinin de katılımıyla gerçekleşen bir toplantıda tartışıldı. Merkez-i Umumi üyeleri muhalefeti daha da güçlendireceği düşüncesiyle koalisyon hükümeti fikrini kabul etmedi²³. Aynı toplantıda Merkez-i Umumi üyeleri Dahiliye Nazırı Celal Bey ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa hakkında duydukları rahatsızlıkları dile getirdiler²⁴.

18 Ekim'de okunan hükümet programı daha önce yayınlanan hükümet programlarından farklı değildi²⁵. Her alanda köklü reformların yapılacağına dile getirildiği hükümet programında azınlıkları arasında da "ittihat, müsavat ve uhuvetin" sağlanacağı dile getiriliyordu. Programın öncelikle üzerinde durduğu konu Trablusgarb savaşıydı. Programda Trablusgarb'taki Osmanlı hukukunun korunacağı dile getiriliyor ve İtalyanlara karşı etkili bir politika takip edileceği açıklanıyordu²⁶.

Hükümet programı üzerinde fazla görüşme yapılmadı. Programın okunduğu gün Meclis-i Mebusan üyelerinin isteği doğrultusunda Trablusgarb konusunda gizli bir oturum yapıldı²⁷. Hükümet programı üzerindeki görüşmelere 19 Ekim'de de devam edildi. Söz alan Meclis-i Mebusan üyeleri İtalyanlara karşı takip edilecek politika hakkında

²¹ Tanin, 30 Eylül 1327, Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1327.

²² Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul 1986, sf: 168-169, Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1327.

²³ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1327.

²⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1327.

²⁵ Hükümet Programı için bkz: M.M.Z.C., İ.S.: 4, İ: 3, sf: 19-21, Tanin, 6 Teşrin-i Evvel 1327, İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 231-235.

²⁶ Güneş, a.g.m., sf: 235.

²⁷ M.M.Z.C., İ.S.: 4, İ: 3, sf: 19-21.

beklentilerini dile getirdiler²⁸. Aynı gün yapılan oylamada hükümet programı 60 red oyuna karşı 121 evet oyuyla kabul edildi²⁹. Elde edilen sonuç İttihat ve Terakki açısından şaşırtıcıydı³⁰. İttihatçılar oylamada 110 civarında bir evet oyu bekliyorlardı³¹. Oylamada kabul oylarının sayısının fazla olması ittihat ve Terakki'den çok Said Paşa'nın başarısıydı. Said Paşa oylamadan önce muhalefeti hükümete güvenoyu vermesi için ikna etti. Said Paşa muhalefete güvenoyu verilmesi karşılığında hükümette değişiklik yapılacağı sözünü verdi³². Hükümet programının kabul edildiği gün Cavid Bey günlüğüne şu notu düşüyordu³³: “*Şimdiye kadar okunan hükümet programları umumiyet vadisinde müfrid olduğundan bu da teferruat vadisinde müfrid*”.

D-) HÜRRİYET VE İTİLAF FIRKASI'NIN KURULMASI

Hükümet programının Meclis-i Mebusan'da kabul edilmesi kısa süreli bir rahatlama neden oldu. İttihat ve Terakki ve hükümet Trablusgarb sorunuyla daha yakından ilgilenmeye başladı³⁴. Hükümet programının kabul edilmesinden sonra hükümette değişiklik yapılmasını bekleyen muhalefet hükümet üzerindeki baskısını giderek arttırmaya başladı³⁵. 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulması İttihat ve Terakki, hükümet ve muhalefet ilişkilerini daha da gerginleştirdi³⁶. İttihat ve Terakki Meclis-i Mebusan'da bir muhalefet partisinin kurulmasını olumlu karşıladı. Hürriyet ve İtilaf fırkası'nın “şahsiyat” değil bir “fikir ve meslek” partisi olmasını isteyen Hüseyin Cahit, muhalefet partisinin kurulmasına destek verenlerdendi³⁷: “*Meclis-i Mebusan'da bir muhalefet fırkasının mevcudiyetin en çok arzu edenler arasında ben de dahilim.*”

²⁸ M.M.Z.C., İ.S.: 4, İ: 4, sf: 24-25.

²⁹ M.M.Z.C., İ.S.: 4, İ: 4, sf: 25

³⁰ Hüseyin Cahit, “Dünlü Celse”, Tanin, 7 Teşrin-i Evvel 1327, Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 20 Teşrin-i Evvel 1327.

³¹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 20 Teşrin-i Evvel 1327.

³² Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 20 Teşrin-i Evvel 1327, Tanin, 5 Teşrin-i Evvel 1327, Alemdar, 10 Teşrin-i Evvel 1327.

³³ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 20 Teşrin-i Evvel 1327.

³⁴ Hüseyin Cahit, “Trablusgarb ve İttihat ve Terakki”, Tanin, 22 Teşrin-i Evvel 1327, Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 23 Teşrin-i Evvel 1943.

³⁵ Hüseyin Cahit, “Cemiyet ve Hükümet”, Tanin, 28 Teşrin-i Evvel 1327.

³⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası için bkz: Ali Birinci, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul 1990.

³⁷ Hüseyin Cahit, “Anlaşamamanın Sebepleri”, Tanin, 8 Teşrin-i Sani 1327.

İttihat ve Terakki'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na ilişkin düşünceleri parti programının yayınlanmasından sonra değişti. İttihatçılara göre Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki'yi yıkmak için kurulmuştu. Programın yayınlanmasından sonra Hüseyin Cahit'in de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yönelik düşünceleri değişmişti³⁸: "*Bugün Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Meclis-i idaresi müessisleri diye ilan edilen zevat-ı muhtereme arasında öylelerini yanyana görüyoruz ki bir kazanda yirmi sene birlikte kaynatılsalar imtizac etmeleri ihtimali olmadığını herkes teslim eder.*"

Hürriyet ve İtilaf'ın hükümet ve İttihat ve Terakki'nin yanında bir diğer eleştirisi de Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'ye yönelikti³⁹. Hürriyet ve İtilaf Fırkası masonlukla suçladığı Musa Kazım Efendi'nin hükümetten istifa etmesini istiyordu. Musa Kazım Efendi de yayınladığı bir bildiri ile mason olmadığını açıkladı⁴⁰.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki karşısındaki ilk başarısını İstanbul ara seçimlerinde elde etti. 11 Aralık 1911'de yapılan seçimi Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı Tahir Hayreddin Bey kazandı. İttihat ve Terakki'nin adayı Memduh Bey ise seçimi bir oy farkla kaybetti⁴¹. Hüseyin Cahit elde edilen sonucu bir yenilgi olarak kabul etti⁴². Cavid Bey de aynı düşüncede idi⁴³: "*Bu sonuç İttihat ve Terakki'nin ilk mağlubiyeti sayılabilir. 31 Mart'tan beri bu kadar üzülüğümü hatırlamıyorum.*"

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İstanbul ara seçimlerinde elde ettiği başarı İttihatçıları endişelendirdi. İttihatçılar karşılarında güçlü bir muhalefet partisinin varlığını kabul etmek zorunda kaldılar. Hüseyin Cahit

³⁸ Hüseyin Cahit, "Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *Tanin*, 10 Teşrin-i Sani 1327.

³⁹ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, 31 Teşrin-i Evvel 1938, Sayı: 158, sf: 21.

⁴⁰ *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani 1327.

⁴¹ Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclis-i Mebusan Seçimleri, (1908-1914)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1994, sf: 102-105.

⁴² Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, 31 Teşrin-i Evvel 1936, Sayı: 158, sf: 22.

⁴³ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 29 Teşrin-i Evvel 1943.

de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın muhalif kimliğini 31 Mart öncesindeki ve sonrasındaki muhalefetten ayrı tutuyordu⁴⁴.

E-) 35. MADDE SORUNU VE SAİD PAŞA'NIN İSTİFASI

İttihat ve Terakki güçlenen muhalefeti ve özellikle de Hürriyet ve İtilaf'ın yükselişini Kanun-u Esasi'nin 35. Maddesinde yapılacak bir değişiklikle önleyebileceğini düşündü. 35. Madde, 1909 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle Padişaha Meclis-i Ayan'a danışarak Meclis-i Mebusan'ı fesh etme yetkisi veriyordu. İttihatçılar yapılacak bir anayasa değişikliğiyle Meclis-i Mebusan'ı fesh etme yetkisini tekrar Padişaha vermek istiyorlardı. Bu düşünce ard arda yapılan toplantılarda kabul edildi. Cemiyet ve Merkez-i Umumi Fırka'nın bu düşüncesine destek verdi⁴⁵. İttihat ve Terakki 35. Maddenin değiştirilmesinden sonra meclis ile hükümet arasında bir anlaşmazlık yaratarak Padişaha Meclis-i Mebusan'ı fesh ettirmeyi düşünüyordu. İttihat ve Terakki'nin bu düşüncesi Hüseyin Cahit ve Tanin tarafından kamuoyuna duyuruldu⁴⁶.

35. Maddede yapılması düşünülen değişiklik muhalefet tarafından sert bir şekilde eleştirilmeye başlandı. Muhalefet yapılması düşünülen değişikliği "darbe-i hükümet" ve "istibdat taraftarı" olarak değerlendirdi⁴⁷. Konuya ilişkin İttihat ve Terakki ile muhalefet arasında yapılan görüşmelerden istenilen sonuç elde edilemedi. Muhalefet Said Paşa hükümetinin çekilmesini ya da tarafsız bir hükümetin kurulmasını istiyordu⁴⁸. İttihat ve Terakki muhalefeti daha da güçlendireceği düşüncesiyle bu teklifleri kabul etmedi. İttihatçılar muhalefetin gerçek düşüncesinin Kamil Paşa'yı Sadarete getirmek olduğuna inanmaktaydılar⁴⁹. Tanin, muhalefetin bu düşüncesini Kamil Paşa hakkında bir karalama kampanyası başlatarak yıpratmaya çalıştı⁵⁰. Hüseyin Cahit, Hürriyet ve İtilaf

⁴⁴ Hüseyin Cahit, "Tavşan ile Kaplumbağa", *Tanin*, 1 Kanun-u Evvel 1327.

⁴⁵ Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 30 Teşrin-i Evvel 1943.

⁴⁶ Hüseyin Cahit, "İşi Savsaklamak", *Tanin*, 7 Kanun-u Evvel 1327.

⁴⁷ Lütfi Fikri, "Kanun-u Esasi Meselesi", *Tesisat*, 2 Kanun-u Evvel 1327.

⁴⁸ Cavit Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 31 Teşrin-i Evvel 1943.

⁴⁹ Hüseyin Cahit, "Said Paşa ve Kamil Paşa", *Tanin*, 8 Kanun-u Evvel 1327.

⁵⁰ "Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Sadaret Namzeti Kamil Paşa Hazretlerinin Memleketimizde Meşrutiyet-i İdare Hakkında Efkâr ve Mutalaat-ı Hükûmaneleri", *Tanin*, 8 Kanun-u Evvel 137.

Fırkası'nın değişiklik teklifine karşı çıkmasını, meclisin fesh edilmesi durumunda yeniden seçilememe endişesinden kaynaklandığını iddia ediyordu⁵¹.

F-) SAİD PAŞA HÜKÜMETİNİN İSTİFASI

İttihat ve Terakki ile yapılan görüşmelerden istedikleri sonucu elde edemeyen muhalefet tavrını Meclis-i Mebusan'da daha net bir şekilde ortaya koymaya başladı. 35. Madde üzerinde yapılan görüşmelerde muhalefet, hükümet ve İttihat ve Terakki'yi bu davranışından dolayı eleştirdi. 35. Madde üzerinde oylamanın yapılacağı 30 Aralık'ta Meclis-i Mebusan'a gelmeyen muhalifler değişiklik teklifinin meclisten çıkmasını engellediler. Değişiklik teklifi için gerekli olan üçte iki çoğunluk sağlanamadı. Meclisten ve İttihat ve Terakkiden istediği desteği alamayan Said Paşa aynı gün istifa etti⁵². Elde edilen sonuç muhalefetin bir başarısıydı.

31 Aralık'ta Padişahla görüşen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup bir heyet Said Paşa'nın tekrar Sadarete getirilmemesini istedi⁵³. Padişah, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bu isteğini kabul etmedi. Hürriyet ve İtilaf'ın Padişah üzerinde baskı kurmaya çalışması İttihat ve Terakki tarafından eleştirildi. Hüseyin Cahit, Hürriyet ve İtilaf'ın bu tutumunu iki yüzlülük olarak deęerlendirdi⁵⁴.

G-) SAİD PAŞA HÜKÜMETİNİN TEKRAR KURULMASI VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Said Paşa istifa ettikten sonra yeni bir hükümet kurma konusunda kararsızdı⁵⁵. Muhalefet Kamil Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kurulmasını istiyordu⁵⁶. Said Paşa, Padişah ve İttihat ve Terakki'den gelen tüm baskılara rağmen Sadrazam olmak istemiyordu. Said Paşa İttihatçıların

⁵¹ Hüseyin Cahit, "Hakikati Başka Türü Göstermeyelim", *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1327.

⁵² *Tanin*, 18 Kanun-u Evvel 1327.

⁵³ *Tanin*, 19 Kanun-u Evvel 1327.

⁵⁴ Hüseyin Cahit, "İttihat ve Terakki Fırkası", *Tanin*, 21 Kanun-u Evvel 1327.

⁵⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁵⁶ Lütfi Fikri, "Hal ve Mevki", *Teşkilat*, 21 Kanun-u Evvel 1327.

Mahmut Şevket Paşa ya da Hüseyin Hilmi Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kurmasını istiyordu⁵⁷. İttihat ve Terakki'nin Padişah üzerindeki baskısı sonucunda Said Paşa 31 Aralık 1911 tarihinde hükümeti kurmakla tekrar görevlendirildi⁵⁸. İttihatçılar yeni hükümette köklü değişiklikler yapılmasını istemiyorlardı⁵⁹. Said Paşa'nın hükümeti kurma çalışmalarını sürdürdüğü günlerde toplanan İttihat ve Terakki Fırkası önemli bir karar aldı. İttihat ve Terakki Fırkası yaptığı bir nizamname değişikliğiyle hükümete girecek olan İttihatçıların firkadan izin alma zorunluluğunu ortadan kaldırdı⁶⁰. İttihat ve Terakki bu tutumuyla Said Paşa'ya hükümeti kurma çalışmaları sırasında daha geniş bir seçim hakkı tanımak istiyordu⁶¹. Said Paşa hükümeti kurma aşamasında İttihat ve Terakki ve Padişahla yakın ilişkiler içinde bulundu. İttihat ve Terakki daha önceki hükümette Dahiliye Nazırı olarak bulunan Celal Bey'in yeni hükümete girmesini istemiyordu. İttihatçıların bu isteklerini gözönünde bulunduran Said Paşa, Dahiliye Nezareti'ni önce Talat Bey'e daha sonra da Hacı Adil Bey'e teklif etti. Ancak, bu teklif kabul edilmedi⁶². Başta Hüseyin Cahit Bey olmak üzere İttihat ve Terakki'nin sivil kanadının önde gelen isimleri bir İttihat ve Terakki hükümetinin kurulmasını istiyorlardı. Bu doğrultuda Talat, Cavid ve İsmail Hakkı Beyler'in hükümete girmesi isteniyordu⁶³. Sivil kanadın bu isteği bir önceki Said Paşa hükümetinin iki İttihatçı üyesi tarafından kabul edilmedi. Mahmut Şevket Paşa, Talat ve Cavid Beylerin hükümete girmesinin muhalefete olan ilişkileri daha da gerginleştirmesinden endişelenmekteydi⁶⁴. Merkez-i Umumi de Talat Bey'in Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesinden sonra Dahiliye Nezareti'ne gelmesini istiyordu⁶⁵. Uygun bir ismin bulunamadığı Dahiliye Nezareti'ne yeni hükümete Adliye Nazırı olarak giren Memduh Bey vekaleten atandı. Said Paşa ve İttihatçılar

⁵⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, **Tanin**, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁵⁸ DÜİT, D.No: 4/9.

⁵⁹ Cavid Bey'in Hatıraları, **Tanin**, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁶⁰ Hüseyin Cahit, "İttihat ve Terakki Fırkası", **Tanin**, 21 Kanun-u Evvel 1327.

⁶¹ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", **Fikir Hareketleri**, 7 Teşrin-i Sani 1936, Sayı: 159, sf: 53-54.

⁶² Cavid Bey'in Hatıraları, **Tanin**, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁶³ Cavid Bey'in Hatıraları, **Tanin**, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁶⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, **Tanin**, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁶⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, **Tanin**, 3 Teşrin-i Sani 1943.

tarafından hükümete girmesi istenen Hüseyin Hilmi Paşa kendisine yapılan teklifleri kabul etmedi⁶⁶.

Hükümetin kurulması sırasında bir önemli sıkıntı da Şeyhülislamlık konusunda yaşandı. Padişah mason kimliğiyle tanınan Musa Kazım Efendi'nin tekrar bu göreve getirilmesini istemiyordu⁶⁷. Padişahdan gelen bu istek Said Paşa'yı yeni bir Şeyhülislam arayışı içine itti. Ancak, uygun birisi bulunamadı. İttihatçılar Padişahdan gelen baskılara rağmen Musa Kazım Efendi'nin bu göreve tekrar getirilmesini istiyorlardı. İttihatçılar, Musa Kazım Efendi'nin tekrar bu göreve getirilmemesinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından siyasi bir malzeme olarak kullanılmasından endişelenmekteydiler. Şeyhülislam konusunda Padişahın dediği oldu ve bu göreve Mısır kadısı Abdurrahman Efendi getirildi.

Yeni hükümette, bir önceki Said Paşa hükümetinde yer alan isimlerin çoğu yerlerini korudu. Hükümette yapılan değişiklikler ise İttihatçıların istekleri doğrultusunda gerçekleşti⁶⁸. Abdurrahman Şeref Bey'in yerine Maarif Nezareti'ne daha önce de bu görevde bulunan İttihatçı Emrullah Efendi getirildi. Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti'ne Aristidi Paşa, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne de Senebyan Efendi getirildi. Hayri Bey'den boşalan Adliye Nezareti'ne de yukarıda belirtildiği gibi Memduh Bey getirildi⁶⁹.

3 Ocak 1912 tarihinde kamuoyuna açıklanan Said Paşa hükümeti yeni bir hükümet programı yayınlamadı. Hükümetin bu tavrı basın ve kamuoyu tarafından eski programın devam ettiği şeklinde algılandı⁷⁰.

Yeni Said Paşa hükümeti Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla beraber bazı İttihatçılar tarafından da beğenilmedi. Baştan beri güçlü bir İttihat ve Terakki hükümeti kurulmasını isteyen Hüseyin Cahit, Said Paşa hükümetine karşı tepkisini ortaya koyan ilk İttihatçı oldu⁷¹. Hüseyin Cahit, Emrullah

⁶⁶ Tanin, 20 Kanun-u Evvel 1327.

⁶⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁶⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁶⁹ Tanin, 21 Kanun-u Evvel 1327.

⁷⁰ Tanin, 21 Kanun-u Evvel 1327.

⁷¹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 3 Teşrin-i Sani 1943.

Efendi'nin Maarif Nezareti'ne getirilmesine karşı çıkıyordu. Hiçbir konuda anlayamayan Mahmut Şevket Paşa ve Maliye Nazırı Nail Bey'in aynı hükümette bulunmalarına da anlam veremiyordu. Hüseyin Cahit, hükümette Ermeni, Bulgar ve Rum Nazırların bulunmasını azınlıkların temsili açısından uygun buluyordu. Bu durum karşısında siyasetten çekilmeyi bile düşünen Hüseyin Cahit Bey, hükümete karşı ilk tavrını Tanin'de ortaya koydu. Hüseyin Cahit hükümetin kurulmasından sonra yazılarını bir süre imzasız olarak yayınladı⁷². Cavid Bey de yeni hükümeti beğenmeyenler arasındaydı. Cavid Bey'e göre Said Paşa hükümeti "mesleksiz ve renksiz bir kabine" görünümündeydi⁷³.

Hükümeti oluşturan üyelerin ortak bir görüşe sahip olmadığı çok kısa bir süre sonra anlaşıldı. Hükümet üyeleri içinde İttihatçılardan farklı olarak Trablusgarb'ı İtalyanlara bırakmak isteyenler vardı. 35. Maddenin değiştirilmesi konusundaki düşünceler ise daha farklıydı. Maliye Nazırı Nail Bey 35. Maddenin değiştirilmesine karşıydı. Nail Bey aynı zamanda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın hükümetten çıkarılmasını istiyordu⁷⁴.

H-) MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESH EDİLMESİ

Hükümetin kurulduktan sonraki ilk işi 35. Maddenin değiştirilmesi konusundaki çalışmalarına hız vermek oldu. Ancak, yeni Said Paşa hükümetini olumlu bulmayan muhalefet konuya ilişkin Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmeleri yine engellemeye çalıştı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası hükümet ve İttihat ve Terakki'ye yönelik bir tavrını gittikçe sertleştirirken Meclis-i Mebusan'da başta Rum grubu olmak üzere diğer gruplarla İttifak arayışı içine girdi⁷⁵. İttihat ve Terakki'nin konuya ilişkin Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile yaptığı görüşmelerden istenilen sonuç alınamadı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Said Paşa'nın görevden alınarak İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın eşit sayıdaki üyelerinin

⁷² Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁷³ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 3 Teşrin-i Sani 1943.

⁷⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 4 Teşrin-i Sani 1943.

⁷⁵ Tanin, 28 Kanun-u Evvel 1327.

katılımıyla oluşacak yeni bir hükümetin kurulmasını istiyordu⁷⁶. İttihat ve Terakki'nin 35. Maddeyi değiştirerek Meclis-i Mebusan'ı dağıtma düşüncesinde kararlı olduğunu gören Hürriyet ve İtilaf Fırkası son bir girişimde daha bulundu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası eşit sayıda katılımı oluşturmayı teklif ettiği hükümet modelini bir kenara bırakarak tarafsız bir hükümet kurulması düşüncesini gündeme getirdi⁷⁷. Hürriyet ve İtilaf'ın bu düşüncesi çoğu Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasından sonra tekrar seçilemeyeceklerini düşünen mebuslar tarafından oluşturulan Müstakiller Gurubu tarafından da desteklendi⁷⁸. Bu konuda Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Müstakiller Gurubu ve İttihat ve Terakki Fırkası arasında yapılan görüşmelerden istenilen sonuç elde edilemedi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki arasında 35. Maddenin değiştirilmesi nedeniyle gerginleşen ilişkiler Hüseyin Hilmi Paşa'nın girişimiyle giderilmeye çalışıldı. Hüseyin Hilmi Paşa 35. Madde konusundaki fikir ayrılığını ortadan kaldırmaya yönelik yeni bir teklifte bulundu. Bu teklifte Meclis-i Mebusan'ın bu sene fesh edilmemesi ve fesh edilecek olursa da en fazla üç ay için fesh edilmesi isteniyordu⁷⁹. İttihat ve Terakki Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu teklifini ciddiye almadı. Hüseyin Cahit de bu teklifi "lakırtı" olarak değerlendirdi⁸⁰. Hüseyin Cahit, muhalefet tarafından İttihat ve Terakki'ye yönelik "oligarşi" tanımlamalarını da sert bir şekilde eleştirdi⁸¹.

35. Maddeye ilişkin değişiklik teklifi Meclis-i Mebusan'ın 13 Ocak'ta yapılan oturumunda oylandı. Yapılan oylamada 105 red oyuna karşı 125 kabul oyu verildi. Elde edilen sonuç 35. Maddenin değiştirilmesi için yeterli değildi. Değişiklik teklifinin kabul edilebilmesi için gerekli olan üçte iki çoğunluk yine sağlanamamıştı. Oylamada elde edilen sonuç muhalefetin başarısızdı. Oylama sonucunda Hürriyet ve İtilaf Fırkası hükümeti istifaya davet etti⁸². Muhalif basın bu sonuca göre İttihat ve Terakki'nin yeni bir hükümet kuramayacağını ileri sürerek Kamil Paşa'nın Sadarete getirilmesini

⁷⁶ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁷⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁷⁸ Tanin, 29 Kanun-u Evvel 1327.

⁷⁹ Hüseyin Cahit, "Son Lakırdılar", Tanin, 27 Kanun-u Evvel 1327.

⁸⁰ Cahit, a.g.m.

⁸¹ Hüseyin Cahit, "Oligarşi", Tanin, 31 Kanun-u Evvel 1327.

⁸² Lütfi Fikri, "Hal ve Mevki", Teşkilat, 2 Kanun-u Sani 1327.

istedi. Hüseyin Cahit red oyları arasında İttihat ve Terakki'ye ait oyların olduğunu iddia ediyordu⁸³. Konuya ilişkin Tanin'de yayınlanan bir haber ise daha farklı bir değerlendirmede bulunuyordu. Tanin, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın oylama öncesinde Meclis-i Mebusan'daki Rum gurubuyla gizli bir anlaşma yaptığını ileri sürüyordu⁸⁴. Yapılan anlaşmaya göre Hürriyet ve İtilaf Fırkası iktidara geldiği zaman Rumların hükümet ve Meclis-i Mebusan'da daha fazla temsil edilmesine öncelik tanıyacaktı. Tanin bir gün sonra da altı maddeden oluşan protokolü yayınladı⁸⁵. Tanin, bu protokol gereğince Rum mebusların oylamada red oyu verdiğini ileri sürdü.

Oylamada elde edilen sonuç İttihat ve Terakki'nin 35. Maddeyi değiştirme doğrultusundaki düşüncelerini ortadan kaldırmadı. Meclis-i Mebusan'ı fesh etmek konusunda kararlı olan İttihat ve Terakki Kanun-u Esasi'deki boşluklardan yararlanmak istedi. Kanun-u Esasi'nin 7. Maddesi bazı durumlarda Meclis-i Ayan'a fesh etme yetkisi veriyordu. Bundan yararlanmak isteyen İttihat ve Terakki Meclis-i Ayan üzerinde baskı oluşturdu. Meclis-i Ayan'da İttihat ve Terakki'ye yakın isimlerle kulis çalışması yapıldı. İttihat ve Terakki aynı baskıyı Padişah üzerinde de oluşturdu. Padişah 15 Ocak'ta bir Hatt-ı Hümayun yayınlayarak Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesini istedi. Meclis-i Ayan Padişahın isteğini uygun bularak meclisi fesh etti. 18 Ocak'ta konuya ilişkin Padişah iradesi yayınlanarak karar yürürlüğe girdi⁸⁶.

İ-) MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESH EDİLMESİNDEN SONRA HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Meclis-i Mebusan'ın fesh edildiği gün İttihat ve Terakki Fırkası ve Merkez-i Umumi üyelerinin katılımıyla gerçekleştirilen bir toplantıda Said Paşa hükümetine destek verildi⁸⁷. Aynı toplantıda hükümette bazı değişiklikler yapılmasına karar verildi. Hacı Adil, Talat ve Cavid Beylerin

⁸³ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri*, 14 Teşrin-i Sani 1936, Sayı: 160, sf: 53.

⁸⁴ *Tanin*, 1 Kanun-u Sani 1327.

⁸⁵ *Tanin*, 2 Kanun-u Sani 1327.

⁸⁶ Kurşun, a.g.t., sf: 134.

⁸⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5 Teşrin-i Sani 1943.

hükümete girmesine karar verildi. Bu isimler hükümete aynı anda değil bir süreç dahilinde gireceklerdi. Said Halim Paşa'nın da Şura-yı Devlet Reisi olarak hükümete girmesine karar verildi⁸⁸. Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasıyla birlikte bir anlamda muhalefeti susturan ve ülke yönetimine daha belirgin bir şekilde hakim olmaya başlayan İttihat ve Terakki, Selanik'te bulunan Merkez-i Umumi üyelerinin sürekli olarak İstanbul'da bulunması düşüncesini de bu toplantıda tartışmaya açtı. Hacı Adil ve Dr. Nazım Beyler bu düşünceye karşı çıktı. Bazı üyeler de seçimleri gerekçe göstererek Merkez-i Umumi'nin Selanik'te kalmasını istediler⁸⁹.

Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesi İttihat ve Terakki için bir başarıydı. Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesinden sonra Hüseyin Cahit başlangıçtan beri karşı olduğu Said Paşa hükümetine ilişkin düşüncelerini daha belirgin bir şekilde dile getirmeye başladı. Hüseyin Cahit "idare-i maslahat" hükümeti olarak tanımladığı Said Paşa hükümetinin yerine yeni bir İttihat ve Terakki hükümetinin kurulmasını istiyordu⁹⁰. Hüseyin Cahit yeni kurulacak olan hükümete Talat ve Cavid Beylerin mutlaka girmesini istiyordu. Hüseyin Cahit bir başka yazısında ise açıkça İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesini istiyordu⁹¹: *"Bizce İttihat ve Terakki'nin en büyük hatası bidayet-i inkılâpta hemen mevki-i iktidara gelmemesi olmuştur. Bu hata 31 Martı müteakip ikinci defa tekrar ihtiyar edilmiştir. Şimdi de aynı hataya düşüleceğinden korkuyoruz. Bir memlekette iki nüfuz ve iki kuvvet olamaz. Memleketin bütün kuvveti İttihat ve Terakki teşkilatında toplanırken, bu teşkilatın ruhunu temsil etmeyen, bu teşkilattan hariç kalan kimseler makam-ı iktidara gelirse, işte memleket işleri böyle karmakarışık gider."*

Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesinden sonra ortalığın sakinleşmesini bekleyen Said Paşa ve İttihat ve Terakki, Adliye Nazırı Memduh Bey'in vekaleten yürüttüğü Dahiliye Nezareti'ne 22 Ocak'ta Hacı Adil Bey atadı⁹². Hacı Adil Bey gibi Merkez-i Umumi üyeliği yapmış ve

⁸⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁸⁹ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁹⁰ Hüseyin Cahit, "Fesihden Sonra", *Tanin*, 7 Kanun-u Sani 1327.

⁹¹ Hüseyin Cahit, "İttihat ve Terakki Kabinesi", *Tanin*, 15 Kanun-u Sani 1327.

⁹² *Tanin*, 10 Kanun-u Sani 1327.

İttihat ve Terakki Fırkası ve Cemiyeti tarafından sevilen ve tutulan bir ismin Dahiliye Nezareti'ne getirilmesi yeni dönemde İttihat ve Terakki'nin konumunu sağlamlaştırmaya yönelik bir adım olarak değerlendirildi⁹³. Hacı Adil Bey'in hükümete Dahiliye Nazırı olarak girmesi Mahmut Şevket Paşa tarafından da desteklendi⁹⁴. Hacı Adil Bey hükümete girdikten sonra Talat ve Cavid Beylerin hükümete girmesinin yaklaşan seçimlerde muhalefet tarafından bir malzeme olarak kullanılmasından endişelenmekteydi⁹⁵. Aynı kaygıları taşıyan bir diğer hükümet üyesi de Bahriye Nazırı Hurşid Paşa'ydı⁹⁶. Hurşid Paşa, Hacı Adil Bey'in hükümete Dahiliye Nazırı olarak girmesinden sonra görevinden istifa etti⁹⁷. Hurşid Paşa, Hacı Adil, Talat ve Cavid Beylerin hükümete girmesiyle, hükümetin kamuoyu karşısında zor durumda kalmasından endişelenmekteydi⁹⁸. Hariciye Nazırı Asım Bey de Said Paşa ile aralarındaki fikir ayrılığını gerekçe göstererek Hacı Adil Bey'in hükümete girmesinden kısa bir süre sonra görevinden istifa etti. Bu iki istifa Mahmut Şevket Paşa'nın devreye girmesi sonucunda geri alındı⁹⁹. İttihat ve Terakki Fırkası seçimler öncesinde bu istifaların hükümete zarar vermesinden kaygılanmıştı.

Hacı Adil Bey'in hükümete Dahiliye Nazırı olarak girmesi muhalefetin İttihat ve Terakki'ye yönelik eleştirilerinin artmasına neden oldu. Said Paşa hükümetini "oligarşik" bir yönetime benzeten muhalefet İttihat ve Terakki'yi de "çete" olarak tanımlamaya başladı¹⁰⁰.

İttihat ve Terakki Hacı Adil Bey'den sonra Talat ve Cavid Beylerin de hükümete girmesi için baskılarını yoğunlaştırdı. Talat Bey'in Posta, Telefon ve Telgraf Nezareti'ne Cavid Bey'in de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne getirilmesi düşünülmekteydi¹⁰¹. Bu doğrultuda İttihat ve Terakki bu iki nezarete bulunan İbrahim Suse ve Senebyan Efendi üzerinde

⁹³ Lütfi Fikri, "İttihat ve Terakki Kabinesi", *Teşkilat*, 16 Kanun-u Sani 1327.

⁹⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁹⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁹⁶ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁹⁷ *Tanin*, 10 Kanun-u Sani 1327.

⁹⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5 Teşrin-i Sani 1943.

⁹⁹ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 5-6 Teşrin-i Sani 1943.

¹⁰⁰ *Tanin*, 13 Kanun-u Sani 1327.

¹⁰¹ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 6 Teşrin-i Sani 1943.

baskı oluşturmaya başladı. Mahmut Şevket Paşa ve Hayri Bey bu iki bakanı istifaya zorladılar. Senebyan Efendi'ye görevinden istifa etmesi karşılığında Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı teklif edildi. Ancak, Senebyan Efendi'nin görevinden istifa etmek gibi bir niyeti yoktu. Senebyan Efendi kendisine teklif edilen Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nı kabul etmedi. Senebyan Efendi Meclis-i Ayan üyeliğine atanması koşuluyla istifa edeceğini açıkladı¹⁰². İbrahim Suse Efendi de aynı garantiyi istedi. İttihat ve Terakki ve Said Paşa arasında yapılan uzun pazarlıklar sonrasında Senebyan ve İbrahim Suse Efendi'nin istekleri kabul edildi¹⁰³. Meclis-i Ayan üyeliğine atanması koşuluyla İbrahim Suse Bey, 4 Şubat'ta Posta, Telefon ve Telgraf Nezareti'nden istifa etti. Yerine aynı gün Talat Bey atandı¹⁰⁴. Ticaret ve Nafia Nazırı Senebyan Efendi de 16 Şubat tarihinde istifa etti. Yerine Cavid Bey atandı¹⁰⁵.

Talat ve Cavid Beylerin hükümete girmesi hükümet içindeki rahatsızlıkları önlemeye yetmedi. Şubat ayında Mahmut Şevket Paşa ile Maliyet Nazırı Nail Bey arasında yaşanan gerginlik hükümete sıkıntılı günler yaşattı¹⁰⁶. Sorun daha önce yaşananlardan farklı değildi. Mahmut Şevket Paşa 1912 bütçesinden Harbiye Nezareti'ne daha fazla para ayrılmasını istiyordu. Nail Bey ülkenin içinde bulunduğu zor koşulları gerekçe göstererek Mahmut Şevket Paşa'nın bu isteğini kabul etmek istemedi. Mahmut Şevket Paşa'nın bu konudaki baskılarına daha fazla dayanamayan Nail Bey Maliye Nezareti'nden istifa etti. Fırkanın ve Merkez-i Umumi'nin devreye girmesinden sonra Nail Bey istifasını geri aldı¹⁰⁷.

Hükümet içinde yaşanan bu sıkıntılar bundan sonrada artarak devam etti. Said Paşa'nın İtalyanlara karşı takip ettiği politika İttihat ve Terakki tarafından kaygıyla takip ediliyordu. Bu konuda İttihat ve

¹⁰² Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 9 Teşrin-i Sani 1943.

¹⁰³ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 10 Teşrin-i Sani 1943.

¹⁰⁴ Tanin, 22 Kanun-u Sani 1327.

¹⁰⁵ Tanin, 5 Şubat 1327.

¹⁰⁶ Tanin, 15 Şubat 1327.

¹⁰⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 11 Teşrin-i Sani 1943.

Terakki'yle yaşanan fikir ayrılıkları Said Paşa'yı istifanın eşğine getirdi¹⁰⁸. Hükümet üyelerinin bir kısmı da İttihat ve Terakki'nin Trablusgarb konusundaki baskısından rahatsızlık duymaktaydılar. Hariciye Nazırı Asım Bey ve Maliye Nazırı Nail Bey'in istifaları İttihat ve Terakki tarafından önlendi. Padişah her ne koşulda olursa olsun Said Paşa hükümetinin devam etmesini istiyordu. Padişah ve İttihat ve Terakki Sadrazam Said Paşa'nın beklenmedik bir istifası durumunda da yeni Sadrazam adayı olarak Tevfik Paşa'yı seçti¹⁰⁹.

İttihat ve Terakki ile hükümet arasında bu sorunların yaşandığı dönemde tarihimize "sopalı seçim" olarak geçen 1912 seçimleri tamamlanmıştı¹¹⁰. İttihat ve Terakki seçimlerden büyük bir başarıyla çıktı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası seçimlerde başarılı olamadı. Seçimler sonunda meclise çok az sayıda muhalif mebus girebildi. Seçimler sonrasında Meclis-i Mebusan çalışmalarına 18 Nisan 1912 tarihinde başladı. Meclis-i Mebusan başkanlığına Mentеше Mebusu Halil Bey seçildi.

Meclis-i Mebusan'ın açıldığı günlerde ülke içinde ve dışında yaşanan olaylar kamuoyu tarafından dikkatle takip ediliyordu. Seçimlerden İttihat ve Terakki'nin büyük bir başarıyla çıkması ve muhalefetin susturulması kamuoyu tarafından endişeyle karşılandı. Muhalefetin Meclis-i Mebusan'da temsil edilmemesi İttihat ve Terakki'ye yönelik eleştirilerin artmasına neden oldu. Hüseyin Cahit, muhalefetin Meclis-i Mebusan'da temsil edilmemesini doğal bir olay olarak görüyordu. Hüseyin Cahit, "*bir Meclis-i Mebusan'da muhalefet fırkası olacağına dair dünyanın hiçbir tarafında bir mecburiyetin*" olmadığını iddia ediyordu¹¹¹.

Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla birlikte hükümet içindeki rahatsızlıklar da daha belirgin bir şekilde hissedilmeye başlandı. Uzun bir süreden beri Said Paşa'nın yönetiminden memnun olmadığı bilinen Maliye Nazırı Nail Bey 21 Mayıs'ta görevinden istifa etti. Nail Bey'den boşalan

¹⁰⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 26 Teşrin-i Sani 1943.

¹⁰⁹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 28 Teşrin-i Sani 1943.

¹¹⁰ 1912 Seçimleri için bkz, Demir, a.g.t., sf: 99-173.

¹¹¹ Hüseyin Cahit, "Meclis-i Mebusan'da", Tanin, 6 Mayıs 1328.

Maliye Nezareti Naradonkyan Efendi'ye teklif edildi. Naradonkyan Efendi bu görevi kabul etmedi. İttihatçıların baskısı sonrasında Ticaret ve Nafia Nazırı Cavid Bey Maliye Nezareti'ne vekaleten atandı¹¹². Mayıs ayı sonunda da Hariciye Nazırı Asım Bey görevinden istifa etti. Talat Bey'in devreye girmesi sonunda Asım Bey istifasını geri aldı.

J-) MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN İSTİFASI

İttihat ve Terakki'nin Said Paşa hükümetini ayakta tutma çabalarını sürdürdüğü günlerde Arnavutluk'ta yaşanan gelişmeler kamuoyunun dikkatini bir anda bu yöne çevirdi. 1912 yılının başlarından itibaren Arnavutluk'ta yaşanan olaylar mayıs ve haziran aylarında en üst noktaya çıktı. Haziran ayında bir grub Arnavut subayının Manastır'da birliklerinden kaçarak isyan etmeleri Said Paşa hükümetine sıkıntılı günler yaşattı¹¹³. İsyançı askerler hükümetin istifa etmesini ve Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesini istiyorlardı¹¹⁴. Hükümet olayı askeri güçle bastırma yoluna gitti. Aynı günlerde adı duyulmaya başlanan Halâskâr Zabitan Grubu da bazı hükümet üyelerini istifanın eşğine getirdi. Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesini ve hükümetin istifa etmesini isteyen Halâskâr Zabitan Grubu bazı çevreler tarafından desteklenmekteydi. Prens Sabahaddin ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu harekete destek vermekteydi. Özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası bu hareketi hükümet ve İttihat ve Terakki üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanmak istedi¹¹⁵.

İttihat ve Terakki Fırkası Manastır'daki isyanı bastırmakta yetersiz kaldığı ve Halâskâr Zabitan Grubu'nu kontrol altına alamadığı için Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın görevinden alınmasına karar verdi¹¹⁶. Mahmut Şevket Paşa'nın görevinden istifa etmekte direnmesi durumunda ise Meclis-i Mebusan'da verilecek bir gensoru önergesi ile düşürülmesi kararlaştırıldı¹¹⁷. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bu yöndeki

¹¹² Tanin, 10 Mayıs 1328.

¹¹³ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 26 Kanun-u Evvel 1943.

¹¹⁴ Ahmet Turan Alkan, İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, Ankara 1992, sf: 126.

¹¹⁵ Alkan, a.g.e., sf: 130-149.

¹¹⁶ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 12 Kanun-u Sani 1943.

¹¹⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 14 Kanun-u Sani 1943.

baskılarına daha fazla dayanamayan Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa 9 Temmuz 1912 tarihinde görevinden istifa etti¹¹⁸. Basına istifanın gerekçesi Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen ve askerinin siyasetle uğraşmasını yasaklayan kanunun başka bir Harbiye Nazırı tarafından uygulanmasını sağlamak olarak yansıtıldı¹¹⁹. Mahmut Şevket Paşa basına aynı gerekçelerden dolayı istifa ettiğini açıkladı¹²⁰. Mahmut Şevket Paşa'nın istifa etmesinde Manastır'daki olaylar ve Halâskâr Zabitan Grubu'nun yanında Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'ya karşı takındığı tavır da etkili olmuştu¹²¹. İttihat ve Terakki Fırkası adı, bir takım yolsuzluklara karışan İsmail Hakkı Paşa'nın görevden alınmasını istemişti. Mahmut Şevket Paşa, Fırkanın bu isteğini orduya müdahale olarak değerlendirdi. Mahmut Şevket Paşa'nın takındığı bu tavır İttihat ve Terakki Fırkası ile arasındaki ilişkilerin kopmasına neden oldu.

Mahmut Şevket Paşa'nın istifası hükümet ve İttihat ve Terakki'yi yeni bir Harbiye Nazırı arayışı içine itti. Harbiye Nezareti'ne yeni birisi atanıncaya kadar vekaleten Hurşid Paşa getirildi. İttihat ve Terakki Harbiye Nezareti'ni ilk olarak Şura-yı Asker Reisi Nazım Paşa'ya teklif etti¹²². Halâskâr Zabitan Grubu'yla yakın ilişkiler içinde bulunan Nazım Paşa bu görevi kabul etmek için bazı şartlar ileri sürdü. Nazım Paşa her şeyden önce Said Paşa'nın istifa etmesini istiyordu. İttihat ve Terakki Nazım Paşa'nın fazla ısrar etmediği bu isteği kabul etmedi¹²³. Nazım Paşa'nın diğer istekleri ise İdare-yi Örfiyenin kaldırılması ve genel bir af ilan edilmesine ilişkindi. Nazım Paşa'nın bu istekleri İttihat ve Terakki tarafından kabul edildi. İttihat ve Terakki'nin bu istekleri kabul etmesinden cesaret alan Nazım Paşa son olarakta Padişaha ait olan Başkomutanlığın vekaleten Harbiye Nezaretine verilmesini istedi. Bunun için anayasa değişikliği yapılması gerektiğini gören İttihat ve Terakki bu isteği kabul etmedi¹²⁴. Merkez-i Umumi, Nazım

¹¹⁸ Hak, 28 Haziran 1328, Mahmut Şevket Paşa'nın Esbab-ı İstifası, İstanbul 1330.

¹¹⁹ Hak, 29 Haziran 1328.

¹²⁰ Hak, 1 Temmuz 1328.

¹²¹ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, 9 Kanun-u Sani 1937, Sayı: 168, sf: 181-182.

¹²² Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 16 Kanun-u Sani 1944.

¹²³ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, 9 Kanun-u Sani 1937, Sayı: 168, sf: 182.

¹²⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Kanun-u Sani 1944.

Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gelmesini istemiyordu. Harbiye Nezareti Nazım Paşa'dan sonra Abdullah Paşa'ya teklif edildi. Abdullah Paşa yetersiz kalacağı düşüncesiyle bu görevi kabul etmedi. Harbiye Nezareti son olarak Mahmud Muhtar Paşa'ya teklif edildi. Mahmud Muhtar Paşa'nın göreve gelmek için ileri sürdüğü şartlar İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kabul edildi. Merkez-i Umumi ve Cemiyet de Mahmud Muhtar Paşa'nın bu göreve gelmesini istiyordu. Ancak, Nazım Paşa'nın etkisi altında kalan Mahmud Muhtar Paşa bu görevi kabul etmedi¹²⁵.

İttihat ve Terakki ile Mahmud Muhtar Paşa arasında görüşmelerin sürdüğü günlerde hükümetin iki üyesi de istifanın eşiğine gelmişti. Bahriye Nazırı Hurşid Paşa ve Hariciye Nazırı Asım Bey hükümetten istifa etmeyi düşünüyorlardı. Ülke içinde yaşanan iç ve dış olaylardan oldukça bunalan Said Paşa da istifa etme düşüncesindeydi. 14 Temmuz'da toplanan Merkez-i Umumi Said Paşa hükümetinin devam etmesini isterken aksi bir durumda ise Tevfik Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kurulmasına karar verdi¹²⁶.

K-) HÜKÜMETİN İSTİFASI

Mahmud Şevket Paşa'nın yerine yeni Harbiye Nazırı arayışının sürdüğü günlerde hükümet 15 Temmuz'da Trablusgarb ve Balkanlarda yaşanan olaylar hakkında Meclis-i Mebusan'da açıklamalarda bulundu¹²⁷. İttihat ve Terakki, Said Paşa ve Hariciye Nazırı Asım Bey tarafından yapılan bu açıklamalara destek verdi. Aynı gün yapılan oylamada hükümet 4 red oyuna karşı 192 evet oyuyla Meclis-i Mebusan'dan destek aldı¹²⁸. Meclis-i Mebusan'dan alınan bu güven hükümet içindeki rahatsızlıkları önlemeye yetmedi. 16 Temmuz'da Bahriye Nazırı ve Harbiye Nazırı vekili Hurşid Paşa hükümetten istifa etti¹²⁹. Hükümet üyeleri arasında yaşanan sorunlardan rahatsız olduğu bilinen Hurşid Paşa'nın istifası uzun süredir beklenmekteydi. Daha önce de bir kaç kere istifanın eşiğine gelen Hurşid

¹²⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Kanun-u Sani 1944.

¹²⁶ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Kanun-u Sani 1944.

¹²⁷ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 33, sf: 315-334.

¹²⁸ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 33, sf: 334.

¹²⁹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Kanun-u Sani 1944.

Paşa'nın istifası Said Paşa hükümetinin de sonunu hazırladı. Said Paşa da 16 Temmuz'da görevinden istifa etti.

Said Paşa'nın istifa etmesi sadece kamuoyu için değil İttihat ve Terakki için de şaşırtıcı oldu¹³⁰. İttihat ve Terakki Said Paşa'nın istifasını beklemiyordu. Cavid Bey her ortamda İttihat ve Terakki'nin destek verdiği Said Paşa'nın istifasını şu şekilde değerlendiriyordu¹³¹: *“Bir blöfün kurbanı olduk. Bizimle hem his ve hem fikir olmayan ve olamayan adamlarla teşrik-i mesai etmenin cezasını çektik. Elimizde kuvve-i teşriyye varken bizden bir heyet yapamadık. Hep nim tedbirlerimiz ne netice vermişse bu defaki hareketimizde aynı neticiyi verdi fakat ati itibari ile korkuyorum ki bu defaki zararımız daha fazla olmasın”*.

¹³⁰ “Son Noktalar”, Hak, 4 Temmuz 1328.

¹³¹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 17 Kanun-u Sani 1944.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI

Said Paşa'nın kamuoyu ve İttihat ve Terakki tarafından beklenmeyen istifasından sonra hükümeti kurmakla Tevfik Paşa görevlendirildi¹. Padişah ve İttihat ve Terakki arasında daha önce yapılan görüşmelerde Said Paşa'nın Sadarete getirilmesine karar verilmişti. Merkez-i Umumi ve Cemiyet de Tevfik Paşa'nın sadarete getirilmesi taraftarıydı. Padişah ve İttihat ve Terakki böylesine hassas bir dönemde kontrol edebilecekleri bir isim üzerinde anlaşmışlardı. Sadrazamlık görevine getirildiğini Londra'da öğrenen Tevfik Paşa görevi kabul etmek için bazı şartlar ileri sürdü. Tevfik Paşa, bu görevi Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesi, seçimlerin yeniden yapılması, genel bir af ilan edilmesi ve İdare-yi Örfiyenin kaldırılması durumunda kabul edebileceğini açıkladı. Padişah, Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesi dışındaki istekleri kabul etti. Tüm isteklerinin kabul edilmesi durumunda Sadarete gelmekte ısrar eden Tevfik Paşa görevi kabul etmedi².

Tevfik Paşa'nın görevi kabul etmemesi üzerine padişah yeni bir ismin arayışı içine girdi. İttihat ve Terakki bu arayışlar sırasında Padişah tarafından devre dışı bırakıldı. Padişah bu konuda Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey ve Meclis-i Ayan Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa ile toplantılar yaptı. İttihat ve Terakki tarafsız ve herkesin kabul edebileceği bir ismin Sadarete gelmesini istiyordu. İttihat ve Terakki'nin Tevfik Paşa'dan sonra önerdiği diğer kişi ise Hüseyin Hilmi Paşa'ydı³. İttihatçılar tarafından Sadarete aday gösterilen Hüseyin Hilmi Paşa Padişah tarafından bu görev için uygun bulunmadı. Basın ve muhalefet tarafsız bir ismin bu göreve getirilmesini istiyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile bazı Şehzadeler Kamil Paşa'nın Sadarete gelmesi için Padişah nezdinde

¹ Hak, 9 Temmuz 1328, Rifat Uçarol, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İstanbul 1989, sf: 308.

² Uçarol, a.g.e., sf: 308.

³ Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 20 Kanun-u Sani 1944.

girişimlerde bulundular⁴. Padişah., İttihat ve Terakki'den gelebilecek olan tepkiler nedeniyle Kamil Paşa'nın Sadarete gelmesine sıcak bakmadı. Padişah, Kamil Paşa'nın Sadarete gelmesi durumunda hükümetle İttihat ve Terakki arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesinden endişelenmekteydi.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın ismi ilk defa Padişahın bu konuda yaptığı bir toplantı sırasında Başmabeynci Lütfi Simavi Bey tarafından gündeme getirildi⁵. Lütfi Bey, Ahmet Muhtar Paşa'nın askeri ve tarafsız kişiliğini överek bu göreve getirilmesini teklif etti⁶. Said Paşa da aralarındaki probleme rağmen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu göreve getirilmesinin en doğru seçim olacağını düşünmekteydi⁷. Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey ve İttihat ve Terakki de tarafsız kişiliği ve parlak askeri geçmişi nedeniyle Ahmet Muhtar Paşa'nın Sadarete getirilmesine olumlu baktı⁸. Kamuoyu tarafından da olumlu karşılanacağı düşünülen Ahmet Muhtar Paşa⁹ 21 Temmuz 1912 tarihinde hükümeti kurmakla görevlendirildi¹⁰. Ahmet Muhtar Paşa, kırk yıldır beklediği bu görevi "sadece fedakarlık" düşüncesiyle kabul etti¹¹.

Ahmet Muhtar Paşa'nın hükümeti kurmakla görevlendirilmesi basın tarafından olumlu karşılandı. Basındaki ortak görüş ülke içinde ve dışında yaşanan sorunların Ahmet Muhtar Paşa gibi tarafsız bir Sadrazamın başkanlığındaki hükümetle aşılabileceği yönündeydi¹².

Sadarete atanmasından sonra hükümeti kurma çalışmalarına hız veren Ahmet Muhtar Paşa geniş tabanlı bir hükümet kurma düşüncesindeydi. Bu konuda İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilaf

⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 20 Kanun-u Sani 1944.

⁵ Lütfi Simavi, Sultan Mehmet Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim, İstanbul 1340, İkinci Kısım, sf: 76.

⁶ Simavi, a.g.e., İkinci Kısım, sf: 76.

⁷ Simavi, a.g.e., İkinci Kısım, sf: 77.

⁸ Halil Menteşe'nin Anıları, Yayına Hazırlayan: İsmail Arar, İstanbul 1986, sf: 149.

⁹ Gazi Ahmet Muhtar Paşa için bkz: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Son Sadrazamlar, İstanbul 1982, Cilt: 4, sf:1805-1868, Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: 3, İstanbul 1989, sf: 105-115, Uçarol, a.g.e.

¹⁰ Uçarol, a.g.e., sf: 310.

¹¹ Simavi, a.g.e., İkinci Kısım, sf: 77.

¹² Hak, 10 Temmuz 1328.

Fırkası'nın düşüncelerini alan Ahmet Muhtar Paşa, tecrübeli devlet adamlarından oluşan bir hükümet kurmayı istiyordu¹³. İttihat ve Terakki Ahmet Muhtar Paşa'nın tarafsız bir hükümet kurmasını istiyordu. İttihatçılar yeni kurulacak hükümette Kamil Paşa, Nazım Paşa ve Cemalleddin Efendi'nin görev almasını istemiyorlardı¹⁴. İttihatçıların yeni hükümette görmek istemedikleri bir diğer isimdi Said Paşa hükümetinde Harbiye Nazırı olarak görev yapan görev yapan Hurşid Paşa'ydı¹⁵. İttihatçılara hükümete girme konusunda teklifte bulunmadı. Ahmet Muhtar Paşa'nın bu tavrı karşısında İttihatçılarda hükümete girmek için bir çaba sarfetmediler.

Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kurmakta zorlanmadı. Teklifte bulunduğu bütün isimler hükümette görev aldı. Hariciye Nezaretini kabul etmeyen Kamil Paşa hükümette Şura-yı Devlet Reisi olarak görev aldı. Bir diğer eski Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da Adliye Nazırı olarak hükümete gördü. Eski sadrazamlardan Avlonyalı Ferit Paşa'da Arnavutluk'ta yaşanan olaylarda etkili olacağı düşüncesiyle Dahiliye Nezaretine getirildi. Cemaleddin Efendi de Padişahın isteği üzerine Ahmet Muhtar Paşa hükümetine Şeyhülislam olarak atandı¹⁶. Nazım Paşa Harbiye Nezareti'ne getirilirken Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa da hükümete Bahriye Hazırı olarak girdi. 22 Temmuz 1912 tarihinde kamuoyunun açıklanan ve bu görünümü nedeniyle "Büyük Kabine" yada "Baba oğul" hükümeti olarakta anılan Ahmet Muhtar Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı¹⁷:

Şeyhülislam	Cemalettin Efendi
Harbiye Nazırı	Nazım Paşa
Hariciye Nazırı	Naradunkyan Efendi
Adliye Nazırı	Hüseyin Hilmi Paşa
Şura-yı Devlet Reisi	Kamil Paşa

¹³ Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan: Selim Kutsan, İstanbul 1990, sf: 72-73, Uçarol, a.g.e., sf: 313-314.

¹⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 20 Kanun-u Sani 1944.

¹⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 20 Kanun-u Sani 1944.

¹⁶ Cemaleddin Efendi, a.g.e., sf: 72-78.

¹⁷ DÜİT, D.No: 4/14, *Yeni Gazete*, 10 Temmuz 1328, Uçarol, a.g.e., sf: 315.

Dahiliye	Ferid Paşa
Maliye Nazırı	Ziya Paşa
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Mehmed Fevzi Paşa
Bahriye Nazırı	Mahmut Muhtar Paşa
Maarif Nazırı	Said Efendi
Ticaret ve Nafia Nazırı	Mustafa Reşid Paşa
Orman, Maadin ve Ziraat Nazırı	Damat Mehmet Şerif Paşa
Posta, Telefon ve Telgraf Nazırı	Hüseyin Sabri Bey

B-) HÜKÜMET VE KAMUOYU

Ahmet Muhtar Paşa hükümeti basın ve kamuoyu tarafından olumlu karşılandı. Kamuoyunda yaygın olan düşünce Kamil Paşa'nın hükümeti kendi kontrolü altında tutacağı yönündeydi¹⁸. Trablusgarb ve Balkanlarda yaşanan olaylar hükümetin ivedilikle çözmesi gereken sorunlar olarak gösteriliyordu.

Hükümette Kamil Paşa ve Nazım Paşa'nın yer alması nedeniyle İttihatçılar hükümeti olumlu karşılamadılar. Hüseyin Cahit, Ahmet Muhtar Paşa hükümetini şu şekilde değerlendiriyordu¹⁹: "*Eski ve yeni devrin ne kadar davul gibi öten boş şahsiyetleri varsa göğüslerindeki sırma şerefine, zevahir şerefine kabineye doldurdular.*" Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde İttihat ve Terakki'ye en yakın isim Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'ydı. Hüseyin Hilmi Paşa ile yakın ilişkiler içinde bulunan İttihatçılar hükümette olup bitenleri daha yakından takip ediyorlardı²⁰. İttihatçılar hükümet programlarının okunmasından kısa bir süre önce kendisiyle birlikte hükümette Kamil Paşa ve Nazım Paşa'nın varlığından memnun olmayan nazırların istifası durumunda yeni bir hükümet kurmayı düşündüklerini söylediler²¹. İttihatçılar yeni hükümetin başına Hüseyin Hilmi Paşa'yı getirmeyi düşünüyorlardı. Hüseyin Hilmi Paşa İttihatçıların bu teklifine sıcak bakmadı.

¹⁸ Hak, 10 Temmuz 1328.

¹⁹ Hüseyin Cahit, "Meşrutiyet Hatıraları", Fikir Hareketleri, Sayı: 169, 16 Kanun-u Sani 1937, sf: 198

²⁰ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Kanun-u Sani 1944.

²¹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Kanun-u Sani 1944.

Hükümetin kurulmasından sonra ülke içinde ve dışında meydana gelişmeler basın ve kamuoyu tarafından dikkatle takip ediliyordu. Kamuoyu Trablusgarb ve Balkanlarda yaşanan olaylar konusunda daha kararlı tedbirler alınmasını istiyordu. Hükümet Kamuoyunun bu beklentilerini gidermeye yönelik girişimlerde bulundu. Arnavutluk'a bir heyet gönderildi²². Hükümetin bu girişimi basın tarafından Arnavutluk probleminin çözümü doğrultusunda atılan önemli bir adım olarak değerlendirildi. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti 24 Temmuz'da da İdare-yi örfiyeyi kaldırdı²³.

Hükümetin kurulmasından sonra Halaskar Zabitan Grubunun çalışmalarında da belirgin bir şekilde artışın olduğu gözleniyordu. Yayınladığı bildirimlerle isteklerini yeniden gündeme getiren Halaskar Zabitan Grubu, "Fındıklı Kulübü olarak tanımladığı Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesini istiyordu²⁴. Bu isteklerle yetinmeyen Halaskar Zabitan Grubu Başmabeynci Halid Ziya ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'e gönderdiği tehdit mektuplarıyla görevlerinden istifa etmesini istedi. Halaskar Zabitan Grubunun bu girişimi Said paşa hükümetinin istifasından sonra Padişahın orduya hitaben yayınladığı beyannamenin etkisiz kaldığını gösteriyordu. Halil Bey'in Halaskar Zabitan Grubu tarafından kendisine gönderilen tehdit mektubunu mecliste okuması Meclis-i Mebusan'da sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu²⁵. Halaskar Zabitan Grubunun bu tutumu İttihatçı mebuslar tarafından eleştirildi. İttihat ve Terakki Fırkası Reisi Seyit Bey Halaskar Zabitan Grubu'nun bu tehdit mektubunun tüm ordunun düşüncesini dile getirmediğini açıkladı²⁶. Serfica Mebusu Osman Bey'in verdiği bir önergeyle hükümetin ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın konuya ilişkin açıklama yapması istendi²⁷. Hükümet adına açıklama yapmak için

²² Uçarol, a.g.e., sf: 325.

²³ Uçarol, a.g.e., sf: 325.

²⁴ Uçarol, a.g.e., sf: 325.

²⁵ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 40, sf: 444-449.

²⁶ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 40, sf: 445.

²⁷ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 40, sf: 447.

Meclis-i Mebusan'a gelen Harbiye Nazırı Nazım Paşa suçluların yakalanacağını söylemekle yetindi²⁸.

C-) HÜKÜMET PROGRAMI

Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin programı Halaskar Zabitan Grubu'nun hükümet üzerindeki baskısını iyice arttırdığı bir dönemde Meclis-i Mebusan'da okundu. 30 Temmuz'da Meclis-i Mebusan'da okunan hükümet programını Hüseyin Hilmi Paşa kaleme aldı²⁹. Programda zor koşullar içinde hükümete gelindiği dile getiriliyor ve herkesten yardım isteniyordu. Programda hükümetin öncelikle çözmeye çalışacağı sorunlar dört ana grupta toplanmıştı. Bunlardan ilki seçimlerde meydana gelen yolsuzlukları ve kanuna aykırı davranışları önlemektir. İkinci sorun memur ve askerin siyasetle uğraşması ve siyasi partilere üye olmalarına ilişkindir. Üçüncü temel sorunun atamalarda yapılan kanun dışı uygulamalar olduğu vurgulanırken, dördüncü sorun da anayasa ve kanuna aykırı davranışlar olduğu açıklanıyordu. Ülke içi problemlere ağırlığın verildiği programda dış sorunlara çok kısa değinilmişti. Pararı Cavit Bey hükümet programının okunup kabul edildiği gün günlüğüne yazdığı not İttihat ve Terakki'nin programa bakışını gösteriyordu³⁰ : *"Hüseyin Hilmi Paşa'nın kaleminden çıkan bu program heyet-i sabıkaya ve daha doğrusu İttihat ve Terakki hükümetine karşı bir İhtarmameydi."*

Hükümet programının okunmasından sonra söz alan Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa program üzerinde fazla görüşme yapılmadan oylamaya geçilmesini istedi³¹. Hükümetin bu isteği Meclis-i Mebusan üyeleri tarafından eleştirildi. Söz alan Bağdat Mebusu İsmail Hakkı ve Selanik Mebusu Rahmi Bey hükümetin bu tutumunu İttihat ve Terakki adına kabul etmediklerini açıkladılar. Talat Bey de programda İttihat ve Terakki'ye yönelik suçlamaların olduğunu ileri sürerek

²⁸ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 40, sf: 449.

²⁹ Hükümet Programı için bkz: M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 43, sf: 533-534, İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 239-241, Uçarol, a.g.e., sf: 321-323.

³⁰ Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Kanun-u Sani 1944.

³¹ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 43, sf: 535.

programın üzerindeki görüşmelerin birkaç gün daha devam etmesini istedi. Birinci³² oturumun sonunda Cavid Bey'in bu konudaki isteği Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa tarafından kabul edilmedi³³. İkinci ve üçüncü oturumda İttihat ve Terakki'nin hükümet programı üzerindeki düşüncelerini İttihat ve Terakki Fırkası reisi Seyit Bey dile getirdi. Seyit Bey programın içeriksiz olduğunu ve uygulama şansının bulunmadığını açıkladı³⁴. İttihat ve Terakki program üzerinde yapılan görüşmelerde sert bir tavır sergilememeye dikkat etti. İttihat ve Terakki bu tutumuyla hükümetle diyalogu koparmak istemediğini ortaya koyuyordu. Hükümet programı üzerinde yapılan oylamada İttihat ve Terakki'nin tutumu daha iyi anlaşıldı. Ahmet Muhtar Paşa hükümeti 44 red oyuna karşı 112 evet oyuyla Meclis-i Mebusan'dan güvenoyu aldı. Önde gelen İttihatçılardan Cavid Bey'in red oyu verdiği oylamada 9 da çekimser oy verildi³⁵.

İttihatçı Hak gazetesi İttihat ve Terakki'nin Meclis-i Mebusan'da sergilediği bu tavır şu şekilde açıklıyordu³⁶: "*Eğer vaziyet-i dahiliye ve hariciyemiz memlekette serian muhafaza-yı sükun ve intizam lüzumunu icab ettirmeseydi İttihat ve Terakki esaslarını sadık olan ekseriyet-i mebusan Muhtar Paşa Kabinesinin beyannamesini kati bir adem-i itimad reyiyile karşılardı.*"

D-) MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESH EDİLMESİ

Güvenoyu alarak rahatlayan hükümet, bir gün sonra da meclisin Feshine ilişkin teklifi Meclis-i Mebusan'a getirdi³⁷. Hükümet ülkenin içinde bulunduğu koşulları gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesini istiyordu. Hükümetin meclisin Feshine ilişkin bir diğer gerekçesi de seçimlerden sonra oluşan meclisin görev süresini tamamladığına ilişkindi. Hükümetin Meclis-i Mebusan'ı Fesh

³² M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 43, sf: 537-538.

³³ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Kanun-u Sani 1944.

³⁴ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 43, sf: 554-555.

³⁵ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 43, sf: 557-558.

³⁶ Hak, 18 Temmuz 1328.

³⁷ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 44, sf: 573.

etme isteği İttihat ve Terakki tarafından kabul edilmedi. Hükümetin bu isteği Meclis-i Mebusanda İttihat ve Terakki tarafından eleştirildi³⁸. İttihatçılar konuya ilişkin Muhtar Paşa'yla yaptıkları görüşmelerden istedikleri sonucu elde edemediler. İttihatçılar; Halaskar Zabitan Grubu hakkında verdikleri gensoru önergesi ile hükümeti düşürme girişiminden de istedikleri sonucu elde edemediler³⁹. Padişah ve Mahmut Şevket Paşa'yla yaptıkları görüşmelerden de istedikleri sonucu elde edemeyen İttihatçılar son olarak Ahmet Muhtar Paşa'ya, tarafsız bir hükümet kurulması şartıyla Meclis-i Mebusan'ın Fesh edilmesini kabul ettiklerini bildirdiler⁴⁰. Tarafsız bir hükümet kurulması durumunda İttihat ve Terakki, Kamil Paşa ve Nazım Paşa'nın hükümete girmesini istemiyordu⁴¹. Kamil Paşa'dan memnun olduğunu açıklayan Ahmet Muhtar Paşa Harbiye Nezareti'ne Nazım Paşa'nın yerine İbrahim Paşa'nın getirilmesi için İttihatçılardan yardım istedi. Ahmet Muhtar Paşa, İttihatçıların Meclis-i Mebusan'ın Fesh edilmesi yerine tatil edilmesi teklifine de sıcak bakmadı⁴².

Meclisin Fesh etmek konusunda kararlı olan hükümet konunun Meclis-i Ayan tarafından çözümlenmesini istedi. Hükümetin isteğini olumlu bulan Meclis-i Ayan 4 Ağustos 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı fesh etti⁴³. 5 Ağustos'ta toplanan Meclis-i Mebusan hükümetin aldığı bu kararı protesto etti⁴⁴. Cavid Bey hükümetin Meclis-i Mebusan'ı Fesh etmesini İttihat ve Terakki'nin hükümete bakışını şu cümlelerle ifade ediyordu⁴⁵: "*İttihat ve Terakki tehlike zamanında vatani terk eden hainlerden kendi şahuslarını muhafaza için milleti İnkiraz ve İzmihale götüreren alçaklardan değildir.*" Meclis, Ahmet Muhtar Paşa hükümetine güvensizlik oyu vererek yeni bir hükümet kuruluncaya kadar Meclis-i Mebusan'ın tatil edilmesine karar verdi⁴⁶. Hükümet, Meclis-i Mebusan'ın

³⁸ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 45, sf: 595-607.

³⁹ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 46, sf: 619-637.

⁴⁰ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 21 Kanun-u Sani 1944.

⁴¹ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 21-22 Kanun-u Sani 1944.

⁴² Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 22 Kanun-u Sani 1944.

⁴³ Uçarol, a.g.e., sf: 331-332.

⁴⁴ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 47, sf: 647-655.

⁴⁵ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 47., sf: 650.

⁴⁶ M.M.Z.C., İ.S.: 1, İ: 47, sf: 655.

Fesh edilmesinden sonra meydana gelebilecek olayları önlemek için 6 Ağustos 1912 tarihinde İstanbul'da İdare-yi örfiye ilan etti.

E-) MECLİSİN FESH EDİLMESİNDEN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİ

1912 seçimleriyle Meclis-i Mebusan'a büyük bir çoğunlukla giren İttihat ve Terakki, Meclis-i Mebusan'ın Fesh edilmesinden sonra hükümete karşı olan tavrını daha net bir şekilde ortaya koymaya başladı. Hükümetin Meclis-i Mebusan'ın Fesh etmesini protesto eden Hüseyin Cahit, Tarin gazetesini bir süre yayınlamadı. İstanbul'da bulunan Merkez-i Umumi üyeleri gerginleşen ilişkiler nedeniyle Selanik'e döndü⁴⁷. Hükümet ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası İttihat ve Terakki aleyhinde bir karalama Kampanyası başlattı. Selanik'e çekilen Merkez-i Umumi Arnavutluk'ta yaşanan olaylar ve meclisin feshinden sonra hükümetin takip edeceği politikayı öğrenmek için Rahmi Bey'i Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşmek üzere İstanbul'a gönderdi. Hükümet içinde İttihatçılara en yakın isim olarak bilinen Hüseyin Hilmi Paşa ile yapılan görüşmeden istenilen sonuç elde edilemedi⁴⁸. İttihatçılar, Padişah, Said Paşa ve Velihaht Vahdettin Efendi ile yaptıkları görüşmelerden de istedikleri desteği elde edemediler. İttihatçılar, Kamil Paşa ve Nazım Paşa'nın hükümet içindeki varlıklarından rahatsız olan Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa ile yeni bir hükümet kurmak için yaptıkları görüşmelerde sonuçsuz kaldı⁴⁹.

F-) İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN 1912 KONGRESİ

Hükümet ve padişahla yürüttüğü görüşmelerden istediği sonucu elde edemeyen İttihat ve Terakki'nin yeni dönemdeki konumu 1912 kongresinde tesbit edilmeye çalışıldı. İttihat ve Terakki'nin 1912 kongresi ağustos ayında İstanbul'da yapıldı⁶¹. İttihat ve

⁴⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 22 Kanun-u Sani 1944.

⁴⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 22 Kanun-u Sani 1944.

⁴⁹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 26 Kanun-u Sani 1944.

⁶¹ 1912 Kongresi için bkz: Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 232-234, Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 24 Kanun-u Sani 1944.

Terakki'nin askeri ve sivil kanadı arasındaki çatışmanın daha belirgin bir şekilde gözleendiği kongrede ülkenin içinde bulunduğu durum tartışılarak çözüm yolları bulunmaya çalışıldı⁵¹. Kongrenin en önemli gündem maddesi meclisin fesh edilmesinden sonra İttihat ve Terakki'nin seçimlere katılıp katılmayacağına ilişkindi. Merkez-i Umumi'nin ağırlığını koyması sonunda İttihat ve Terakki'nin seçimlere katılmasına karar verildi⁵². Kongrede hükümete karşı takip edilecek politika konusunda bir karar alınmadı. 1912 kongresinde seçilen yeni Merkez-i Umumi üyeleri ise şu isimlerden oluşmaktaydı⁵³: Said Halim Paşa, Eyüb Sabri, Bahattin Şakir, Ziya Gökalp, Dr. Rasuhi Bey, Emrullah Efendi, Küçük Talat, Rıza Bey, Kara Kemal, Mithat Şükrü ve Dr. Nazım Bey.

G-) KONGRE SONRASINDA HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ

Kongrenin toplandığı günlerde Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde İttihat ve Terakki'ye en yakın isim olarak bilinen Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa görevinden istifa etti. 21 Ağustos'ta istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Meclis-i Ayan üyesi Halim Bey getirildi⁵⁴. Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesinden sonra İttihat ve Terakki'ye olan tavrını netleştirmeye başlayan hükümet İttihatçı kimlikleriyle tanınan vali ve kaymakamları görevden aldı⁵⁵. Hükümetin bu tutumu İttihat ve Terakki tarafından eleştirildi⁵⁶. Hüseyin Cahit İttihatçı devlet memurlarının yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası yandaşlarının getirilmesini partizanlık olarak değerlendirdi⁵⁷. Tanin gazetesi Hüseyin Cahit'in bu yazısı nedeniyle 3 Eylül 1912 tarihinde hükümetçe kapatıldı. Hüseyin Cahit 4 Eylül'de Tanin'in yerine çıkan Cenin gazetesinde hükümeti eleştirmeye devam etti. Hüseyin Cahit hükümeti şu cümlelerle eleştiriyordu⁵⁸: "*Vatanın selameti için bir*

⁵¹ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 240-241.

⁵² Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 24 Kanun-u Sani 1944.

⁵³ Tunaya, a.g.e., Cilt: 3, sf: 240-241.

⁵⁴ İkdam, 10 Ağustos 1328.

⁵⁵ Uçarol, a.g.e., sf: 340-341.

⁵⁶ Hak, 18 Temmuz 1328.

⁵⁷ Hüseyin Cahit, "Bir Mukayese", Tanin, 21 Ağustos 1328.

⁵⁸ Hüseyin Cahit, "Hükümete İhtiyacımız Var", Cenin, 22 Ağustos 1328.

kuvvetli bir hükümet isteriz. Ne yapacağını bilir, yapmak istediğini yapar, hiçbir tesire kapılmaz, haysiyet-i hükümeti kırdırmaz bir hükümete ihtiyaç var. Şimdiki fenalık her tarafa yayılmadan ve daha büyük fenalıklar tevliid etmeden hükümetin kendini toplamasını bütün kalbimizle temenni ederiz.” Hükümet bu yazıdan dolayı Cenin’i kapatır. Hüseyin Cahit de divan-ı harb tarafından tutuklanır. Senin ve Cenin gazetelerinin imtiyaz sahibi oldukları gerekçesiyle de eylül ayı ortalarında Cavit Bey ve Orhan Kemal Bey tutuklandı.

H-) HÜKÜMETİN İSTİFASI

Hükümetin İttihatçılara karşı takındığı bu tavrın sürdüğü günlerde Balkanlarda meydana gelen gelişmeler kamuoyu tarafından dikkatle takip ediliyordu. Basın ve kamuoyu Balkan ülkeleriyle yaşanan sorunların savaşa çözülebileceğini düşünmekteydi⁵⁹. İttihat ve Terakki’de Balkan ülkeleriyle savaşılmasını istiyordu. Tanin gazetesi İttihat ve Terakki’nin bu konudaki düşüncelerini açıkça yazmaktan çekinmiyordu⁶⁰: *“Bir Balkan muharebesini Kemal-i İttidal ile hatta açık söyleyelim, memnuniyetle telakki ediyoruz. Osmanlı Ordusu’nun on senelik mesaisi Rumeli’de Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan’ın hepsi ile birden muzafferane bir harb edebilmek esbabını hazırlamaya matuf idi. Herhalde Osmanlı Ordusu Balkanlardaki bütün küçük hükümetlere karşı muzafferane harb edebileceğini icabında dünyaya isbat edecektir.”* Merkez-i Umumi’de İttihat ve Terakki kulüblerine gönderdiği bir genelge ile hükümetle olan sorunların bir kenara bırakılarak ülke birliği için çalışılmasını istedi⁶¹: *“Balkan hükümetlerinin bir ilan-ı harb eylemelerine karşı bu gaile zamanında Merkez-i Umumi hükümeti hazıra ile olan ihtilafatını unutarak müzaheret mesleğini takibe karar vermiş olduğundan bütün evlad-ı ittihadı bu vazife-i vataniyenin kemal-i fedakârı ile ifasına davet eyler.”* 3 Ekim 1912 tarihinde İttihat ve Terakki’nin öncülüğüyle gerçekleştirilen gösteride hükümetin Balkan ülkelere savaş ilan etmesi

⁵⁹ Uçarol, a.g.e., , sf: 377-380.

⁶⁰ Tanin, 19 Eylül 1328.

⁶¹ Tanin, 20 Eylül 1328.

istendi⁶². Hürriyet ve İtilaf Fırkası' da İttihat ve Terakki'yle aynı düşünceyi paylaşıyordu⁶³. Hükümeti 5 Ekim'de Berlin Anlaşması'nın 23. Maddesi gereğince 1880'de hazırlanmış olan ıslahat tasarısını tekrar Balkanlarda uygulamak istemesi kamuoyu tarafından tepkiyle karşılandı⁶⁴. İttihat ve Terakki hükümetin bu tavrı karşısında yeni hükümet arayışları içine girdi⁶⁵. Son gelişmeleri değerlendirmek için 7 Ekim'de toplanan Merkez-i Umumi Said Paşa ile görüşmeye karar verdi. İttihat ve Terakki Cavid Bey aracılığıyla yaptığı görüşmeden istediği sonucu elde edemedi⁶⁶. Said Paşa yeni bir hükümet kurmayı düşünmüyordu. İttihat ve Terakki konuya ilişkin padişah ve Velihaht Vahdettin Efendi ile yaptığı görüşmelerden istediği sonucu elde edemedi⁶⁷. 7 Ekim tarihinde İttihat ve Terakki'nin girişimleriyle hükümetin aldığı bu kararı protesto etmek için büyük bir gösteri yapıldı. Hükümet bu gösteriden birkaç gün sonra bazı İttihatçıları tutukladı. Tutuklananlar arasında Aka Gündüz, Dr. Adnan, Recai Nüzhet ve Ubeydullah Efendi de vardı⁶⁸. 7 Ekim'de Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin aynı gün Karadağ'a savaş ilan etmesiyle birlikte kamuoyunun ilgisi bir anda savaşa çevrildi. Balkan Savaşı'nın ilk günlerinden itibaren cepheden gelen haberler kamuoyunun savaşa ilişkin beklentilerini boşa çıkardı. Savaşa gönüllü olarak katılan Talat Bey'in cepheden gönderdiği haberler yenilginin ilk belirtisi niteliğindedi⁶⁹. Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Merkez-i Umumi'nin yeni bir hükümet kurmak için Mahmut Şevket Paşa ve Said Paşa ile yaptığı görüşmelerden istenilen sonuç elde edilemedi⁷⁰. Kamuoyunun ve İttihat ve Terakki'nin baskısına daha fazla dayanamayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti 29 Ekim 1912 tarihinde istifa etti⁷¹.

⁶² Sabah, 20 Eylül 1328.

⁶³ İkdam, 20 Eylül 1328.

⁶⁴ "Rumeli Islahatı ve Meclis-i Vükela Kararı", İkdam, 24 Eylül 1328.

⁶⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 27 Kanun-u Sani 1944.

⁶⁶ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 27 Kanun-u Sani 1944.

⁶⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 30 Kanun-u Sani 1944.

⁶⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 29 Kanun-u Sani 1944.

⁶⁹ Tevfik Çavdar, Talat Paşa, İstanbul 1984, sf: 245-255, Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 31 Kanun-u Sani 1944.

⁷⁰ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 1 Şubat 1944.

⁷¹ Uçarol, a.g.e., sf: 396-404.

DOKUZUNCU BÖLÜM

İKİNCİ KAMİL PAŞA HÜKÜMETİ

A-) HÜKÜMETİN KURULMASI

Ülke içinde ve dışında yaşanan ağır sorunlara daha fazla dayanamayan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin istifa etmesinden sonra hükümeti kurmakla Kamil Paşa görevlendirildi¹. Kamil Paşa'nın bu göreve getirilmesini Padişah istedi. Padişah, Balkan ülkeleriyle yaşanan sorunların İngilizlere yakınlığıyla tanınan Kamil Paşa'nın iktidara gelmesiyle çözülebileceğini düşünmüştü. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin istifa ettiği gün, 29 Ekim'de hükümeti kurmakla görevlendirilen Kamil Paşa'nın Sadarete gelmemesi için İttihat ve Terakki'nin Padişah ve Veliht ile yaptığı görüşmelerden istenilen sonuç elde edilemedi². İttihatçılar, Said Paşa ya da Hüseyin Hilmi Paşa'nın başkanlığında bir hükümet kurulmasını istiyorlardı³. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin istifa ettiği gün Said Paşa ile görüşen İttihatçılar istedikleri sonucu elde edemediler⁴. Padişah da İttihatçıların teklif ettiği isimleri kabul etmedi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinde görev alan bazı isimler Kamil Paşa hükümetinde yerlerini korudu. Bunlar Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Hariciye Nazırı Naradonkyan Efendi, Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi ve Ticaret ve Nafia Nazırı Reşid Paşa'ydı. Padişahın isteğiyle Cemalettin Efendi tekrar Şeyhülislamlık makamına getirildi. Hükümetin bu görünüşü bile İttihat ve Terakki'nin hükümeti eleştirmesi için yeterliydi⁵. Hükümetin kurulması sırasında hükümette daha fazla temsil edilmek isteyen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Kamil Paşa üzerinde kurmaya çalıştığı baskı sonuçsuz kaldı⁶. Buna rağmen hükümete itilafçı kimlikleriyle tanınan iki yeni isim katıldı. Dahiliye Nazırı Reşid Bey ve Posta, Telefon ve Telgraf

¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul 1984, sf: 191.

² Meşrutiyet Devrine Ait Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 2 Şubat 1944.

³ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 2 Şubat 1944.

⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, *Tanin*, 2 Şubat 1944.

⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, sf: 217.

⁶ Akşin, a.g.e., sf: 218.

Nazırı Mosoros Efendi Hürriyet ve İtilafçı olarak tanınmaktaydı⁷. Hükümet içinde İttihatçılara en yakın olan isim ise Cavit Bey'in hükümetin "uzv-u mühimi" olarak tanımladığı Ticaret ve Ziraat Nazırı Reşid Paşa'ydı⁸. 30 Ekim'de kurulan ve 31 Ekim'de kamuoyuna açıklanan İkinci Kamil Paşa hükümeti şu isimlerden oluşmaktaydı⁹:

Şeyhülislam	Cemalettin Efendi
Harbiye Nazırı	Nazım Paşa
Hariciye Nazırı	Naradonkyan Efendi
Adliye Nazırı	Arif Hikmet Paşa
Şura-yı Devlet Reisi	Arif Hikmet Paşa
Dahiliye Nazırı	Reşid Bey
Maliye Nazırı	Abdurrahman Efendi
Evkaf-ı Hümayun Nazırı	Ziya Paşa
Bahriye Nazırı	Salih Paşa
Maarif Nazırı	Mehmet Şerif Paşa
Nafia Nazırı	Ziya Bey
Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı	Mosoros Efendi

Meclis-i Mebusan'ın dağıtıldığı ve Balkan Savaşı'nın tüm hızıyla sürdüğü günlerde kurulan Kamil Paşa hükümeti yeni bir hükümet programı yayınlamadı¹⁰.

B-) HÜKÜMET VE İTTİHAT VE TERAKKİ

İtilafçı basın büyük bir memnuniyetle karşıladığı Kamil Paşa hükümetini İttihat ve Terakki büyük bir kaygı ve endişeyle karşıladı. Hüseyin Cahit, "hırs-ı cah ve mevki düşkünlüğü" ile tanımladığı Kamil Paşa'nın Sadarete gelmesinin ne vatanseverliğe ne de devlet adamlığına yakışmadığını yazdı¹¹. Hüseyin Cahit, ülkenin içte ve dışta bulunduğu durumdan "vazife-yi vatani" düşünecek bir hükümetle

⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 4 Şubat 1944.

⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 4 Şubat 1944.

⁹ DÜİT, D.No: 4/12, Takvim-i Vekayi, 18 Teşrin-i Evvel 1328.

¹⁰ İhsan Güneş, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Hükümet Programları", OTAM, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 193.

¹¹ Hüseyin Cahit, "Buhran-ı Vükela", Hak, 17 Teşrin-i Evvel 1328.

kurtulacağını iddia ediyordu. Hüseyin Cahit'in bu yazısı bir süreden beri Tanin'in yerine çıkan Hak gazetesinin kapatılmasına neden oldu. Hükümet tarafından kapatılan Hak gazetesi yayını Renin ismiyle sürdürdü¹².

Kamil Paşa hükümetinin kurulduğu sırada Balkanlarda yaşanan olaylar ve savaş kaygıyla takip ediliyordu. Birleşik Balkan Orduları karşısında daha fazla dayanamayan Osmanlı Ordusu kasım ayı başında Çatalca'ya kadar çekilmek zorunda kaldı. Cephede yaşanan bu gelişmeler Kamil Paşa hükümetinin İngiltere ve Fransa'dan yardım istemesine neden oldu¹³.

Birleşik Balkan Ordularına karşı Çatalca'da yapılması düşünülen savunma savaşının tartışıldığı günlerde İttihat ve Terakki de gelişmeleri yakından takip ediyordu¹⁴. Merkez-i Umumi'nin isteğiyle 6 Kasım'da Kamil Paşa ile görüşen Talat Bey durumun ciddiyetini daha iyi anladı. Aynı gün Mahmut Şevket Paşa ile görüşen Talat Bey, Paşa'dan ordunun başına geçmesini istedi¹⁵. İttihat ve Terakki'nin bu isteği Mahmut Şevket Paşa tarafından gerçekçi bulunmadı. İttihat ve Terakki Mahmut Şevket Paşa'nın ordunun başına geçmese dahi, müfettiş sıfatı ile cephedeki birliklerin yanına gitmesini istiyordu¹⁶. İttihat ve Terakki, Mahmut Şevket Paşa'nın ordunun başına geçmesini istediği günlerde Padişah, Kamil Paşa ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası nezdinde kulis çalışmaları yapıyordu¹⁷. Padişah, İttihat ve Terakki'nin bu isteğini olumlu bulmadı. İttihat ve Terakki konuya ilişkin Kamil Paşa ile yaptığı görüşmeden de istediği sonucu elde edemedi. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise İttihatçıların bu isteğini ihtiyatla karşıladı¹⁸. Bütün bu girişimler ise Harbiye Nazırı Nazım Paşa tarafından endişeyle takip ediliyordu¹⁹. İttihatçılar son olarak Kamil Paşa'nın oğlu Said Paşa

¹² Renin, 18 Teşrin-i Evvel 1328.

¹³ Akşin, a.g.e., sf: 218.

¹⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 5 Şubat 1944.

¹⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Şubat 1944.

¹⁶ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 7 Şubat 1944.

¹⁷ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 7-8 Şubat 1944, Akşin, a.g.e., sf: 219.

¹⁸ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 10 Şubat 1944.

¹⁹ İkdâm, 6 Kanun-u Sani 1328.

ile yaptıkları görüşmeden de istedikleri sonucu elde edemediler²⁰. Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesi İttihatçı basın tarafından da dile getiriliyordu. Bu düşüncesini açıkça Tanin'de dile getiren Hüseyin Cahit, ordunun başına Mahmut Şevket Paşa'nın geçmesini istiyordu²¹. Hüseyin Cahit'in makaleleri Tanin'in hükümet tarafından kapatılmasına neden oldu. Kamil Paşa yanlısı İkdam gazetesi ise Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirileceğine ilişkin söylentileri yalanlıyordu²²: *"Böyle bir tasavvurun bile mevcut bulunmadığı ve bulunmasına da ihtimal yoktur."* Cavid Bey ise Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesine Padişah, hükümet ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın niçin karşı çıktığını şu şekilde açıklıyordu²³: *"Mahmut Şevket'in ismi anılınca, kendilerinden geçiyorlar. Onlar bizim gibi düşünmedikleri için ordunun başına geçecek Mahmut Şevket'in sonra İstanbul'a ordusu ile gireceğini ve yaptıklarının cezasını kendilerine çektireceğini zannediyorlar. Memleket ölürken kendi haysiyetlerini kurtarmak endişesiyle yaşıyorlar. Meselenin bütün uktesi buradadır."*

Tanin'in kapatılması ve Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne getirilmesinde istenilen başarının elde edilememesi hükümetin İttihatçılar üzerindeki baskısını daha da arttırdı²⁴. Dahiliye Nazırı Reşid Bey'in bilgisi dahilinde gerçekleşen bu baskılara daha fazla dayanamayan Hüseyin Cahit, Cavit ve Babanzade İsmail Hakkı Beyler Avrupa'ya gitmek zorunda kaldılar²⁵.

C-) İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN YÖNETİMİ ELE GEÇİRME ÇABALARI VE BAB-I ÂLİ BASKINI

İttihat ve Terakki'nin Mahmut Şevket Paşa'yı Harbiye Nezareti'ne getirmek istediği günlerde Balkanlardaki durum içinden

²⁰ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 8 Şubat 1944.

²¹ Hüseyin Cahit, "10 Yılın Hikayesi", Yedigün, Sayı: 236, 15 Eylül 1937, sf: 17.

²² İkdam, 27 Teşrin-i Evvel 1328.

²³ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 11 Şubat 1944.

²⁴ Akşin, a.g.e., sf: 220.

²⁵ Hüseyin Cahit, "10 Yılın Hikayesi", Yedigün, Sayı: 236, 15 Eylül 1937, sf: 16-17.

çıkılmaz bir hale gelmişti. İngiltere ve Fransa'nın duruma müdahale ederek Osmanlı İmparatorluğu üzerinde baskı kurmaya çalışması, hükümet içindeki rahatsızlıkları daha belirgin bir şekilde ortaya çıkardı. Konuya ilişkin Kamil Paşa'nın İngiltere ile yaptığı görüşmeden istenilen sonuç elde edilemedi. Başta Harbiye Nazırı Nazım Paşa olmak üzere bazı hükümet üyeleri mütareke yapılmasını istiyorlardı²⁶. 16 Aralık'ta Londra'da toplanan Balkan Barış Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde kararlar alındı. İngiltere ve Fransa Osmanlı İmparatorluğu'ndan Edirne'yi bırakmasını istedi. 17 Ocak'ta Kamil Paşa hükümetine verdikleri bir notayla bu isteklerini açıkça dile getirdiler²⁷. Bu gelişmeler hükümet içindeki görüş ayrılıklarının daha da netleşmesine neden oldu. Hürriyet ve İtilafçı Dahiliye Nazırı Reşid Bey, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın görevden alınmasını istiyordu. Reşid Bey'in üzerinde oluşturduğu baskıya daha fazla dayanamayan Harbiye Nazırı Nazım Paşa ocak ayının ilk günlerinde görevinden istifa etti. Ancak, barış anlaşmasından sonra Harbiye Nezareti'ne Şükrü Paşa'yı getirmeyi düşünen Kamil Paşa bu istifayı kabul etmedi²⁸. Dahiliye Nazırı Reşid Bey'in İstanbul'da Nazım Paşa'ya yakın olan devlet görevlilerini görevden alması ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden oldu²⁹. Bu gelişmeler Nazım Paşa'nın İttihatçılara yakınlaşmasına neden oldu. İttihatçılar Nazım Paşa'nın hükümeti devirme teklifini kabul ettiler. Kamil Paşa hükümetinin devrilmesinden sonra geniş tabanlı bir İttihat ve Terakki hükümetinin kurulmasına karar verildi³⁰. Aralık ayının son günlerinde Talat Bey'in girişimiyle başlayan bu görüşmeler ocak ayının ilk günlerine kadar devam etti³¹. Sivil kanadın kendi inisiyatifi doğrultusunda başlattığı bu görüşmeler başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki'nin askeri kanadı tarafından şüpheyle karşılandı. Ancak,

²⁶ Akşin, a.g.e., sf: 220-221.

²⁷ Akşin, a.g.e., sf: 221-222.

²⁸ Akşin, a.g.e., sf: 222.

²⁹ Akşin, a.g.e., sf: 222.

³⁰ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Şubat 1944, Akşin, a.g.e., sf: 224-225.

³¹ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Şubat 1944.

sivil ve askeri kanat üyeleri arasında iktidarı ele geçirme konusunda bir fikir birliği vardı³².

İttihat ve Terakki'nin sivil kanadının Nazım Paşa ile yaptığı görüşmelerin sürdüğü günlerde aralarında Enver, Cemal ve Fethi Bey'in bulunduğu bir grup askeri kanat üyesi yönetimi zorla ele geçirme planları yapıyordu³³. Aralık ayı sonu ve ocak ayı başlarında yapılan toplantılarda böyle bir düşüncenin gerçekleşmesi için uygun zaman tesbit edilmeye çalışılıyordu. Askeri kanadın bu düşüncesi Talat Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki'nin sivil kanadının mensup üyelere iletiliyordu³⁴. Askeri kanadın Mahmut Şevket Paşa ve bazı İttihatçı subayların işbirliği ile hükümeti devirme düşüncesi bu sırada Avrupa'da bulunan Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler tarafından da kabul edildi³⁵.

İttihatçıların yönetimi zorla ele geçirmelerinin gerekçesi de ocak ayında ortaya çıktı. Kamil Paşa hükümetinin İngiltere ve Fransa'nın verdiği notaya karşılık Edirne'yi bırakma düşüncesi İttihatçılar için bulunmaz bir fırsat oldu. Kamil Paşa hükümeti Edirne'yi bırakmak taraftarıydı³⁶. Hükümet, Meclis-i Mebusan'ın fesh edilmesini gerekçe olarak göstererek 22 Ocak'ta Saltanat Şurası'nı topladı³⁷. Saltanat Şurası, Edirne'nin bırakılması doğrultusunda karar aldı. 23 Ocak'ta alınan bu kararın Kamil Paşa hükümeti tarafından İngiltere ve Fransa'ya bildirileceği düşüncesinden hareket eden İttihat ve Terakki, Enver Paşa'nın öncülüğündeki askeri bir grupla Kamil Paşa hükümetini devirdi. İttihatçılar tarihimize Bab-ı Âli Baskını olarak geçen bu hükümet darbesiyle yönetimi ele geçirdiler. İttihatçılar baskının gerekçesi olarak Edirne'nin Kamil Paşa hükümeti

³² Akşin, a.g.e., sf: 225.

³³ Akşin, a.g.e., sf: 225-226.

³⁴ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Şubat 1944.

³⁵ Cavid Bey'in Hatıraları, Tanin, 21 Şubat 1944.

³⁶ Akşin, a.g.e., sf: 225.

³⁷ İkdâm, 10 Kanun-u Sani 1328, Akşin, a.g.e., sf: 226.

tarafından bırakılması olarak gösterdiler³⁸ . Baskın sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa hayatını kaybetti.

Bab-1 Âli Baskını sonrasında Mahmut Şevket Paşa hükümetinin kurulmasıyla birlikte İttihat ve Terakki için iktidarı denetleme dönemi sona eriyordu.

³⁸ Akşin, a.g.e., sf: 226-227.

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde bir anlamda hazırlıksız yakalanan İttihat ve Terakki'nin 1908 yılında ülke yönetimine ilişkin ne birikimi ne de plan ve programı vardı. 1889'dan 1908'e kadar uzanan mücadele, meşrutî sistemi tekrar yürürlüğe koymak için verilmişti. İttihatçılar ülke yönetimine ilişkin düşüncelerini yaşama geçirmek için yönetimi ele geçirmek ya da kontrol altına almak gerektiğinin farkındaydılar. Meşrutiyet ilan edildiğinde yönetimde bulunan Said Paşa hükümeti ile başlayan bu mücadele 1913 yılındaki Bab-ı Âli Baskını'na kadar sürdü. 1908 yılında yapılan seçimlerde büyük bir başarı elde eden İttihat ve Terakki, Meclis-i Mebusan'daki gücüyle hükümetler üzerinde baskı oluşturmaya başladı. İttihat ve Terakki elindeki bu güçle 1912 yılında kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetine kadar olan dönemde hükümetlerin kurulmasında ve Sadrazamların seçilmesinde etkin bir rol oynadı. Said Paşa ve Kamil Paşa gibi Abdülhamid yönetiminin iki seçkin ismiyle mücadele etmekte güçlük çeken İttihat ve Terakki 1909 yılıyla beraber kendisine yakın ve kamuoyu tarafından sevilen Hüseyin Hilmi Paşa ve İbrahim Hakkı Paşa gibi isimlerin yönetime gelmesine fırsat tanıdı. Abdülhamid yönetiminin tecrübeli devlet adamları Said Paşa ve Kamil Paşa ise ülke içinde ve dışında yaşanan sorunların yoğunlaştığı dönemlerde İttihatçılar tarafından yönetime getirilmesi sağlandı. İttihatçılar kendilerini "çoluk çocuk" olarak tanımlayan Kamil Paşa'nın yerine tercihlerini Said Paşa'dan yana kullandılar.

İttihatçıların yönetimi ele geçirme çabaları meşrutiyetin ilk hükümeti olan Said Paşa hükümeti ile başladı. Kamil Paşa hükümetiyle birlikte kendilerine yakın isimlerin hükümete girmesini sağlayan İttihatçılar, Meclis-i Mebusan'ın açılmasından sonra da hükümetleri daha sıkı bir şekilde denetlemeye başladılar. Aynı dönemde ülke içinde ve dışında yaşanan problemler İttihatçılar için şaşırtıcı oldu. Ahrar Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte muhalefete gerginleşen ilişkiler, 31 Mart Olayı'nın patlak vermesine neden oldu. 31 Mart Olayı, İttihatçıların meşrutiyetin ilanı ile birlikte tahttan uzaklaştıramadıkları ve meşrutiyet karşısında en

büyük engel olarak gördükleri Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlandı. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle birlikte meşrutiyetin önündeki önemli engellerden birini kaldırdıklarını düşünen İttihatçılar, 1909 yılında önemli yasal değişiklikler yaparak meşrutî sistemin önünü açtılar. Meşrutiyetin ilan edilmesinden çok kısa bir süre sonra patlak veren 31 Mart ayaklanması İttihatçıların yönetimi ele geçirme ve ortak olma çabalarını daha da hızlandırdı.

İttihat ve Terakki'nin hükümetlerle olan ilişkilerini yürüten ve denetleyen güç ise Meclis-i Mebusan'da bulunan İttihat ve Terakki Fırkası'ydı. Aldığı kararlarla ve tesbit ettiği politikalarla dönemin hükümetleri üzerinde etkili olmaya çalışan Fırka, Merkez-i Umumi ve özellikle de Cemiyet tarafından kontrol ediliyordu. Fırka, Merkez-i Umumi ve Cemiyetin sürekli kontrolü altındaydı. Bu da İttihat ve Terakki içinde "Cemiyet-Fırka" ikileminin yaşanmasına neden oldu. Cemiyet ve Fırka arasında yaşanan gerginlikler ve fikir ayrılıkları Merkez-i Umumi tarafından çözümlendi. İttihat ve Terakki içinde yaşanan "Cemiyet-Fırka" ikilemine meşrutiyetin ilanından sonra yayınlanan siyasi program ve nizamnamelerde açıklık getirilmeye çalışıldıysa da bu İttihat ve Terakki için bir çelişki olmaya devam etti.

1909 yılından sonra kurulan hükümetlerde sivil kanada mensup isimlerin yer alması ve muhafazakar kanadın temsil edilmemesi İttihat ve Terakki'de hizibleşmelere neden oldu. Muhafazakar kanadın öncülüğünü yaptığı Hizb-i Cedid Hareketi 1911 yılında İttihat ve Terakki'ye sıkıntılı günler yaşattı. 1912 yılında ülke içinde yaşanan sorunlara paralel olarak ortaya çıkan Halâskâr Zabitan Gurubu ise askerin siyasetle uğraşmasını istemiyordu.

31 Mart'tan sonra kurulan hükümetler program ve görünüm itibariyle birer İttihat ve Terakki hükümetleriydi. Hüseyin Hilmi Paşa ve İbrahim Hakkı Paşa hükümetleri İttihatçıların istekleri doğrultusunda kurulmuştu. Artık daha belirgin bir şekilde siyasi yönetimi ele geçirme ve kontrol altına alma çabası içine giren İttihat ve Terakki'nin bu yeni

dönemdeki en büyük desteği ise Mahmut Şevket Paşa'ydı. Mahmut Şevket Paşa'nın 31 Mart sonrasında artan ve denetlenemeyen gücü İttihat ve Terakki içinde çatışmaların yaşanmasına neden oldu. Mahmut Şevket Paşa'nın İttihat ve Terakki'yi kontrol etme çabası sivil ve liberal kanadın tepkisine yol açtı. Sivil ve liberal kanat Mahmut Şevket Paşa'yı yönetimi ele geçirme karşısında engel olarak görüyordu. İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetiyle birlikte İttihat ve Terakki, sivil kanadın iki seçkin üyesi olan Talat ve Cavid Beylerin hükümete girmesini sağladı. Siyasi müsteşarlıklar kurulmasıyla ülke yönetimini daha çabuk ele geçirebileceklerini düşünen sivil kanadın bu düşüncesi Mahmut Şevket Paşa ve Merkez-i Umumi tarafından kabul edilmedi. Mahmut Şevket Paşa'yla sivil kanat arasında yaşanan gerginlik, Mahmut Şevket Paşa'nın İbrahim Hakkı Paşa hükümetine Harbiye Nazırı olarak girmesinden sonra da devam etti. Mahmut Şevket Paşa'nın İttihat ve Terakki'den sonra hükümeti de kontrolü altına almaya çalışması dönemin Sadrazamı İbrahim Hakkı Paşa'yı birkaç kere istifanın eşiğine getirdi. İttihat ve Terakki Fırkası'nın ve sivil kanadın Mahmut Şevket Paşa'yı hükümetten uzaklaştırma girişimleri sonuç vermedi. Merkez-i Umumi ve Cemiyet, Fırkanın bu isteğini kabul etmedi. Merkez-i Umumi ve Cemiyet, Mahmut Şevket Paşa'nın elinde bulundurduğu bu güçten yönetimi ele geçirmek ve kontrol etmek için yararlanmak istedi. Mahmut Şevket Paşa ve sivil kanad üyeleri arasında devam eden mücadele 1912 yılına kadar devam etti. 1912 yılında Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'nden istifa etmesi İttihat ve Terakki'nin yönetimi ele geçirme çabalarının da bitmesi anlamına geldi. 1912 yılında yapılan seçimlerle muhalefeti tasviye eden İttihat ve Terakki, Mahmut Şevket Paşa'nın istifasını takip eden günlerde kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin Meclis-i Mebusan'ı fesh etmesiyle birlikte muhalefete çekildi.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti ve daha sonra kurulan Kamil Paşa hükümeti İttihat ve Terakki'nin iktidarı denetleme döneminde temsil edilmediği hükümetlerdi. 1912 yılına gelindiğinde İttihat ve Terakki yönetimi ele geçirme çabası doğrultusunda istediği sonucu elde edememişti. Muhalefet döneminde, dönemin hükümetleriyle gerginleşen ilişkiler ve

yaşanan ağır dış sorunlar İttihat ve Terakki'nin ülke yönetimini zorla ele geçirmesini gündeme getirdi. 1909 yılında Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki'nin verdiği oylarla düşürülen, Kamil Paşa hükümeti bu sefer de 23 Ocak 1913 tarihinde askeri bir güçle yönetimden uzaklaştırıldı.

1913 yılındaki Bab-ı Âli Baskını'yla "İktidarı Denetleme" dönemi sona ererken, İttihat ve Terakki için yeni bir dönem; "Tam İktidar" dönemi başlıyordu.

EK:1 Rahmi Bey'in İstanbul'a Geldikten Sonra Basına Yaptığı Açıklama (Servet-i Fünun, 26 Temmuz 1324)

Teşkilat ve tertibatı bilhassa burada hüküm-ferma olan casusluk sebebiyle pek ziyade sektedar olmuş olan Dersaadet şubelerini muhkem surette tensik ve tarsın için buraya geldik. Bu kuvveti bulunca hükümete daha müessir surette ifa-yı mesayi edebileceğiz, şimdiki halde bazı vükelânın tayininden o kadar memnun değiliz. Bâ-husûs, Bahriye Nazırı'nın ipkası ve Abdurrahman Paşa'nın heyet-i vükelada kalması hoşumuza gitmedi. Said Paşa'nın Sadrazam olmak üzere İntihab edilmesini de muvaffik bulmuyoruz. 1876 Kanun-u Esasî'sini boğmak emrinde muavenet sebkeden odur. Maiyet-i şahanede evvelce bulunup hâlâ mevkilerini muhafaza etmekte olanlara yol gösterilmesini talep ediyoruz. Buna dair yarın, yani Selanik'den murahhaslarımız geldikten sonra karar ittihaz edeceğiz. Muvasalâtımız gününden beri ef'al ve icraatımıza da daha kuvvetli bir vahdet ve ittihad verdik. Daha bugün bütün İstanbul gazeteleri Cemiyetimizin sevk ve iradesine tâbi olmayı kabul ettiler. Zat-ı şevketmeâb hazret-i mülüküne tecrübesi müdidelerinden memleket-i müstefid edebileceklerinden şahs-ı hümayûnlarını muhafaza bizce vazifedir.

Siyasi programımızı soruyorsanız, şimdilik böyle bir programımız yoktur. Bugüne kadar yıkmak için çok uğraştık. Şimdi Kanun-u Esasiyi harfiyen muhafaza etmeye çalışıyoruz. Bâdehu memleketin âtisi için çalışacağız. Zira cemiyet nâbedîd olmayacak. Hükümet ile iş görmeye devam edecek ve şayet hükümet doğru iş görmezse onu doğruluğa icbar eyleyecektir.

Umûr-u hariciyeye gelince, Devlet-i Aliye'nin asayışı tamma muhtaç olduğuna kanaatimiz berkemaldir. Bilhassa ahrâr-ı akvamın, İngiltere'nin, Fransa'nın, İtalya'nın muâvenetine itimadımız vardır. Bulgaristan'dan bahsediyorsunuz. Evet, ihtimal ki bu memleket Devlet-i Osmaniye'nin hakikaten asrı hazıra muvâffik devlet şeklini ahz etmesinden o kadar memnun olmayacaktır. Fakat Makedonya'daki Bulgarlar'ın bizimle müttefik olduklarını beyan edebiliriz. Zaten eğer Bulgaristan bir şey

yapmak isterse ona mukabil biz de haricen bir istinatgâh tedarik ettik. Hakikat, hürriyet ile istihsal ile uğraşmakta olan bir kavme hücum etmek namuskarlık değildir.

Teşkilatımıza gelince onbeş senedir devam ediyor. Cemiyetin merkezi Selanik'te olmak üzere bir meclis-i umumi, merkezi Paris'te olmak üzere bir meclis-i hariciden mürekkebtir. Mühim bilâd ve kasabatın her biri bir idare komisyonu, hükümleri icraya memur bir adliye komisyonu ve bedel tahkik yeni azayı kabule mahsus bir tahkik komisyonu vardır. Teşkilât-ı mezkûre son derece mahfi tutulmuş idi. Muhaberatı temin için emin adamlarımız vardı. Hatta enzar-ı tecessüsten azade kadınları da ale-l-ekser muhaberata tavsit ettik. Biz hiç bir vakit iki veya üç kişiyi mütevaciz cemiyet teşkil etmezdik. Hükümet, Komitemizi ancak yakın bir zamanda keşfetti ve o zaman Makedonya'yı tahkikata memur bir askeri heyet gönderdi. İşte bunun muvasalatı kıyamın vukuuna sebep oldu.

Velhasıl Yunanlıların, Ermenilerin ve Bulgarların hukukunu kalemleriyle müdafaa etmiş olan erbabın biz Türkler'i dahi düşünmelerini rica etmekte olduğumuzu ilan etmenizi sureti mahsusada rica ederim. Zira biz dahi çok ıztırap çektik.

EK: 2 Kamil Paşa Hükümeti Kurulduktan Sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yayınladığı Bildiri (Tanin, 25 Temmuz 1325)

Muhterem Vatandaşlarımız,

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti milletimizi muhtaç olduğu hükümet-i meşrutaya nail etmek için uğraştı. Zat-ı şevketsimat-ı hazret-i padişahi bu maksadın muazzeziyet ve mukaddesiyetini takdir buyurarak milletin Kanun-ı Esasisine, hürriyetine mazhariyetinin ilan edilmesini emr ü ferman buyurdu. Bu emr ü ferman-ı hümayûn-ı mülûkâne bütün vatanı gülzar-ı saadet haline getirdi. Bütün kulub-ı milleti pür neşat ve meserret ve hakpây-ı mülûkânelerine karşı lebriz-i ubudiyet ve hürmet kıldı. On beş gündün beri sevgili memleketimizin her noktasında icra olunan parlak nümayişler mahzuziyet-i umumiyenin derece-i kemalini ve bilâtefrik-i cins ü mezheb bilumum tebaanın makam-ı muallay-ı hükümdariye doğru müteveccih bulunduğunu gösterdiğinden şayan-ı şükrandır. Fakat artık bu nümayişlere nihayet verilerek bütün efrad-ı milletin kendi işleriyle, güçleriyle, vazifeleriyle iştilal edecekleri zaman hulûl etmiştir. Cemiyet bu ciheti kemal-i samimiyetle umuma ihtar eyler.

Padişahımız efendimiz hazretleri tebaa-i sadıkanelerine gerek Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin hüsn-i niyet ve sadakatine tamamiyle mutmain bulduklarını ve âmal-ı hümayûn-ı şehriyelerinin yalnız memleketin temin-i umran ve saadetine matuf bulunduğunu lisan-ı hümayûn-ı mülûkâneleriyle beyan bulunmuşlardır. Artık padişah ile millet arasında hiç bir kuvvet-i haine kalmadığını izhar eden bu iradat-ı hakîmane milletin muhtaç olduğu namuskar bir heyet-i vükelânın tayiniyle de kesb-i kuvvet ve teyeyyüd eylemiştir. Bugün teşekkül eden bu heyet bütün efradın mazhar-ı itimadı olmaya bihakkın lâıyk olduğundan milletin heyet-i vükelâya tamamen rabt-ı kalp etmesini tavsiye ederiz. Bugünden itibaren heyet-i vükelânın mâlik oldukları selâhiyet-i kâmile dairesinde çalışabilmeleri, vatanın terakki ve taalisini temin edecek mesail-i islâhiyenn müzakeresiyle meşgul olmaları yalnız bir şeye muhtaçtır ki o da ahalinin idare-i umur-ı hükûmete ne suretle olursa olsun müdahale etmemesidir.

Aksi hareket ecanibe karşı, memlekette hükûmetin mefkudiyeti hissini vereceğinden elbette katîyen şayan-ı tecviz olamaz. Kan dökülmeksizin istihsal edilen maksat ve on beş günden beri bütün ecanibin takdir ve tahsinini celbedecek bir daire-i edep ve terbiyede cereyan eyliyen muamelât, halkımızın ne kadar dûrendiş, ne kadar tecavüzden müctenib, her ferdin hukukuna ne kadar riayetkar olduğunu gösterdiğinden şimdi kazanılan bu muaffakiyetin kaybedilmemesi için elbirliğiyle çalışmamızı umum vatandaşlara ihtar eyleriz.

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti muammelât-ı resmiye-i hükûmete, bilhassa memurları tayin ettirmek gibi teferruata katîyen müdahale eylemek hakkını haiz değildir. Binaenaleyh, gûya cemiyet namına hareket ediyorlarmış gibi sahte bir vaz u tavır takınarak bu kabîl mutabelatta bulunacaklar hakkında hükûmetçe muamele-i lâzime icra olunduktan başka hareket-ı vakıanın cemiyetçe de şediden muaheze ve takbih olunacağını nazar-ı dikkaten dûr tutulmalıdır. Cemiyet vazifesini suiistimal etmiyerek daima daire-i meşruiyette hareket eylemiş ve eyliyecektir.

İdare-i sabıkaya mensup olan bazı kimseler hakkında da ne yolda muamele icrası icabedeceğini makamat-ı âidesinde tezekkür edilmekte olduğundan bu hususta dahi örfî ve tahakkümî muamelâtta katîyen ihtiraz ve içtinab olunmalıdır. Zira şunun bunun millet namına hareket etmekte olduğumuz girive-i muamelâta biz düşmüş oluruz ki bunu da elbette vatandaşlarımız tecviz etmezler.

İşte bu esbaba mebni Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti umum efrad-ı vatana Zat-ı şevketsimat-i hazret-i tacdariye hürmet ve ubudiyetlerinin paydar olmasını, heyet-i vükelâya emniyet ve itimad ve netayice intizar edilmesini, her bir ferdin idare-i umur-ı millete müdahale etmiyerek kendi umur-ı hususiyesiyle meşgul olmasını ve şahsiyattan içtihab ve ihtiraz etmesini hâlisane beyan eder.

EK:3 İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin Kamil Paşa'ya Gönderdiği 12 Teşrin-i Evvel 1324 (25 Ekim 1908) Tarihli Yazısı (Y.E.E. Kamil Paşa Evrakına Ek: D.No: 86/33-3252)

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti

Makam-ı Celil-i Sadaret-i Uzamâya,

İnkılâb-ı ahiri müteakip umum kulub-i millette doğan ümit yakın zamanda umur-ı memleketin tarik-i silah ve teceddüdü tutacağı noktasında iken aradan üç ay mürûr eylediği halde o yolda henüz bize itminân bahşedecek bir eser-i ciddi gösterilmemesinden dolayı bu ümidin yavaş yavaş ye's ve nevmidiyye inkılâb eylediğini hisseylemek kadar erbab-ı hamiyeti dilhûn edecek bir keyfiyyet olamayacağı elbet nezd-i celil-i fahimanelerinde müsellemdir.

Halkı en ziyade hoşnud edecek cihet memurîn-i mülkiyenin hüsû intihabı ve eskiden beri müstebidane vezalimane icra-yı memuriyet edenlerin işten el çektirilmeleri olup Dahiliye Nezareti'ni işgal eden Hakkı Bey ise memurin-i mülkiyeyi pek fena intihap eylediği, gösterdiği bataet dahi umumun feryad ve şikayetini mucip olacak mertebeyi bulmuş olduğu da teslimkerde-i fahimaneleri olsa gerekir.

Umur-u hariciyede zerre kadar vukuf ve behresi olmadığı anlaşılan Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'nın umur-u hariciyyeyi menafi-i mülk ü millet dairesinde müdafaadan aciz bulunduğuna efkâr-ı umumiyeye mutmain ve Paşa-yı müşarünileyhin adem-i iktidarı ve zekadan mahrumiyeti malûm-ı dekaik-melzûm-ı asafâneleridir.

İstanbul'da henüz herkese emniyet-bahş bir zabitanın adem-i teessüsü ne vahim neticelere sebebiyet verebileceği emr-i aşikar ve Zaptiye Nâzırlığında bulunan Sami Paşa'nın bu vazife'ye ehil olmadığı vukuat ve

ahvâl-i cariye-i mütevâliye ile müberhen olduğundan âsâyiş ve emniyet-i umumiyeyi suret-i kat'îyyede takrir için dahi daha faal ve ciddi bir nazıra şiddetle ihtiyaç his edilmekte bulunmuştur.

Ahvalin şu suretle devamına herkesten ziyade zât-ı sâmi-i düstur-ı efhamîlerinin kail olmayacağı ve ahval-i mesrûde-i meşhûdeden gayr-ı memnun olanların tezayüdü dahi tehlike ve muhataradan salim olmayacağı cihetle nâzır-ı müşarûnileyhin bir an evvel tebdiliyle şimdiye kadar bu millet-i necibeye mesbuk olan hidemat-ı celilelerinin parlak bu surette tetvicini Cemiyetimiz millet nâmına rica eder ve bu babdaki neticeye sabırsızlıkla intizar eder. Zât-ı sâmi-i devletlerinin bu mahallere yeniden nâzır bulmak hususunda maruz olacağı müşkilât Cemiyetce nazar-ı dikkate alınarak uzun uzadıye erbab-ı vukuf indinde icra eylediği tetkikat neticesinde bir dereceye kadar umuma emniyet-bahş olmak üzere: Ankara Valisi Nuri Bey'in Dahiliye Nezâretine, Posta Telgraf Nazırı Galip Bey'in Hariciye Nezâretine tâyini münasip olduğunu re'y-i zerrin-i fahîmanelerine menut olmak üzere arz ve Dahiliye Nâzırı Hakkı Bey'in dahi Şûrây-ı Devlet riyasetinde istihdamında daha ziyade menfaat memûl olduğunu beyan eyleriz.

İstanbul'da Piyade Kaymakamı Muhiddin Bey'in Zaptiye Nâzırına her hususta muavenet etmek üzere bir memuriyet tâyini halinde umur-u zabitanın kesb-i salâh edeceği ve asayişin takarrur eyleyeceği suret-i kat'îyyede ümid edilmekte olduğundan mîr-i mumaileyhin de öyle bir memuriyete tâyinini rica eyleriz.

Arzû-yu umumî-i millet dairesinde muvaffakiyet-i celile-i hasenelerini temenni ederek ihtiramat-ı mahsûsa-i fâikanemizi arza mübaşeret eyleriz muhterem paşa hazretleri. 12 Teşrin-i Evvel 1324.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi

عثمانی اتحاد و ترقی حقیقی

مضامین جدیدہ و اصلاحیہ

ترجمہ پانچ صفحہ

انقلاب افیروں متعاقب عروج و غروب ملکہ طوفان امید بقیہ زمانہ مور ملکات لرزید صلوح و تجدد کو بھری نظر
ایکہ ارہ در اوپو ای و در بر این خالده او بولده لکھڑ بڑا اھسانہ بھدایہ جلت باڑ جہد کو بید و سندہ طویلہ بوا میدک
بواسہ بواسہ باسہ و نویسی با انقلاب ایدین صوابک قدر اربابہ جین دکوہ ایدہ جلت برکھیت اور بیدین
البتہ تر جلیل خیمار بیدہ مسلمہ

خلفہ ال زیادہ نمود ایدہ جلت بیت معلومہ ملکات جہد کتابہ واسکیدہ برہ مستجابہ و ظالمات اوبای معلومہ ایدین
ایسہ جلدی لکھ اور بے راضیہ نظارت اشغال ایدہ جفت بکتابہ معلومہ ملکات بیت فنا انتخاب ایدین کوسر بیدین
بلیانہ رفہ عورتک فیداد و شکایت موجب اور جہد و تیریدہ بولہ ایدین نہ نسیج کردہ خیمار بیدہ اولہ کردہ
اور خیمار بیدہ درہ قدر و قوتہ و بہارہ ایدین اکھوشیہ خیمار ناطقہ نوبتہ باسانک اور خیمار بیدین صابو ملک
و جلت دارہ سندہ مانتہ درہ عاف بولہ افکار عمومی ملکہ و باسانک ماسار بیدک عدول اقداری دکوہ در بیدین صلوح
دقیقہ مدوچ آصفاء لیدر

استانجولہ لکھڑ لکھڑ امنیت بیدہ برضا بک عجم ناسی ز و فیم بولہ سینت ویرہ بید جہد اور اشکار و ضبط ناطقہ
بویانہ سان باسانک بود و ضبط اصل ایدین وقوعات و احوال جاری سوال ایدہ بر لکھ اور بیدین اسابہ و امنیت عمومی بید
صورتہ قطعہ درہ تقریر ایدہ رفہ دلہا فعال و جہد بر ناطقہ سندہ احتیاج صوابک بولہ بولہ

اصولک شومور بیدہ روانہ لکھڑ زیادہ ذات سان دستور اجمیدیک قائل اور بیدین و احوال مسرودہ مسرودہ درہ بید
اور بیدک زیادہ رفہ بیدہ و خاطرہ درہ سالم اور بیدین جہد ناطقہ ماسار بیدک برادہ اولہ بیدین سکھ بیدہ بولہ بید
مسورہ اولہ عذبات جلدی لکھ بیلادہ بر صورتہ تیوین جیمز ملکہ نامہ رجا ایدہ و بویانہ کی تیوین جیمز لکھ اشکار ایدہ
ذات سان دولت بیدک بولہ بیدہ ناطقہ بولہ صلوحہ مدوچ اور بیدین مسکولہ جیمز لکھ ذکر الزمرہ اور بید اور ایدہ
اربابہ و قوتہ عذتہ ایدہ ایدین تحقیقات بیدینہ بر درجہ قدر عموم سونیت بیدہ اولہ اور بید : انقہ و الیس
نوری بک راضیہ نظارتہ و بیدہ و بیدہ ناطقہ غالبہ بک خیمار لکھ تیفہ مناسبہ ایدین رائی زیدہ خیمار بیدہ صلوح
اور بید اور بید عجمہ و راضیہ ناطقہ رفہ بک رفہ بک دولتہ ریاستہ استقامتہ دلہا زیادہ منفعت معلول ایدین

باید ایدہ
استانجولہ بیدہ قاسمک لکھ لکھ بک بک ناطقہ لکھ لکھ معاونتہ بیدہ اور بید بر معلومہ تیفہ صابک امور ماسار بک

1326.9-29.

Dell
1

کسب صلاح و ایدہ جای واسائت تقریریں جو صدر فطیمرہ امداد اللہ اولیٰ فہمہ و سعاد ایلات اولیہ
تیقہ رجا ایڈز
از دہ عماد علی دارہ سہہ موفقیات جلید ہمدانیہ تم ایڈرک اقامت لفظ فاقولت عرفہ سابرہ
تمہ بابا عرفیہ ()

**EK: 4 Tevfik Paşa Hükümetinin Tanınmadığına Dair Meclis-i Vükela
Mazbatası (M.V.M. No: 127/6)**

Babıali Daire-i Sadaret

Mektubi Kalemî

Zabıt, 5 R. ahır 327

Heyet-i Vükelanın suret-i meşruada teşekkül etmediği şaiyatından dolayı bazı vilayat memurini nezaret-i aidelerini tanımamakta olup bu halin davamı mesalih-i devleti fevkalade ihlal etmektedir. Meclis-i Mebusan tarafından kabine hakkında itimad veya adem-i itimad reyinin beyan olunması dünkü cumartesi gününe ta'lik kılındığı halde hentüz bu babda bir karar verilmemiş ve şu halde idare-i hükümet gayr-i mümkün bulunmuş olduğundan yarınki pazartesi günü heyet-i vükelanın müttefikan ve kat'iyen istifası takarrur etmiştir. Malumat olarak keyfiyetin Meclis-i Mebusan Reisine beyan olunması tensib edildi.

12 Nisan 1325 Pazar günü akşamı

saat 12.00

imzalar

هیئت وکلان عدالت سر و سروده نقل ایندیش تا بیاتنه طواری بعد ولایات مقررین نفس زحمانه رین
 و بنامه اولی برهانک دامن صالح دوشن فوله لماره اخذول اتمده در مجلس مبعوثانه طرفه فایده
 انصار و یاعدم انصار رایبک بیانه اولن و زکری همه ایزنه کونته تعلیم فندیها علمه کهنه بر پایه برقرار
 و بر لاسه و شومالده اداره حکومت غیرمکنه بونسه اولدیفنده یا نیکس یا ناز ایزنه کونی هیئت وکلانک
 نفقا و نفقا استفسار نفقا ایت - معلومات اولدیه یقینا مجلس مبعوثانه زمین یا اولدیه تنبیلدی
 اعمال و امور نماز روزی انده

خلیل ملایر
 محمد علی
 محمد علی
 محمد علی

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Ali Fuat Türkgeldi Mirasçılarında Satın Alınan Evrak
Cavid Baysun Terekesinden Satın Alınan Evrak
Dahiliye İdareleri Katoloğu
Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (DH-SYS)
Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT)
Meclis-i Vükela Mazbataları (M.V.M.)
Sadaret İradeleri Katoloğu
Yıldız Esas Evrakı, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek

GAZETE VE DERGİLER

Hak	Servet-i Fünûn (Haftalık)
Hukuk-u Umumiye	Şehbal
İkdam	Şura-yı Ümmet
İttihat ve Terakki	Tanin
Merih	Tanzimat
Neyyir-i Hakikat	Tasvir-i Efkâr
Osmanlı	Tercüman-ı Hakikat
Resimli Kitap	Tesisat
Rumeli	Zaman
Sabah	Zühre
Servet-i Fünûn (Günlük)	

RESMİ YAYINLAR

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (Yeni Harflerle)

DİĞER YAYINLAR

Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çeviren: Fatmagül Berktaş, İstanbul 1985.

Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki**, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul 1986.

Ahmed Refik, **İnkılâb-ı Azîm (11 Temmuz 1324)**, Dersaadet 1324-1326.

Ahmed Rıza Bey'in Anıları, Hazırlayan: Bülent Demirbaş, İstanbul 1988.

Akgöl, Eyüp Sabri, "Osmanlı'nın Son On Yılı", Yayına Hazırlayan: Cemal Kutay, **Tercüman**, 17 Eylül 1984 - 31 Ekim 1984.

Akşin, Sina, **31 Mart Olayı**, Ankara 1970.

Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1987.

Akşin, Sina, "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", **A.Ü.S.B.F.D. XXV**, 1970, sf: 19-71.

Akşin, Sina, "İkinci Meşrutiyet Hareketinin Dönemlendirilmesi", **8. Türk Tarih Kongresi**, Cilt: 3, Ankara 1983, sf: 1777-1789.

Aktar, Yücel, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları, 1908-1918**, İstanbul 1990.

Alkan, Ahmet Turan, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset**, Ankara 1992.

Amca, Hasan, **Doğmayan Hürriyet, Bir Devrin İçyüzü (1908-1918)**, İstanbul 1989.

Apak, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara 1957.

Arai, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çeviren: Tansel Demirel, İstanbul 1994.

Aybars, Ergün, "Makedonya ve II. Meşrutiyet", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 1, 1983, sf: 107-111.

Azmen, Ayşe, **Türk Basınında Siyasi Bir Gazeteci: Hüseyin Cahit Yalçın**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

Bahaddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki, Milliyet, 3 Nisan - 31 Aralık 1934.

Balkanlarda Bir Gerillacı, Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Bey'in Anıları, Yayına Hazırlayan: İhsan Ilgar, İstanbul 1975.

Bayur, Hilmi Kamil, **Sadrazam Kamil Paşa ve Siyasi Hayatı, Ankara 1954.**

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkilâbı Tarihi, Ankara 1983.**

Bayur, Yusuf Hikmet, "İkinci Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", **Bellekten, XXXIII / 90, 1959, sf: 267-285.**

Emre, A.Cevdet, **Hatıralarım, Adana 1947.**

Biren, Mehmet Tevfik, **II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, 2 Cilt, İstanbul 1993.**

Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İstanbul 1990.**

Bleda, Mithat Şükrü, **İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul 1979.**

Buxton, Charles, **Turkey In Revolution, Londra 1909.**

Bozdağ, İsmet, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul 1992.**

Cavit, Mehmet, "Meşrutiyet Devrine Ait Cavit Bey'in Hatıraları", **Tanin, 30 Ağustos 1943 - 22 Aralık 1946.**

Cemaleddin Efendi, **Siyasi Hatıralarım, Hazırlayan: Selim Kutsan, İstanbul 1990.**

Cemal Paşa, **Hatıralar, İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları, Tamamlayan ve Düzenleyen: Behçet Cemal, İstanbul 1977.**

Cevri, **İnkilâp Niçin ve Nasıl Oldu, Mısır 1909.**

Cullagh, Francis Mc, **Abdülhamid'in Düşüşü, Türkçesi: Nihal Önel, İstanbul 1990.**

Çavdar, Tevfik, **Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş, 1860-1918, Ankara 1982.**

Çavdar, Tevfik, **Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü**, Ankara 1984.

Çavdar, Tevfik, **İttihat ve Terakki**, İstanbul 1991.

Çoker, Fahri, "II. Meşrutiyet Meclisi'nde Sadrazamın Çekilmesine Neden Olan Bahriyeliler", **Tarih ve Toplum**, Sayı: 67, Temmuz 1989, sf: 9-12.

Danışmend, İsmail Hami, **31 Mart Vakası**, İstanbul 1986.

Duru, Kazım Namı, **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul 1957.

Emre, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi**, İstanbul 1960.

Erdem, Tarhan, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, İstanbul 1982.

Esatlı, Mustafa Ragıp, **İttihat ve Terakki**, İstanbul 1975.

Günday, A.Faik Hurşit, **Hayat ve Hatıralarım**, İstanbul 1960.

Güneş, İhsan, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları", **OTAM**, Sayı: 1, Ankara 1990, sf: 171-269.

Gürkaynak, Mustafa, "II. Meşrutiyet Devrinde Fırka Mücadeleleri ve Matbuat Kavgaları", **Halkın Sesi**, 26 Ekim 1949 - 20 Aralık 1949.

Halil Mentеше'nin Anıları, Giriş: İsmail Arar, İstanbul 1986.

Hanioğlu, Şükrü, **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul 1981.

Hanioğlu, Şükrü, "Osmanlı İmparatorluğunda Temsil ve İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisleri", **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yıllığı**, IV (1989), sf: 61-78.

Harb Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul 1933.

Hatipzade Ubeydullah, **Kime Rey Verelim, İttihat ve Terakki - Hürriyet ve İtilaf, Hangisi İyi?**, İstanbul 1328.

Hilmi, Ahmed, **Muhalefetin İflası**, Notlarla Sadeleştiren: Ahmet Eryüksel, İstanbul 1991.

Imbert, Paul, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri**, Türkçesi: Adnan Cemgil, İstanbul 1990.

İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, Yayınlayan: Bülent Demirbaş, İstanbul 1987.

İğdemir, Uluğ, **Atatürk'ün Yaşamı**, Ankara 1988.

İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuz Bir Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi, Hazırlayan: Faik Reşat Unat, Ankara 1985.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, 4 Cilt, İstanbul 1982.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, Cilt: 1, İstanbul 1985.

İttihat ve Terakki'nin Kurucu Üyelerinden Dr. Reşid Bey'in Hatıraları, Yayına Hazırlayan: Ahmet Mehmetefendioğlu, İstanbul 1993.

İzzet, Ahmet, **Feryadım**, Cilt: 1, İstanbul 1992.

Kabacalı, Alpay, **Bir İhtilalcinin Serüvenleri, Doğmayan Hürriyet ve Yarıda Kalan İhtilal**, İstanbul 1992.

Kabasakal, Mehmet, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi**, (1908-1960), İstanbul 1991.

Kadri, Hüseyin Kazım, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, İstanbul 1991.

Kadri, Hüseyin Kazım, **Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi**, Sadeleştiren: Kudret Büyükcoşkun, İstanbul 1992.

Kanun, Aykut, **1908 Devrimi**, Çeviren: Ayda Erbal, İstanbul 1995.

Karabekir, Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, (1896-1909), İstanbul 1993.

Kavcar, Cahit, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Edebiyat ve Eğitim (1908-1923)**, Ankara 1974.

Kazım, Musa, **Muhtıra-yı Rical ve Siyasiyun**, İstanbul 1326.

Knight, E.F., **Türkiye, Bir Millet'in Uyanışı, 1908 Devrimi**, Türkçesi: Mazhar Ersoylu, İstanbul 1993.

Koloğlu, Orhan, **İttihatçılar ve Masonlar**, İstanbul 1991.

Kuran, Ahmed Bedevi, **Hüseyin Cahit Bey'e Açık Mektup**, İstanbul 1955.

Kuran, Ahmed Bedevi, "İttihat ve Terakki Hükümeti Nasıl Devirecekti", **Tarih Dünyası**, Sayı: 15, 15 Kasım 1950, sf: 632-634.

Kurşun, Zekeriya, **Küçük Mehmed Said Paşa, Siyasi Hayatı, İcraatı ve Fikirleri, 1838-1914**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

Kurşun, Zekeriya, **Küçük Said Paşa (Siyasi Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri) 1838-1914**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

Kurşun, Zekeriya, **Yol Ayrımında Türk Arap İlişkileri**, İstanbul 1992.

Kurtcephe, İsrail, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, Ankara 1993.

Kutlay, Naci, **İttihat ve Terakki ve Kürtler**, İstanbul 1991.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara 1982.

Lauzan, Stephan, **Osmanlı'nın Bozgun Yılları**, Yayına Hazırlayan: Seyfettin Ünlü, İstanbul 1993.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviren: Metin Kıratlı, Ankara 1984.

Mahmud Şevket Paşa'nın Esbab-ı İstifası, İstanbul 1330.

Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)**, İstanbul 1989.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, **Rahmi Arslan, Yaşamı ve İzmir Valiliği**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Entitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.

Memduh, Mehmed, **Tanzimattan Meşrutiyete**, Cilt: 2, Hazırlayan: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1995.

Meşrutiyet Devrinde Cavit Bey'in Hatıraları, Tanin, 3 Ağustos 1943 - 22 Aralık 1946.

Mevlânzade Rifat'ın Anıları, Yayına Hazırlayan: Metin Martı, İstanbul 1992.

Muhtar, Mahmud, **Balkan Harbi**, Hazırlayan: M. Ziyaettin Engin, İstanbul 1979.

Mücahid-i Hürriyet ve Mahmut Şevket Paşa ve Hareket Ordusu, İstanbul 1327.

Nur, Rıza, **Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu ve Öldü**, İstanbul 1334.

Nur, Rıza, **Hayat ve Hatıratım**, Cilt: 1, Yayına Hazırlayan: Abdurrahman Dilipak, İstanbul 1992.

Nur, Rıza, **Cemiyet-i Hafiye**, Hazırlayan: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1995.

Okandan, Recai G., **Amme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri**, İstanbul 1947.

Okandan, Recai G., **Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet**, İstanbul 1949.

Okday, Şefik, **Büyükbabam Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, İstanbul 1986.

Okyar, Osman, "İttihat Terakki ve Demokrasi", **Tercüman**, 12 Aralık 1985.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi, Selanik 1326.

Osmanoğlu, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, İstanbul 1994.

Öge, Ali Rıza, **Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları**, Bursa 1982.

Peker, Esat Cemal, **Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları**, İstanbul 1952.

Petrosyan, Yuriy Aşatoviç, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Türkçesi: Mazlum Beyhan - Ayşe Hacıhasanoğlu, İstanbul 1974.

Ramsaur, E.E., **Jön Türkler ve 1908 İhtilali**, Türkçesi: Nuran Yavuz, İstanbul 1982.

Rauf, Leskovikli Mehmet, **İttihat ve Terakki Ne İdi**, Yayına Hazırlayan: Bülent Demirbaş, İstanbul 1991.

Reşat, Nihat, “İttihat ve Terakki'nin Muhaliflerle Teması”, **Cumhuriyet**, 22 Kasım 1946.

Rıfat, Mevlanzade, **Türkiye İnkılâbının İcyüzü**, Hazırlayan: Metin Hasirel, İstanbul 1993.

Sabahaddin, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Açık Mektuplar, Memleketimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah**, İstanbul 1327.

Sadi, Hasan, **İttihat ve Terakki'nin İflası**, İstanbul 1328.

Said Paşa'nın Hatıratı, İstanbul 1327.

Selahaddin, Mehmet, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, Sadeleştiren: Ahmet Varol, İstanbul 1989.

Shaw, Stanford, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt: 2, Çeviren: Mehmed Harmancı, İstanbul 1983.

Sürgevil, Sabri, **1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki Fırkası'nın İzmir Politikası**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1984.

Sürgevil, Sabri, “Makedonya Meselesi Hakkında Bir Layiha ve Düşünceler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: V (1990), sf: 135-169.

Şapolyo, Enver Behran, **Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi**, İstanbul 1974.

Şemsi, Müfid, **Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihat ve Terakki**, Hazırlayan: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 1995.

Şemsioğlu, Ahmet Kemal, “Halaskar Zabitler Gurubunun İcyüzü”, Yazan: Ahmet Kemal Şemsioğlu, **Tarih Hazinesi**, Sayı: 16, Kasım 1952, sf: 437-439.

Şerif, Ahmet, **Anadolu'da Tanin**, İstanbul 1977.

Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: A.Özalp, İstanbul 1990.

Şıvgın, Hale, Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara 1989.

Talat Paşa'nın Anıları, Baskıya Hazırlayan: Mehmet Kasım, İstanbul 1986.

Tanör, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul 1992.

Tansu, Samih Nafiz, İttihat ve Terakki İçinde Dönerler, Anlatan: Galib Vardar, İstanbul 1960.

Tekeli, İlhan, İlkın, Selim, "İkinci Meşrutiyet Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980, sf: 351-362.

Tengirşerk, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981.

Tevfik, Rıza, Biraz da Ben Konuşayım, Yayına Hazırlayan: Abdullah Uçman, İstanbul 1993.

Tokay, Gül, Makedonya Sorunu, İstanbul 1995.

Tokgöz, Ahmed İhsan, Matbuat Hatıralarım, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, İstanbul 1993.

Toprak, Zafer, Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Ankara 1982.

Topuzlu, Cemil, İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım, Yayına Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul 1982.

Troçki, Leon, Balkan Savaşları, Çeviren: Tansel Güney, İstanbul 1995.

Tugay, Asaf, İbret, İstanbul 1955.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, İstanbul 1952.

Tunaya, Tarık Zafer, Hürriyetin İlanı, İstanbul 1959.

Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Cilt: 1, İstanbul 1984.

Tunaya, Tarık Zafer, İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa, İstanbul 1988.

Tunaya, Tarık Zafer, Medeniyetin Bekleme Odasında, İstanbul 1989.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, Cilt: 3, İstanbul 1989.

Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İştittiklerim**, Ankara 1987.

Türkmen, Zekeriya, **Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması**, İstanbul 1993.

Uçarol, Rıfat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, İstanbul 1989.

Uşaklıgil, Halid Ziya, **Saray ve Ötesi**, İstanbul 1981.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyet’in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, **Bellekten**, XX / 77, 1956, sf: 103-174.

Volkan Gazetesi, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1992.

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Talat Paşa**, İstanbul 1943.

Yalçın, Hüseyin Cahit, **Siyasi Anılar**, Yayına Hazırlayan: Rauf Mutuay, İstanbul 1976.

Yalçın, Hüseyin Cahit, “10 Yılım Hikayesi”, **Yedigün**, 3 Temmuz 1935 - 22 Birinci Kanun 1937.

Yalçın, Hüseyin Cahit, “Meşrutiyet Hatıraları”, **Fikir Hareketleri**, 17 Şubat 1935 - 5 Şubat 1938.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Cilt: 1, İstanbul 1970.

Yeğane, Ali Münif, “Eski Nafia Nazırı Ali Münif Yeğena’nın Hatıraları. İbtidattan Cumhuriyete”, Yayına Hazırlayan: Taha Toros, **Akşam**, 26 Ekim 1955 - 21 Aralık 1955.

DOĞRU KOPYA